

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1960. LXIV. évfolyam 5. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÖTÉR ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

HORVÁTH KÁROLY

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR és V. KOVÁCS SÁNDOR

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V. József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámla szám: egyéni előfizetésnél 61 257 közületi 61 066 (vagy átutalás az M. N. B. 47. sz. folyószámlájára.)

TARTALOM

<i>Szabolcsi Miklós</i> : Egy fejezet József Attila életéből	525
<i>V. Windisch Éva</i> : Gyöngyösi és a „Porából megéledett Phoenix”	535
<i>Kurcz Ágnes</i> : A szóhangulat Radnóti Miklós költészetében	558

Kisebbségi közlemények

<i>Varga Imre</i> : Adalékok a Tékozló fiú című drámához. — <i>Láng József</i> : Adalékok a „Hat-holdas rózsakert” keletkezéséhez és Babits bajai tartózkodásához	572
---	-----

Adattár

<i>Vízkelety András</i> : Bartha Andrásnak II. Rákóczi Ferenc fejedelmi beiktatásán elhangzott beszédje	578
<i>Nagy Miklós</i> : Kiadatlan Jókai-levelek a budapesti Jókai rokonság körében	581
<i>Ills Ilona</i> : Tóth Árpád ismeretlen levelei I.	588

EGY FEJEZET JÓZSEF ATTILA ÉLETÉBŐL*

Az „abbáziai paradicsomban”

Az 1917/18-as iskolaév befejeztével a helyzet egyre nehezebb: az anya betegsége súlyosodik, a két gyerek már nem is otthon, hanem a szomszéd lakásban, Mohoséknál lakik. Hátha könnyít valamit a gyereknyaraltatás, — gondolhatja Jolán és Makai, — s 1918 év nyarán a két gyermek az ún. Károly király-féle gyermeknyaraltatási akcióval Abbáziába került. Bizonyos: Jolán is, Eta is úgy tudja, hogy ezt is Makai intézte el, részben megint Giesswein Sándor segítségével¹, hogy a két gyermeknek valami nyári helyet szerezzenek. Ismét érintkezik sorsuk a szegénygyermek tizezrének sorsával; mert ez a gyermeknyaraltatási akció az utolsó háborús nyár egyik legnagyobb társadalmi botránya volt.

Már május elején hirdetik a lapok: a Tűzoltó utcai Fehérkereszt gyermekkórházban kell a gyermekeknek jelentkezniük.² Az akciót voltaképpen a Népjelölti Központ és a Munkások Gyermekbarát Egyesülete szervezte, a nyaraltatást külön kormánybiztosság intézte, de tervezésében, lebonyolításában mindvégig nagy része volt a szociáldemokrata szervezeteknek, s így a balsiker ódioma is rájuk hárult.³ 6—12 éves gyermekeket vettek fel; a két József-gyerek bizonyára egy kis csalással került a turnusba. Kettősen is: mindkettőjük korából letagadtak s Attila — nagy erőfeszítéssel — eltitkolta kartörését is: „az Attila keze is javul 3 hétig volt sínbe most hogy elment kivették, az orvos csak úgy kötözte föl neki de ő ezt a kötést is leszedte félt hogy akkor nem fogják elvinni ha fel lesz kötve azért aggódom, hogy meg fogja erőltetni és újból rossz lesz neki . . .” írja a mama Jolánnak.⁴ Előbb az adriai Portoroséba irányították a gyermekeket, majd júliustól Abbáziába indultak a szállítmányok, egy-egy alkalommal 700—900 gyermek. József Attila csoportja július 22-én indult: „már reggel 9 órakor elmentünk hazulról, a Taterzáiba vártuk még vége lesz a komédiának mert itt újból meg letek vizsgálva azután eni kaptak ámbár Attila az örömtől nem regelizet. . .” — írja a mama egy levelében.⁵; s hogy a „komédia” a Tattersaalban milyen nagy volt, azt a korabeli újságokból is tudjuk; előkelőségek, az akció szervezői, katonatisztek jelenlétében búcsúztak a gyermekek, a 29. honvédenekar a Himnusz és a Rákóczi-indulót játszotta, majd a Keleti pályaudvarra vonultak;⁶ „az Attila vonata ma 22-én fél 3 órakor indult a keleti pájaudvarról. . .”⁷; Kaposvárott újabb fogadás mozgókonyhákból húst, kenyeret, zöldbab- és kalarábéfézeléket, meg cukrot kaptak,⁸ s másnap reggel Fiuméba érkeztek.

*Részletek egy monográfiából

¹ JÓZSEF JOLÁN: J. A. élete² Bp., Cserépfalvi, 1941. (ezentúl: JJ) 152. — JEta: J. A. Emlékkönyv (Sajtó alatt) ezentúl: Ekk) 33.

² Világ, 1918. május 1. 8. l.

³ L. CSERGŐ HUGÓ: A budapesti nyomor vöröskönyve, Bp. 1919. 126 skk. 1.

⁴ Idézi JJ. 152—153.

⁵ Országos Petőfi Sándor Irodalmi Múzeum (ezentúl OPM). Idézi JJ. 152.

⁶ Világ, 1918. júl. 23. 13. l.

⁷ JJ. 152.

⁸ Világ, 1918. júl. 23. 13. l.

„Négy, vagy hat gondtalan hetet, boldog hetet töltöttek Abbáziában, ezer meg ezer szegény pesti gyerek rövidlejárátú paradicsomában” — írja József Jolán,⁹ — egyáltalán nem a tényeknek megfelelően. József Eta is arra emlékszik, hogy „Fiumében szinte köptek ránk az ottani lakosok. . .”¹⁰ s a lapok még komorabb képet festenek az abbáziai akciókról; mert alig-hogy az üdvözlő beszédekről, a katonazenakarról meg az ételosztásról szóló tudósítások megjelentek, felbukkannak a hírek: Fiumében botrányosak az állapotok; „Nyaralásból — deportálás” — címezi tudósítását a Világ,¹¹ s éppen arról a csoportról tudósít, amelyhez a két József-testvér tartozott. „Fiumében senki sem várja őket. A kánikulában, frissítő nélkül a rög-tönzött távoli szállásra gyalogoltatják őket. Sebtenben kapkodnak étel után. . . Abbáziában teljes a fejtelenség, még ivóvizet sem kaphatnak az összetört gyerekek. Enni pedig az otthagyt makaróni és a tengeri út után egy db kenyeret kaptak. . . És csak akkor, amikor a gyerekek ott vannak, derül ki, hogy a lakosság nem akar a gyerekeknek szállást adni. . . A gyerekek szalmazsáknál egyebet nem kaptak fekvőhelyül, a legtöbbszörnek nem volt és nincs takarója. Mosdó, törülköző, fésű sok helyen ma sincs.” Sok a panasz az élelmezésre: „Itt valósággal internálva vagyunk. Az élelmezés nem kielégítő. Látjuk ugyan, amint az urak számára nagy tálakban pecsenyét visznek, nekünk meg a gyermekeknek azonban kenyér sem jut. . . A lakosság velünk szemben ellenségesen viselkedik. . . A gyermekek mind lefogytak. . . A gyermekek naponként pakkolnak és sirva kérik, hogy engedjék őket haza.” — írja Abbáziából egy felügyelő.¹² A horvát lapok sérelmezik: amikor a tengerparti lakosság gyermekeinek nincs kenyere, miért küldenek oda pesti gyermekeket a szűkös készleteket tovább fogyasztani; a gyermeknyaraltatás szervezésében „magyar indolencia és osztrák copf” egyesült, írja Jászi Oszkár;¹³ a kormánybizottság tagjai felháborítóan viselkednek, csak saját hasznukkal törődnek. A Világ-on kívül a klerikális sajtó is feszegeti a dolgot, s általános szocialista-ellenes támadásra használja fel, így azután már a Népszava is kénytelen állást foglalni. Somogyi Béla cikksorozatban foglalkozik az abbáziai helyzettel; megállapítja, hogy az akció nem volt előkészítve, a szállodákban voltak vaságyak, de szalmazsákok nélkül, voltak élelmiszerutalványok is, de élelem nem. 30 személy számára általában 20 adag jutott. A főfelügyelők nem törődtek a gyermekekkel, a gyermekek sírtak, „mert éhesek voltak és elhagyottak”, szűk udvarokban vagy szállodák harmadik-negyedik emeletén töltötték az időt; „homokstrandokról, napsüttötte homokban való órák hosszát tartó játszásról szó sem lehetett.” A Munkásgyermekbarát Egyesületek fő felelőssége az, hogy nem nézett eléggé a polgári szervek körmére, állapítja meg Somogyi.¹⁴ A helyzet később javult; a táplálék mennyisége megnőtt, de nem volt elég ízletes; s mindennek következtében a Károly király gyermeknyaraltatási akció elhatározta, hogy második csoportot már nem küld Abbáziába; az első csoportok 1300 gyermek-résztvevője, — s köztük bizonyára József Attila is, — augusztus 29-én érkezett vissza Budapestre.¹⁵

Ez volt hát a „gyermekparadicsom”, — amelyről az akció egyik vezetője állapítja meg, hogy „nem sikerült” igyekezve a felelősséget a „helyi hatóságok és a lakosság legellenségesebb indulatá”-ra hárítani.¹⁶ Mindaz, amit József Jolán könyvében, — a megemlékezés szépítő kódében, — mint jóízű csínytevést és mókát említ, a gyermekek elhagyottságának, elvadultságának lehetett következménye. Attila az egyik tengerparti villába, — Eta emlékezete szerint az Ayra nevű penzióba került. A villában valóban nagyszabású csibészkedés folyt: a kilincsekre villanydrótot szereltek, aztán az ágyak sodronyát is árammal teltették, pókokat gyűj-

⁹ JJ. 153.

¹⁰ J. Eta Ekk. 33.

¹¹ augusztus 3. 5. l.

¹² Világ, 1918. aug. 4. 11. l. A nyaraltatási botrány.

¹³ JÁSZI OSZKÁR: Epilóg a gyermeknyaraltatáshoz, Világ, 1918. aug. 7. 7. l.

¹⁴ SOMOGYI BÉLA, Népszava, 1918. augusztus 10.

¹⁵ L. Népszava, 1918. aug. 17., aug. 18., aug. 29.

¹⁶ CSERGŐ HUGÓ i. m. 127.

töttek s eresztettek széjjel a házakban. Jolán szerint a *Motnár és gyermeke*-t is előadták, s más tréfás előadásokat rendeztek.¹⁷ Attila verseket szerzett volna; s az ő műve lett volna az a négy soros dalocska is, amelyet hazajövet a gyerekek énekeltek:

A gyerekeket úgy szeretik,
Hogy csak mesékkel etetik.
Vége van, sej, vége van a szép nyárnak,
Vége van a gyermek-koplaltatásnak.¹⁸

„Általában jól éreztük magunkat, bár többször babot adtak enni, — meséli Eta, — csak a mama hiányzott nagyon, pársoros lapokat írtunk neki,¹⁹ haza.”²⁰ De Eta is emlékezik a nyaraltatás árnyoldalaira: „Sok gyereket hazavitték az első héten, mi ezen nagyon csodálkoztunk, mert nekünk nagyon jó volt; amellett a túlzásfoltosság is enyhült. . . Később a gyerekek eltetvesedtek, petróleummal mosták meg a fejüket, ez nagyon kínos volt.”²¹

Lehet, hogy valóban: a József-gyerekeknek olyan nyomorúságos sorsuk volt odahaza, hogy ahhoz képest ez a botrányos abbáziai öt hét is jónak tetszett; de hogy még az a legjobb is igen rossz volt, rossz elhelyezés és élelem, rossz bánásmód, s hogy a proletárgyermeknek csak ilyen silány öröme lehetett, az is biztos. Egy nagy élménye azonban bizonyosan volt Attilának: a tenger. A gyerekek itt tanultak meg úszni. „Attilát egy alkalommal egyszerűen bedobták a vízbe a fiúk, és a harmadik-negyedik látogatásom után már büszkén újságolta, hogy tud úszni, és kifelé úszott a tengerbe” — mondja egyszerűen Eta²²; Jolán jóval líraibban azt állítja Attila elhíresztelte magáról, hogy jó úszó, a többi gyerek jó mélyen bevezetett vele a tengerbe „ott megfogták. . . kezét-lábát, meghimbálták és behajjították a hullámokba. Még a visszaemlékezés is szorongó érzéssel töltötte el Attilát, ha elmondta, milyen halálfélelemmel küzdött a síma, közömbös vízzel, amíg, mint a vízbedobott kutya, el nem vergődött a csónakig.”²³ Egészen bizonyos, hogy ennek az abbáziai emléknek kései visszhangja a Zöld napsütés hintált kezdetű verse:

Zöld napsütés hintált a tenger lágy, habos vizén,
meztelenül vígan, nagy messzi beúsztam bíz én,
a fényes ég, a csipke víz pólyája testemen,
bölcsőben fekvé ringtam ott, behúnyva két szemem. . .²⁴

Augusztus végén térnek hát haza; de hová? Az anya méhrákban szenved, Jolán valószínűleg már nincs a háznál. A háború utolsó hónapjaiban minden eddiginél keservesebb a helyzet: „Reggel 6 órakor kezdik osztani a zsírt a város boltjaiban és bódéiban, de már este tíz órakor ott ácsorognak az asszonyok a város boltjaiban és bódéiban, de már éjjelre asszonytömegek gyűlnek fel és ott gubbasztanak félig álomban, de már hajnali 2 órakor négyes sorokban állnak. . . hogy készen találja őket a reggeli 6 óra, a zsírkiosztás komor és fontos pillanata.

¹⁷ JJ. 153—154. — JEta Ekk. 34.

¹⁸ JÓZSEF JOLÁN: A város peremén, Bukarest, 1951 (ezentúl: A vper.) 113. Vö. Öm² II, 371. és 484.

¹⁹ J. A. egyik ilyen lapját — egyúttal legelső fennmaradt levelét — az OPM őrzi; gyerekes elkapkodott írással ennyi áll rajta: „Kedves Mama! Ma találkoztam Etuskával, jó színben van. Irjon! Mást nem írhatok, Csókolya Attila”; Eta egy lapjáról a Mama fent idézett levelében szól: „Etuska már írt az útról egy lapott bizonyára neked is. . .”

²⁰ JEta Ekk. 34.

²¹ JEta Ekk. 34.

²² Uo.

²³ JJ. 155.

²⁴ A hirtelen viharossá váló tengerrel való kaland élményalapja lehetne egy Cagnes-i emlék is, de 1936-ból való verseiben, a Kései sirató szomszédságában, egyre inkább gyerekkori emlékeit idézi fel; s amellett a „meztelenül”, a „nagy vígan”, a „bíz én” fordulatok is inkább a gyermekkorra utalnak.

De reggel is múlnak az órák. . . már hét óra. . . már nyolc. . . már kilenc. De elfogy a zsír, mielőtt még hozzá juthatna a darabka hájhoz az asszonyok álló-zászlóaljának végső szakasza.²⁵

A két gyerek hazaérkezése után talán özv. Gáspár Pálnéhoz a Haller utca 30. szám alá került; illetőleg lehet, hogy továbbra is a Ferenc téren laktak, de Gáspárné vette föl utánuk az akkor már havi 80 koronás tartásdíjat.²⁶ Mindenesetre: a küszködés, — a rikkancskodás és a sorbanállás, az éhezés és rongyoskodás, — 1918 őszén is folytatódott, a mind viharosabbá váló világban.

1918/19

1918 ősze: a háború utolsó hónapjai. Szaporodnak a béke hírek, s szaporodnak a központi hatalmak vereségeiről szólók is; általános nyugtalanság, lazulás érezhető, s közben az élelmiszerárak csillagászati magasságokba szöknek már: a kenyérnek már 80 fillér a maximális ára, a cukoré 5 korona;²⁷ szeptember 28-án megérkezik a balkáni front összeomlásának s a bolgár különbékének a híre; az utolsó német offenzíva szánalmas vereséggel végződik: a német kancellár lemond. Október 13-án megalakul a délszláv nemzeti tanács; a közelgő béke hírére valamelyest esnek az árak, de közben egyre jobban terjed a spanyoljárvány, iskolákat zárnak be, a lapok megtelnek vész- és halálhírekkel. Október 18-án a képviselőházban Tisza bejelenti: „A háborút elvesztettük. . .” 24-én lemond a Wekerle-kormány; ugyanaznap érkezik a hír a képviselőházba, hogy Fiume a horvátoké. Október 26-án, minden lap hírül adja a Magyar Nemzeti Tanács megalakulását; egymásután érkezik a hír ezredek lázadásáról, egyre lázasabb a pesti utca; s október 26-án megindul a felkelés: a katonák, munkások forrongása egyre nagyobb méreteket ölt, a radikális polgárság csatlakozik, a régi ellenzéki pártok csatlakoznak, munkások, katonák, polgárok erejével október 30-án győz az „őszirózsás” forradalom.

S az események lázas ütemben követik egymást: november 1-én megalakul a magyar népkormány, november 2-án hivatalosan is megszűnik a háború: a magyar csapatok leteszik a fegyvert; november 7-én Károlyi Mihály Franchet d'Espéray főhadiszállására, Belgrádba utazik; s november első hetében megkezdődik az antant-, ill. a szomszédállamok csapatainak bevonulása Magyarország területére. Az élelmezési helyzet egyelőre romlik: nyílt pályán állnak a vagonok; hazatérő katonák tömege özönli el a pályaudvarokat s a főváros utcáit; a termelés akadozik, a munkanélküliség hirtelen megnő; az új rend még meg sem szilárdult, egyre több problémával találja magát szemközt, s erélyes, forradalmi politika híján a polgári vezetés nem tud megbírkózni velük.

Mint telhetek a 13 éves fiú napjai ebben a viharzó időben? Továbbra is, s még jobban mint eddig, az utcán élhetett, a mama erre az őszre már teljesen munkaképtelenné vált; s hogy a szükséges élelmet megszerezzhessék, a lakbért kifizethessék, a két kisebb gyerek kenyérkeresetére, ügyeskedésére s ekkor már valószínűleg Makai Ödön hathatós támogatására voltak utalva. Az iskola nem igen vehette el sok idejét: 1918-ban a tanév csak szeptember 17-én kezdődött, s a fokozódó vészes spanyoljárvány miatt már október elején be is zárták az iskolákat, s csak november 11-én kezdődött el újból a tanítás.²⁸ Ekkor ülnek meg az iskolákban a „nemzeti átalakulás ünnepét”; s elkezdődnek a munkálatok a tanterv teljes átdolgozására. De nem sokáig folyik ekkor sem a tanítás: az Üllői úti polgári fiúiskola azok közé tartozik, amelyeket alig két hét múlva, november 27-én újabb tíz napra bezárnak, s azután következik a szénszünetek végtelen sora, amelyek lényegében február végéig tartanak: „november és december hónapokban

²⁵ Népszava, 1918. május 19. 1. l.

²⁶ L. Makai Ödön levele dr. Szana Sándor udv. tanácsoshoz, 1918. jun. 12. OPM. Monori iratcsomója.

²⁷ L. Népszava, 1918. szept. 10.; Világ, 1918. szept. 29.

²⁸ 1. sz. Áll. Levéltár Tan. Ir. 3606/1916. VII. és 14 824/1918. VII.

lényegében egyáltalán nem volt előadás az iskolákban” — mondja egy felterjesztés; a járvány- és szényszünetek mellett az általános viszonyok sem voltak alkalmasak a tanításra, s amellet az iskolákban zsúfolódtak össze a lisztbizottságok s a leszerelt katonáknak zsoldot kifizető hivatalok s a népőrségek is;²⁹ az első félévi bizonyítványt nem is adták ki.³⁰ Gyakorlatilag tehát 1919 márciusáig nem járt iskolába a harmadik polgárista József Attila.

Nem sok adatunk van arról, mit tett a polgári forradalom alatt; József Jolán regényében utal rá, hogy november hetedikén este részt vett a Várba tartó, s köztársaság kikiáltását követelő tömegben;³¹ ez lehetséges, de persze nem bizonyos; az viszont, amit arról mond, hogy az Üllői úton belekeveredtek egy lövöldözésbe, talán inkább 1919 nyarára, a ludovikás ellenforradalmi kísérletre illik.³² Hiteles egyedül az, amit maga a költő mond erről az időszakról: Vágó Márta emlékezik egy vele való beszélgetésre az októberi forradalomról: „— Téged hol ért? — kérdeztem Attilát. Elmondta, hogy egy csomó sráccal egy kaszárnya elé került a forradalom kitörése napján. Valaki fölfedezte, hogy fent, az emelefen bakancs-raktár van. Be akarták törni a kaput, de nem volt rá szükség, könnyen kinyílt vagy kinyitották belülről, ellenállás nélkül. Néhányan fölszaladtak, és az ablakból ledobálták a madzaggal összekötözött bakancspárokat. Attila az ablak előtt állt, és a többiekkel együtt elkapkodta a leröpdülő bakancsokat, és tovább dobálta mind, mind... Sokan voltak mezítlábasok a téren október utolsó napján. A végén mind zsákmánnyal vonultak el... csak Attilának nem maradt egy fél sem...”³³ A történet tanulsága s célja ugyanaz, hogy „akkor éreztem először — hogy különbség van a többiek között és köztem”, azaz tisztaságát, erkölcsi magasabbrendűségét, magasabbra termettségét hangsúlyozza, mint annyiszor Vágó Márta és társasága előtt. Ugyanakkor a történet valóságmagva kétségtelen: október végén ott volt, nyilván a Mária Terézia laktanya előtt, a kaszárnya előtti bakancsosztokzkodásnál.

Egyébként ezen az őszön s ezen a télen, — talán a család életének legnehezebbik telén, — ismét s ismét az élelem utáni hajsza foglalhatta le idejét. Visnyai Vilmos úgy emlékezik, hogy „Attila ezen a télen Kulka urat szolgálta délutanonként. Kulka úr, a fűszeres, az olcsó Attilával végeztette a háziszolgái teendőket, de forintos napszámber helyett — tíz krajcárért.”³⁴ „Aztán jött a kegyetlen tél, aranyért sem lehetett tüzelőt kapni. Attila megint a kiserdőbe járt fáért.”³⁵ Nagyon nehéz helyzetben voltak, „zavaros volt életünk”, mondja Eta is; s ha az egykorú lapokat forgatjuk, elképzelhetjük, mennyire az volt: „A vásárcsarnok változatlanul üres. A háziasszonyok és szakácsnék néma kétségbeeséssel és üres szatyorral ténferengnek... Főzélék... nincs semmi; itt-ott százan várnak egy pár szem krumplira.”³⁶ Egyre nyomasztóbb a szénhiány; tüzelő egész télen át gyakorlatilag nincs; emellett gáz is alig jut a háztartásoknak. „Krumpliért hatvan forintot is kértek, meg százat. A húst ki sem lehet mondani...”³⁷ A korán elsötétülő városban, ahol 8 órakor záróra van, rémhírek száguldanak; a drágaság, az élelem- és tüzelőhiány egyre nyomasztóbb; az erélytelen vezetés kielégítetlenül hagyja a munkásságot, felemás helyzetben a parasztságot; az ellenforradalmi erők mozgolódnak; a régi monarchia területén egymásután alakulnak az új államok; csapataik mindenütt messze a demarkációs vonalon belül állanak. Ebben a kaotikus, — (s a József-család számára is különösen nehéz és bonyolult helyzetben) — egyetlen következetes erő mutatkozik: a decemberben megalakuló Kommunisták Magyarországi Pártja; januárban megalakul ferencvárosi szervezete is; január 15-én az Üllői út 115. alatti vendéglőben alakul pártszervezet, s csakhamar párhelyiségei

²⁹ 1. sz. Áll. Levéltár Tan. Ir. 895/1917. VII.

³⁰ 1. sz. Áll. Levéltár Tan. Ir. VII. 9223/1919. VII.

³¹ A vper 104.

³² JJ. 154.

³³ VÁGÓ MÁRTA emlékezéseiből. Ekk. 201.

³⁴ VISNYAI VILMOS: A csodagyerek. Ekk. 37.

³⁵ JJ. 154—155.

³⁶ Világ, 1918. nov. 23. 8. l.

³⁷ MÓRICZ ZSIGMOND: Szocialista népkörben, 1918. dec. 15. Rip. I. 307.

nyílnak a Tűzoltó utcában és a Koppány utcában is.³⁸ A Ferenc tér 1. szám alatti Munkásotthon mellett most már ezekben a helyiségekben is élénk az élet; a ferencvárosi utcákat is foglalkoztatja a kommunisták által vezetett, rendkívül népszerű akció a házak kisajátítására; a követelésnek éppen itt mély hagyományai és gyökerei voltak, felelevenedtek az 1908-as évek házbójkott-akciói és háziúr-ellenes tüntetései; a kommunisták fellépnek a nagyobb katonai segélyért, a következetes forradalmi politikáért. 1919 január és február egyre forróbb, egyre elkeseredettebb s izzóbb légkörében érlelődött az új, az egyedül lehetséges megoldás, amely feleletet ad majd minden kérdésre: a munkások és parasztok hatalma, a proletárdiktatúra.

S 1919. március 21-én megszületett a Magyar Tanácsköztársaság.

Mit csinált, mit tapasztalt József Attila, a 14 éves harmadik polgárista, a Tanácsköztársaság alatt? A Horthy-fasizmus alatt született életrajzok nem igen szólnak erről; a gyermekkorra nézve fő forrásunk, József Jolán, különben is az idők nagy részét külföldön töltötte. Elbeszélése szerint a Tanácsköztársaság első napjaiban Makai elvitte a Vígsházba, ahol a Pygmalion-t játszották s ez után a mintegy szimbolikus előadás után — bejelenti: „elvesz feleségül. Nincs többé társadalmi előítélet. Nem kell többé családjára, baráti körére, társadalmi állására tekintettel lennie, most bátran követheti szíve vágyát.”³⁹ „Egy hét múlva átadtam mamának párszáz korona „kékpénzt” és búcsúzkodtam. Estére férjemmel együtt elhagytuk az országot.” Más adatokból, más emlékekből, — s a korra vonatkozó általános leírásokból kell tehát összetennünk József Attila napjait a Tanácsköztársaság alatt.

Szembetűnő s azonnali volt a változás s közvetlen élményei születhettek a polgári iskolában. A Tanácsköztársaság kikiáltása után április 10-én kezdődik újból a tanítás,⁴⁰ a VIII. kerület iskoláiban ápr. 11-én mindjárt szünet a választások miatt;⁴¹ az iskola vezetésében pedig változás állt be. „... a főváros iskoláinak dolgozói 1918-ban iskolai bizalmikat választottak. A Tanácsköztársaság fennállásának legelején a Közoktatásügyi Népbiztosság ezeket a bizalmikat nevezte ki iskolaigazgatóknak, miután a régieket rendelkezési állományba helyezte, vagy oktatóknak osztotta be.”⁴² Az Üllői úti polgári iskola éléről is elmozdították a reakciónak ismert Vágó Aladárt és iskolavezetőül Weltner Ignácot nevezik ki, aki addig nem az iskolában tanított, hanem a Vas utcai felsőkereskedelmi iskolában volt tanár.⁴³ Az iskola tanárai közül még egy, Halász Adolf, — aki különben nem tanította József Attilát — lett „népbiztos”; (valójában a Közoktatásügyi Népbiztosságon az „addigi polgári iskolák” osztályvezetője), ő különben már 1917-től a VAOSz aktív tagja volt és a polgári iskolai reformbizottság tagjaként tevékenykedett 1918 decemberében,⁴⁴ kivüle még egy tanár, Ádám Manó kapott a Tanácsköztársaság bukása után fegyelmit,⁴⁵ de a tantestület egésze általában ellenségesen, antiszemita éllel viselkedett az új vezetőkkel szemben,⁴⁶ egyike volt az elsőeknek, amely 1919 augusztus végén már jobboldali, antiszemita felterjesztéssel szerepelt.

Weltner Ignácról különben azt állítják fegyelmi je során, hogy Szombathelyen a Tanácsköztársaság alatt „agitátorképző iskolán” adott elő (valójában a Közoktatásügyi Népbiztosság által szervezett propagandatánfolyamon adhatott elő,⁴⁷ hogy iskolájában „szívvel-

³⁸ L. A Ferencváros története, Bp. 1959. 76. 1. és Vörös Újság, 1919. jan. 18.

³⁹ JJ. 155.

⁴⁰ Vörös Újság, 1919. ápr. 10. 5. l.

⁴¹ Fáklya, 1919. ápr. 10.

⁴² BIHARI MÓR: „A botnak két vége van”, Nagy idők tanúi emlékeznek (1918—1919). Kossuth, 1958. 101.

⁴³ L. róla A szocialista tanítómozgalom 1900—1920. Budapest, 1958. Kossuth, 85. (1. sz. jzet), 99., 105., kinevezésére, működésére vonatkozó többi adatot 1919 szeptemberi fegyelmi ügyének aktái között: 1. sz. Áll. Levéltár Tan. Ir. VII. 9375/19. sz.

⁴⁴ Polg. Isk. Közlöny 1919. 5.

⁴⁵ 1. sz. Áll. Levéltár 98 433/1919. VII. és 98 164/1919. VII. Sajnos a fegyelmi iratok nem találhatók a levéltárban.

⁴⁶ L. a Weltner Ignác fegyelmi je alkalmából tett kijelentéseket.

⁴⁷ L. A szocialista tanítómozgalom. 160.

lélekkel terjesztette a bolsevista eszméket”, a hitoktatókat nem engedte be az iskolába, „az iskola udvarán a vörös terrort hirdető plakátokat ragasztatott ki”, „Csak olyan költeményt volt szabad tárgyalni, amelyet a kommunizmus termelt, vagy legfeljebb, minden pedagógiai érzék ellenére pl. Petőfi: Akasszátok fel a királyokat című költeményét stb.” Weltner ugyan igyekszik védekezni válaszában, de a fentieket — ami különben természetes volt a Tanácsköztársaság alatt — ő sem tagadja. Az iskola belső élete különben is erősen megváltozott; körülbelül május közepéig folyt rendes tanítás, s ezalatt erőfeszítések történtek a tananyag átdolgozására, — bár e munka természetesen véglegesen nem készülhetett el, — mindenesetre a tanítás szellemének megváltoztatására, a tanárok átnevelésére megtörténtek az első lépések. A tanulók előtt már áprilisban ismertetni kell a Forradalmi Kormányzótanács rendeleteit, — általában „régí tárgyakat új keretben” kell tanítani;⁴⁸ „a polgári iskolákban is tért hódított a történelem új szellemű tanítása és a tanuló ifjúságnak szociális és társadalomgazdasági kérdésekkel való megismertetése.”⁴⁹ Május közepétől persze a tanítás rendszertelenebbé válik; a tanítók egy része a Vöröshadseregbe vonul, s így tanárihiány áll be. A Köznevelésiügyi Népbiztosság elrendeli, hogy a tanulókat foglalkoztatni kell s ezért „általában oly módon kell a tanórákat átcsoportosítani, hogy az ifjúság az új idők szellemével minél behatóbban megismerkedhessen s mód nyújtassék neki, hogy tevékenyen résztvehessen oly kérdések tárgyalásában, amelyek eddig az iskola keretein kívül estek. . .”⁵⁰ Ebből a megfontolásból választottak osztály- és iskolabizalmiakat is; József Attila barátja, Vokurka Vili például a Mester utcai kereskedelmi iskola diáktanácsának tagja lett. De májustól már a tanulók is munkába jártak, akciókban vettek részt; a Tanácsköztársaságot fenyegető fegyveres intervenció egyre közeledő volta akadályozta a rendszeres iskolai munkát. A Köznevelésiügyi Népbiztos egyik — erősen vitatott — rendelete értelmében a tanévet úgy zárták le június elején, hogy a tanulókat általában nem osztályozták: „megfelelt — nem felelt meg” minősítést adtak csupán.⁵¹ József Attilának harmadikos bizonyítványában, amelyet Weltner Ignác írt alá, a „megfelelt” jelzés szerepel, részletes előmenetelét később vezették be. Bár a jegyeknek ebben a tanévben túlságosan sok reális értékük nem volt, hadd jegyezzük meg, hogy aránylag jó bizonyítványt szerzett: hat jelese (magyarból, számtanból, természetrajzból, természettanból, énekből és testgyakorlásból s — sajátos módon — szabadkézi rajzból) mellett öt jó s csak egy elégséges (mértanból) szerepel.

Az iskola világába, — még az Üllői úti polgári konzervatív tanárai közé is, — behatolt a Tanácsköztársaság szelleme; de sokkal többet, lényegesebbet láthatott a proletárdiktatúrából József Attila az utcán, a mindennapi életben; s bár bizonyos, hogy ekkor is becsatangolta egész Budapestet — a legszűkebb környezetben, a Ferencvárosban is kaphatott döntő élményeket.

A márciusvégi — áprilisi napok lendülete, lelkesedése őt is magával sodorhatta; ezekben a napokban a ferencvárosi proletárgyerek saját legközvetlenebb környezetében, — mondhatnám: elemi életszükségeitei területén — élhette meg a nagy változást. A Tanácsköztársaság egyik legelső rendelete, a híres X.-es, amelyből már március 26-án köztulajdonba vette a házakat, a március 29-i, amely a 2 000 koronán aluli lakbéreket 20 százalékkal csökkentette, a proletárgyermekeknek nyújtott ingyen fürdő, a parkok (köztük az Orczy kert), valamint a Sziget megnyitása a gyerekek előtt, az órabérek emelése, majd a burgonyakiszolgáltatás (áprilisban hét kilót szolgáltatott ki a jegyre),⁵² — általában a bizakodó és lelkes hangulat, a munkáslakta kerületek felszabadult öröme — nem maradhattak hatástalanok a fiúra sem.

⁴⁸ L. Vörös Újság, 1919. ápr. 10. 8. l.

⁴⁹ Jelentés a Köznevelésiügyi Népbiztosság működéséről, 1919. jún. 1. A TK. Köznevelésiügyi Rendeletei. Összeáll. Kóte Sándor (PTI Adatszolgáltatás 26. sz.) 1957. 36.

⁵⁰ L. A. K. N. 87 039/1919. V. sz., 1919. május 5-i rendelete.

⁵¹ A rendelet ismertetését és értékelését l. A szocialista tanítómozgalom Magyarországon 1900—1920., 121—122.

⁵² Vörös Újság, 1919. ápr. 20.

A Ferencváros különben is középpontja volt sok fontos eseménynek, s a Ferenc tér, az 1. szám alatti Munkásotthonnal egyik központja volt a kerület életének; a IX. kerületi pártszervezeteken és népgyűléseken áprilisban Migray József, Nyisztor György, Rabinovics József tartanak beszédet,⁵³ a Martinovicsról elnevezett volt Mária Terézia laktanyába vonulnak be április végén az új vöröshadsereg egyes alakulatai, május 1-én a Népliget a színhelye az egyik legnagyobb szabású néppünnpélynek. Mint sokfelé a fővárosban, nyilván május elseje előkészítésére a IX. kerületben megalakulnak a kultúrcsoportok. Eta így emlékezik erre: „Egyszer eljött egy Szántó nevű népbiztos. Bejelentette, hogy kultúrgárdát csinálnak. Úgy volt, hogy én táncolni fogok. Nagy örömmel készültünk erre, de aztán abbamaradt. . . Általában vidámak és felszabadultak voltunk.”⁵⁴

József Attilának a Tanácsköztársaság alatti élményeire vonatkozólag még három konkrét utalásra is lelhetünk. Az egyik az „Állam és forradalom”-ügy. A Múzeumban őriznek egy Állam és forradalom példányt, 1919-es Tanácsköztársasági kiadásút, amely József Attila tulajdona volt, s amely haláláig könyvtárának egyik féltve-rejtve dugdosott kincsét alkotta. Ez a példány — a családi emlékezet szerint — a Tanácsköztársaság idején került hozzá (mindenesetre csak április közepe után, mert a könyv csak ekkor jelent meg).⁵⁵ Némileg regényesítve, Jolán foglalja össze a történetet: Attila egy ismeretlen elvtárostól kapta a könyvet egy Váci úti gyár udvarán.⁵⁶ Aligha lehet már kibogozni a történet valóságmagvát, időpontját, helyét; csak a szinte jelképes tény marad hitelesnek: a Tanácsköztársaság lázas napjaiban egy ismeretlen elvtárs Lenin egy könyvét adja át a tizennégy éves ferencvárosi fiúnak, annak, akiből később a magyar proletariátus nagy költője, s — a maga eszközeivel — a Tanácsköztársaság eszméinek továbbfolytatója lesz.

Egy másik eseményre Eta emlékezik. „Plakátok jelentek meg az utcán: „Aki akar földet, jelentkezzen. . .” Elhatároztuk, hogy mi is elmegyünk és jelentkezünk. El is mentünk a városházára; amikor odaértünk, nem mertünk bemenni, végül Attila bement, de avval küldték vissza, hogy kicsik vagyunk. Attila máskor három napig volt a régi Lóversenytéren, a „közföldön” dolgozott.⁵⁷ A lóversenyteri munkáról sok egykorú forrás beszámol; a régi Lóversenyteréből, a Kerepesi úton, a főváros ellátásának javítására, a zöldövezet megteremtésére mintakertészetet akartak alakítani, s négyszáz, nagyrészt önkéntes munkás, hivatásos kertészek vezetésével ásta fel s vetette be április elején a 225 holdas területet, salátát, tormát, tököt, uborkát, paradicsomot ültetve el.⁵⁸ A Thököly úti régi, vagy a Ligetdűlői új Lóversenytéren dolgozott József Attila is. Eta szerint másutt is jelentkeztek munkára. „Megjelent a felhívás: „Ifjúmunkások, segítetek a földet megművelni.” Jelentkeztünk, itt fel is vettek. Vonatra raktak, elvittek Tatabányára. . .” De a történet nem folytatódik valami biztatóan: „Délután érkezünk meg, nem tudták, hová kell mennünk, s vártunk, hogy intézkedjenek. Végigvonultunk a falun, énekelve, majd bementünk a tatatóvárosi uradalomba, s vártuk az elosztást. Itt vártunk sokáig nagy tömegben, lézengtünk, este volt, nem történt semmi. Nem engedtek be sehová. Egy zsidó bácsi bevezetett egy lakásba, ott aludtunk végül. Reggel vissza az uradalomba. Ugyanolyan lézengéssel telt el a második nap. Este visszaindultunk Pestre, az állomáson aludtunk. . .”⁵⁹ A Tanácsköztársasággal való együttérzés, harcában való részvétel szán-

⁵³ Uo.

⁵⁴ JEta. Ekk. 34.

⁵⁵ Megjelenését a Vörös Újság 1919. ápr. 13-i száma jelzi.

⁵⁶ A vper 106—107. A történetet ott március 22-re teszi, ami persze nem hiteles.

⁵⁷ Szóbeli közlés.

⁵⁸ L. a korabeli lapokat. Fáklya, 1919. ápr. 25. 6. l., képeket közöl róla az Érdekes Újság 1919. ápr. 15. 72. l. és jún. 5. 39. l. — Színes leírása az ott folyó munkának: NAGY ENDRE: Egy fejmunkás naplója. Pesti Hírlap, 1919. máj. 1. és 8. száma. L. még KISS GYÖRGY: A budapesti várospolitikai 1873—1944. Bp., 1954. 188.

⁵⁹ Szóbeli közlése.

déka éppúgy tükröződik ebben a történetben, mint a belső ellenség s a szervezatlenség okozta zűrzavar, amelyben a jó szándékok és helyes kezdemények is visszajára fordultak.

Nyilván igaza van Visnyai Vilmosnak: 1919. május 1-e is ott találta a fiatal fiút az ünnep-lők között: „Mi diákok, a Ferenc-téren találkoztunk. Tíz óra körül hármásával egymásba karolva, elindultunk az Üllői úton, a Kálvin-téren keresztül az Országház felé, meghallgatni Kún Bélát. . . Mellettem Attila haladt. Kipirultan és lelkesen énekelte az Internacionálét. . .

Délután az osztrák—magyar futballmérkőzést nézhettük végig ingyen. . .

Este a Városligetben örültünk fiatal életünknek.”⁶⁰

Bizonyos mindezekből a mozaikszerű adatokból, hogy József Attila szívvel-lélekkel részt vett a Tanácsköztársaság mindennapi életében, — élvezte áldásait s kedvezményeit, — talán, sőt valószínűleg ruha- és pénzsegélyben is részesülhetett, talán az iskolai ingyen étkeztetésben; s a zálogházakból is kiválthatta 100 koronán aluli értékű holmiját ingyen, a Ferenc-téren *Gulliver mozgó* címen külön gyermekmozi nyílt,⁶¹ — benne élt abban a vidám s reményteljes légkörben, amit testvére így jellemez: „Mintegy kellemes, derűs álom volt. . .”

Az addig nyomorban és elkeseredettségben, kiszolgáltatottságban élő fiú a Tanácsköztársaság egész idejéből a számára kedvezőbb helyzetet hozó, anyagilag és emberileg is felszabadító mozzanatokat tapasztalhatta csak, s tudatosan is helyeselte a Tanácsköztársaság céljait, — mégis, májustól kezdve az ő életében is megmutatkozhattak mindazok a nehézségek s problémák, amelyek ettől fogva már fokozódóan jellemezték a mindennapok életét. Anyja ekkor már teljesen ágyhoz szegezett beteg volt. Jolán férjével külföldön; a két kisebb gyerekre hárult a család mindennapi fenntartásának gondja. S habár a házbér gondja ezekben a hónapokban nem volt annyira súlyos, az élelemhelyzet viszont egyre romlott, egyre nehezebb lett. Élelemhiány, elosztási hibák s spekuláció egyként nyomasztottak; májusban még kapható volt paraj, répa és petrezselyem, a kenyérellátás is javult, de a hús- és zsírhány egyre nagyobb.⁶² „A készletek elfogytak, vidéken a felvásárlás mind nagyobb nehézségbe ütközött és mindezt tetézte a zsíros gazdák szabotálása. . . Nehezítette az ellátást a cseh és román támadás, valamint a blokád is. . . A főváros ellátásához csak a létminimumhoz szükséges élelmiszermennyiség állt rendelkezésre. . .”⁶³ Május végén, a Vörös Újság szerint; „Az éhség veszedelme nyakunkon van, botorság volna elhallgatni. Kevés a hús, alig akad zöltségféle, vagy más élelmiszer az árusítóhelyeken. . . Az árusító helyek előtt végtelen sorokban ácsorognak utcahosszat az asszonyok, férfiak. . .”⁶⁴ A batyúzóknak kékpénzben ezer koronáért árulják a libát, s kétszázért a zsír kilóját,⁶⁵ június elején 6 deka húst osztanak jegyre, a hó közepén zsírtalan hét van, júliusban a zsírjegyekre csak olajat adnak már,⁶⁶ s miközben a Vörös Hadsereg csapatai, köztük a ferencvárosi III. pótzászlóalj s az 1-es vörös honvéd gyalogezred 4. zászlóalja győzelemről-győzelemre haladnak a Felvidéken, s egymásután érkezik hír Miskolc, Léva, Kassa, Bártfa elfoglalásáról, — a főváros utcáin rémhírek kergetik egymást, a burzsoá elemek összebújnak, az ellenforradalom szervezkedik, kishitűség és fáradtság lesz úrrá a lelkeken. Júliusban kitör az ellenforradalmi puccs, a ludovikás ellenforradalom, — közvetlen szemlélői lehetnek a József-testvérek. A puccs napján délután a Ferenc-körúton és a Ferenc-téren fehér virágot és cigarettát szórtak szét, hogy hangulatot keltsenek; a Ferenc-téri vörös őrség, amelynek egy része volt rendőrökből állt, átpártolt a fehérekhez; a fehér tisztek akcióba léptek s megfordították a

⁶⁰ VISNYAI VILMOS: A csodagyerek. Ekk. 37—38. — „A májusi ünnepen kollektív játékok, sportrendezvények, színelőadások, zene, mesemondás tette felejthetetlenné a budapesti gyermekek számára ezt a napot. A Tanácsköztársaság megvendégelte a gyermekeket minden jóval. . .” (I. A szocialista tanítómozgalom, 137.).

⁶¹ L. Vörös Újság, 1919. máj. 31.

⁶² Vörös Újság, 1919. máj. 15., 16.

⁶³ KISS Gy. i. m. 188.

⁶⁴ Vörös Újság, 1919. máj. 30. vezércikk.

⁶⁵ Vörös Újság, 1919. júl. 1.

⁶⁶ Vörös Újság, 1919. jún. 1., jún. 19., júl. 22., aug. 1.

hangulatot, a politikai megbízottak, Reiner és Schmidt, megbízhatatlanoknak, ingatagoknak bizonyultak;⁶⁷ de éppen a IX. kerület munkásai harcoltak hőiesen: „A puccs leverő között a kerületben a legelső voltak a csatasorban a Vágóhid munkásai, akik a legelső perctől fegyverben állottak és egyfolytában 48 óráig teljesítették szolgálatot. Hasonlóan kitüntették magukat a Fegyvergyár, a Tüzérségi Szertár és a Gázgyár munkásai. . .”⁶⁸ Eta úgy emlékezik, hogy mindketten ott voltak a Ludovika előtt is, s az ő szoknyáját golyó ütötte át.⁶⁹ Biztos, hogy a Ferenc téren lakó gyerekek közlelőlt élték át a ludovikás tisztek lázadását, azt az eseményt, amely egy egész korszak árnyékát vetítette előre. Általában: nem fogadhatjuk el az eddigi életrajzoknak azt a felfogását, amelyet Németh Andor így summáz: „A forradalom, a kommün észrevétlenül viharzott tova a feje felett”.⁷⁰

Mi maradt meg későbbre József Attilának ebből a 133 napból? Költészete nagyon kevésse epikus, kevés nyoma van nála múlt történelmi eseményeknek; az ellenforradalmi kor nem is kedvezett a Tanácsköztársaság közvetlen megidézésének, — mégis: néhány utalást, célzást felfedezhetünk verseiben. Elsősorban a Tanácsköztársaság vereségére való utalásokat: „Tudjuk apánkkal gyávák voltunk. . .” a *Fiatál életek indulójá*-ban s sokkal világosabban, már ekkori stílusának általános-áttett kifejezéskincsével *A lovakban*:

... ezt a világot kinőtöttük mi már,
nagyobb kell, jobb kell: bennünk s a tetőn
a szélkakas ősz szele kornyikál.

Az az ősz nem ért el volna minket,
ha el nem hagytuk volna az eszünket,
de visszamenni s nem újra előre?

A célzás világos: „az az ősz”, a „szélkakas ősz” csak 19 ősze lehet, a sorsfordító, azóta is bánt ősz; s tanulsága, „nagyobb, jobb” világ kell: mindvégig benne élt a költőben. Mert elsősorban nem közvetlen utalásokat és célzásokat kell verseiben keresnünk; mint nemzedéke minden egyes tagjában, benne is továbbélt e napok nagy emléke. S mint ahogy nemzedéke minden egyes tagja, ő is továbbvitte a Tanácsköztársaság emlékét: de ő, — nem szembeszállva vele, nem is kiábrándultan s nem is az ifjúság gyermekes-múló epizódjává süllyesztve, hanem tanításait, indításait, hangulatát őrizve, továbbvive, új helyzetekben átalakítva s mindig ismét feltámasztva.

Миклош Саболич

ОДНА ГЛАВА ИЗ ЖИЗНИ АТТИЛЫ ЙОЖЕФ.

Автор дает одну главу монографии, писанной о Аттиле Йожеф, о великом венгерском поэте XX-ого столетия. До сих пор существующие биографии и сообщения мало занимались одной интересной главой юношеского периода поэта, 1918—1919 годами. В дни конца первой мировой войны, обрушения австро-венгерской монархии, Буржуазной республики (1918) Венгерской советской республики (1919). Жизнь детеныша из периферии полна глубоких впечатлений, нищеты, унижения, бедноты, а одновременно высоких и одушевляющих впечатлений. Автор делает попытку из маленьких данных из ссылок, из до сих пор неизвестных архивных данных подробную реконструкцию периода от августа 1918 года до 1 августа 1919 года.

⁶⁷ PI Archivum: 22 472. sz.: A IX. ker. Munkás- és Katonatanács üléseinek jegyzőkönyve 1919. júl. 10.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ JEta: Ekk. 34.; nyilván ugyanerről tudhat JJ is, de 1918-ra teszi az epizódot: JJ. 154.

⁷⁰ J. A. élete és kora, Csillag, 1948. jan. 12. 1.

GYÖNGYÖSI ÉS A „PORÁBUL MEGÉLEDETT PHOENIX”

(A „Porábul megéledett Phoenix” történeti vonatkozásainak és Gyöngyösi politikai magatartásának kérdéséhez.)

Gyöngyösi Istvánra vonatkozó irodalmunk általában egyetért abban, hogy a *Porábul megéledett Phoenix* jóval nagyobb mértékben tekinthető történeti jellegű költeménynek, mint akár a *Murányi Vénus*, akár Gyöngyösi bármely más alkotása. Hogy azonban ez a történetiség milyen forrásokra támaszkodik, annak kiderítésére már kevesebb történt. Holott a források kérdésének tisztázása nemcsak adatszerűleg látszik érdekesnek, hanem azért is, mert ismeretükben mód nyílik a költő történetiszemléletének, előadása hitelességének, költői munkamódszerének vizsgálatára is. Sőt, a forráshasználat elemzése természetesen vezet át az utóbbi években meglehetősen elhanyagolt Gyöngyösi-kutatás további kérdéseire, egyrészt a *Porábul megéledett Phoenix* egész politikai irányvonalának, s a mű ugyancsak politikai tényezők által befolyásolt sorsának kérdéséhez, másrészt ahhoz a problémakörhöz, hogyan illeszkedik be Kemény János története Gyöngyösi politikai fejlődésének vonalába. Az alábbiakban elsősorban ezekre a kérdésekre keresünk választ. Feladatunk azonban elengedhetetlenné tette azt is, hogy végigtekintsünk mind a politizáló Gyöngyösiről irodalomtörténetünk által eddig felvázolt sokféle értékelésen, mind Gyöngyösi politikai szempontból jelentősebb alkotásain, kísérletet téve végül a költő politikai magatartásának részben új szempontokból történő megvilágítására.

1.

Badics Ferenc, Gyöngyösi életművének legkitűnőbb ismerője a költő életrajzában röviden foglalkozik a *Porábul megéledett Phoenix* forrásainak kérdésével. Megállapítja, hogy Gyöngyösi a Lónyay Annával atyafiságban álló — Anna első férje a nádor unokatestvére volt — Wesselényi Ferenc nádor udvarában szerezhette tudomást az eposzban elbeszéltekről; emellett felhasználta Kemény emlékiratait is — konkrétan Keménynek a rabságban írt röpiratát —, sőt valószínűleg Keménynek és Lónyay Annának Kemény tatár rabsága idején folytatott levelezését, amelyhez szintén a nádor udvarában juthatott hozzá. Végül kijelenti Badics, Gyöngyösi „Kemény rövid fejedelemsége történetét s a nagyszőlősi ütközet leírását is jó forrásból meríthette, mert ezek hitelességét az újabban kiadott egykorú jelentések is megerősítik”.¹

Ezek az önmagukban helyes megállapítások nem merítik ki azonban mindazt, ami a *Phoenix* forrásairól megállapítható, amellett Kemény emlékiratainak forrásként való említésével azt a látszatot keltik, hogy Gyöngyösi Kemény *Önéletírását* is felhasználta, aminthogy Pintér irodalomtörténete szerint Gyöngyösi a Kemény János emlékezete megírásakor „jó hasznát vette Kemény János kéziratos önéletrajzának is”.² Ez a megállapítás teljesen téves, hiszen Kemény *Önéletírása* az 1648. év tárgyalásánál megszakad, a *Phoenix* pedig 1656. évi eseményekkel kezdődik. Gyöngyösi forrásai között tehát nem maguk az emlékiratok említ-

¹ BADICS FERENC: Gyöngyösi István élete és költészete. Bp. 1939. 154—155.

² PINTÉR JENŐ: A magyar irodalom története. Bp., é. n. I. k. 354.

hetők, hanem Kemény egy másik munkája, a *Ruina exercitus Transylvanici c. röpirat*, amelyre Badics is hivatkozott, félreértést okozóan nevezve ezt az írást is „emlékirat”-nak.³

Igy, bármennyire kézenfekvőnek látszik is az *Önéletírás* forrásként való felhasználása, ezt a feltevést egyelőre el kell vetnünk, s figyelmünket az egykorú források más csoportjai felé kell fordítanunk. Közismert, hogy az eposz három könyvre, de emellett két nagyobb részre tagolódik. Míg az első két könyv sokat megőrzött a *Murányi Venus* epithalamium-jellegéből, a 3. könyvben a mű *historiás énekké* válik, s a szerelmi történet csak itt-ott színezi a politikai és katonai események elbeszélését. Nyilvánvalónak látszik, hogy ennek megfelelően Gyöngyösi más források alapján dolgozott az első két könyvben, mint a harmadikban.

A mű *első része* semmi egyebet nem tartalmaz, mint a hősnő bemutatását, Kemény kísérleteit Anna megszerzésére s végül a szerelmesek találkozását. A történelem ezekbe az eseményekbe még nem szól bele; így nem is szükséges más forrás használatát feltételeznünk, mint Gyöngyösinek a nádori udvarban szerzett, Badics által is említett szóbeli értesüléseit. Kemény *Önéletírását Gyöngyösi, úgy látszik, nem is ismeri*; hiszen Lónyay Anna családjának, első házasságának leírása után nagyon is természetes volna a *hős múltjának*, eseményekben gazdag politikai pályájának rövid bemutatása. Erre azonban Gyöngyösi — nyilván forrásanyag hiányában — kísérletet sem tesz: Keménnyel minden előzetes tájékoztatás nélkül akkor találkozunk, amikor gerendi birtokán, sétálgatva hirt hall Anna özvegységéről — pontosan 1656 nyarán.⁴

Feltűnő azonban az 1. könyvben a két főhős mellett egy harmadik személy gyakori szerepeltetése. Décsei Bálint ez, Kemény egyik nemes familiárisa. Décsei jelen van az 1. könyv 2. részében terjedelmesen leírt vadászaton; őt küldi Kemény Wesselényi Istvánnak, Anna első férjének temetésére — már ekkor, mint szerelme hírvivőjét —; neki tárja fel Kemény érzéseit, aggodalmait, s további küldetési során ő hozza el az ígent mondó Anna gyűrűjét és kendőjét Keménynek.⁵ Az 1. könyv 307 szakaszából 113 szakasz ír le olyan jeleneteket, amelyekben Décseinek kifejezetten szerepe van, ami, tekintve a kitérők, elmélkedések nagy terjedelmét, igen jelentős százalék; az ábrándozó Kemény és a gyászoló Anna között ő viszi előre a cselekményt. Bár — mint mellékszereplőnek — bemutatására Gyöngyösi nem fordít gondot, annyit megtudunk róla, hogy *tréfálkozni szerető, ügyes, a színleléshez is értő, ugyanakkor urával együttérző, hűséges ember*.

Décsei valóban *történelmi személy*. Erdélyi köznemes, akit Kemény is említ *Önéletírásában*, mint egyik kísérőjét az 1644–1645. évi hadjárat téli szünetében megtett moldvai útja alkalmával.⁶ Önként adódik a feltevés: Décsei Kemény 1662-ben bekövetkezett halála után az özvegy mellett maradt, akinek megbízásából járhatott a nádor udvarában, s itt alkalma adódhatott arra, hogy Gyöngyösinek *személyesen mesélje el* szerepét urai házasságának történetében. A Lónyay vagy a Wesselényi család levéltára talán tartalmaz Décsei pályájára vonatkozólag olyan adatokat, amelyek ezt a feltevést alátámaszthatnák.

³ Erre a közkeletű tévedésre Riedl és Császár már egyetemi előadásaikban felhívták a figyelmet. (RIEDL FRIGYES: A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig. Jegyezte és kiadta Csoma Kálmán. Bp. 1908. Sokszt. 85–86., CSÁSZÁR ELEMÉR: A katolikus visszahatás korának költészete. Jegyezte Tóth Lajos. Bp. 1933. Sokszt. 223.) Riedl szerint egyébként Gyöngyösi egy családtagtól hallhatott az események részleteiről; Császár szerint Kemény állítólagos titkosírással írt, ma ismeretlen történeti műveiből, vagy magától Lónyay Annától szerezhette értesüléseit.

⁴ Az 1. könyv eseményeinek nagy része alig több mint egy hónap leforgása alatt mehetett végbe: Wesselényi Istvánt 1656. nov. 26-án temették, és 1657. jan. közepén Kemény már útban van Lengyelország felé. (L. a Wesselényi temetésére kibocsátott meghívólevelet. Vasárnapi Újság, 1856. 40. sz.)

⁵ 1. könyv, 2–5. rész. Gyöngyösi műveit Badics Ferenc kiadásából idézzük. (Gyöngyösi István összes költeményei. I–IV. k. Bp. 1914–1937. Régi Magyar Költők Tára. XVII. sz.)

⁶ Kemény János Önéletírása és válogatott levelei. Bp. 1959. (Magyar Századok) 294.

A *Phoenix* 2. könyve jóval sokréteűbb anyagot tartalmaz, mint az első. Gyöngyösi itt már nem is elégedett meg kizárólag szóbeli forrásokkal; itt-ott írásos források használata is bizonyítható.

A 2. könyv 1. része, amely a lengyelországi hadjárat előkészületeit, magát a hadjáratot, Erdély gyásztát s Anna első kétségbeesését írja le, eléggé általánosságban mozog. Megírásukhoz Gyöngyösinek nem lehetett szüksége különösebb forrástanulmányokra. Jóval pontosabb a 2. rész, amelyben egy tatár rabságból szabadult erdélyi katona számol be Annának a történetéről. A hadjárat elbeszélése itt is rövid, mindössze tíz szakaszra terjed, de eléggé konkrét: az elbeszélő beszámol az erdélyi seregeknek a kozák és svéd seregekhez való csatlakozásáról, Krakkó és más helységek elfoglalásáról, majd a szövetségesek elszakadásáról, az erdélyi tábor tevélységről, éhezéséről, végül a lengyelekkel kötött kényszerű békéről. Kétségtelen, hogy a lengyel hadjáratnak ezek voltak a leglényegesebb eseményei, — ezért egyelőre ne vonjunk le következtetést abból a tényből, hogy Bethlen János erdélyi kancellár *Rerum Transylvanicarum libri quatuor* című, 1663-ban és 1664-ben megjelent munkájában ugyanezeket a mozzanatokot emeli ki a lengyel hadjárat elbeszélésénél.⁷ A hadjárat vázolója után az elbeszélő előadja a sereg fogságba esésének történetét; ez az elbeszélés, mint Badics is megállapította, Keménynek a fogságban írt és kéziratban terjesztett *Ruina exercitus Transylvanici* c. röpiratát követi,⁸ elhagyva belőle a költőileg kevésbé hatásos részletmozzanatokot, két fő pont: Rákóczi és a seregek elválása, és az utolsó ütközet színes, de tárgyilag hű rajzát adva.

A 2. könyv következő részei Kemény fogságát ismertetik. Minthogy Gyöngyösi számos olyan részletet ad itt elő, amelyet a kortörténetírók nem említenek és Kemény fennmaradt levelei sem utalnak rájuk, — amilyen Kemény összeláncolása a janicsárral, a kán fogadtatása Neszterfejevárott vagy utóbb a 9. részben a kiszabadulók és a kísérő tatárok között lejátszódó epizód — nagyon valószínűnek látszik, hogy ezek Kemény egy vagy több kísérőjének, a rabságot vele együtt szenvedett katonájának vagy más szemtanúknak elbeszélésére épülnek. Ezek kiléte bizonytalan; egyikük talán Boros Pál lehetett, Anna nemes szolgálja, aki a 7. rész 1—11. szakasza szerint úrnője megbízásából többször is meglátogatta a raboskodó Keményt, s akiről a jegyespár levelezése is megemlékezik. Boross a rabságból való hazatérésekor is Kemény mellett volt, s így szemtanúja lehetett a 9. részben elmondott említett jelenetnek.⁹

A rabságról írott könyv nagy részét a szerelmesek egymás után való vágyódásának kifejezése, illetve levelezésük alkotja. Badics az eredeti és a Gyöngyösi-féle levelek tartalmi és hangulati hasonlóságánál fogva feltételezi, hogy Gyöngyösi olvashatta Kemény és Anna leveleinek másolatait. Ez a — bővebben nem tárgyalt — feltételezés csakugyan indokoltnak látszik; bár az adott helyzet nagyjából meghatározza a levelek tartalmát, néhány konkrét egyezés is felfedezhető, mégpedig elsősorban Anna levelei és Gyöngyösi szövegei között. Így 1658 szeptemberében és novemberében írott leveleiben arra biztatja Keményt, ne sajnálja jószágait a váltságdíj kifizetésére fordítani; „Isten kegyelmedet az sarc megadásra is reá segíti”; ő sem sajnálja a magáét; „hiszen magamra nézendő jószágomból is az mi kevés maradott, később leszek megválni, s azzal is segíteni kegyelmed sarcát”.¹⁰ Gyöngyösi Annája így ír:

... az Isten megtartott magadat,
Csak felhossa megént szabad világotat,
Többet ád, s megtölti ürült tárházadat.

(2. k. 5. r. 20. sz.)

⁷ 1663. évi amsterdami kiadás. 38—39.

⁸ Kemény János Önéletírása és válogatott levelei. 361—368.

⁹ A levelezést kiadta Tóth Ernő: Kemény János és Lónyay Anna levelezése. 1656—1662. (Történelmi Tár. 1900. 161—218.) Borossra vonatkozó megjegyzések az 1659. júniusi-augusztusi levelekben, a 185—189. lapokon.

¹⁰ Történelmi Tár. 1900. 178—181.

Saját magát illetően pedig:

Készb vagyok éretted mindenemet adnom,
Egy köz condorában rongyosan maradnom,
Mint tégedet nehéz fogságodban hadnom,
S azzal örök-képpen tüled elszakadnom.

(Uo. 28. sz.)

Amikor híre jár a raboskodó Kemény fejedelemjelöltségének, Anna kijelenti: „... csak az én Istenem nekem azt engedje megérnem, hogy még életben kegyelmedet láthassam, mert az Istent hívom bizonyosságul, hogy soha kegyelmednek méltóságos állapotjára nem vágyok, hanem csak szabadulására”. S máskor újra: „Az Istentől én is bizony kegyelmednek soha méltóságot nem kívánnék, hanem csak szabadulást. Lenne azé az méltóság, az ki bírhatná”.¹¹ Gyöngyösinél:

A fejedelemség akár kié legyen,
Nem irigylem dolgát, akire az mégyen,
Téged a fogságbul csak Isten kivégyen,
Sok várásom után én előmben tégyen.

(Uo. 19. sz.)

Végül még egy mozzanat: 1659 júliusában Lónyay Anna, válaszolva Kemény egy megjegyzésére, így ír: „Irja kegyelmed, hogy ha kegyelmednek Isten szabadulást ad is, nagy két nyavalyát hoz magával: egyik az vénség s másik az szegénység”, — s megnyugtatta Keményt, hogy ő is szenved mindkét betegségben.¹² Gyöngyösi Kemény Jánosa ezt így fejezi ki:

Ő penig egyebet a fejr vénségnél,
Orcát halványító sárga betegségénél,
Barátság nem tudó komor szegénységnél
Nem hozhat, s több ehez hasonló inségnél.

(2. k. 7. r. 14. sz.)

Badics megállapításához mindössze annyit tehetünk hozzá, hogy Gyöngyösi nem lehetett a levelek másolataira utalva: az eredeti levelezés ugyanis a Wesselényi-levéltárban található, s így ezeket talán maga Lónyay Anna bízta Wesselényi nádor őrizetére.

A Kemény-eposz 3. — Kemény János fejedelemségéről és haláláról szóló — része, mint említettük, az első két résszel szemben már kifejezetten történeti jellegű elbeszélés. E rész forrása csakugyan történeti mű volt: Bethlen János már idézett erdélyi kortörténete. Gyöngyösi nem tett egyebet, mint a Keményre vonatkozóan nemcsak kortárs, de szemtanú tollából származó, frissen megjelent latin nyelvű művet maga elé tette, és az egymást követő események láncolatát kivonatossan — pontosan kimutatható rövidítésekkel, illetve bővítésekkel — versbe foglalta, elbeszélésébe csak néhány más forrásból származó részletet vegyítve. (Így az is világos, hogy a 2. könyv említett szakaszaihoz — a lengyel hadjáratról — a költő ugyancsak Bethlentől merítette anyagát.)

A *Phoenix* 3. könyvének és Bethlen szövegének (203—288. l.) egybevetése meggyőzhet arról, hogy Gyöngyösi sok vonatkozásban rendkívüli hűséggel követte forrását. Egy vagy két részletből eltekintve semmit sem változtatott az események sorrendjén, feláldozva a történeti hűség kedvéért az eposzi szerkesztést is. A 3. könyv 1. részének 38—42. szakaszától kezdve, melyekben arról esik szó, hogy Erdély urai közül sokan megunták Barcsay ingatagságát, s felkéri Keményt, vegye kezébe a kormányt (Bethlen, 203. l.), ez a párhuzamosság

¹¹ Uo. 178., 182.

¹² Uo. 186.

folyamatosan nyomon követhető.¹³ Egyes pontokon a párhuzamosság már olyan fokú, hogy Gyöngyösi verses szövege nem más, mint Bethlen prózájának magyar nyelvű versbe foglalása.

Gyöngyösi, 3. k. 2. r. 18—21. sz.

Barcsay Görgényben van őrizetben; tárgyal s megegyezik Keménnyel. Megígéri, „Hogy oltalmat nem kér ezután senkitől, Sem török, sem tatár, sem más akárkítul, Feloldgya az hazát néki tött hititül, Várand a gyűlésnek kimenetelitül.”

Gyöngyösi 3. k. 4. r. 71—75. sz.

Kemény elcsüggedt:

„Alig bírja magát háborult szívében,
Hogy így fogyatkozott bízott reményében,
Nehezen érzése könyvet hoz szemében,
Hazáját elhadni szánja illy igyében.”

De

„Igy hozta a szükség a bal szerencsével.
Mit tégyen? Nem bírhat azok erejével.”

Máshol az egyezés lazább, de az események azonosságán túl feltűnő a gondolatok azonossága is:

Gyöngyösi, 3. k. 5. r. 5—16. sz.

Kemény kétségbeesése az ország pusztulásán.
Nem akar okatlanul kockáztatni,
„Azt viszont tartaná nagy alacsonságnak,
Hírében s nevében mocskos csorbaságnak,
Ha felvévén igyét egyszer az országnak,
Örvényében hadná a nyomoruságnak.”

Természetes ugyanakkor, hogy a két mű összefüggésének megvannak a műfajok különbözősége által megszabott korlátai is. Számos részlet, név, esemény, amelyekről Bethlen megemlékezik, Gyöngyösi művéből kimaradt; a teljes anyag költői feldolgozásra nem lett volna

Bethlen, 213—215. l.

Barcsay ígérete: „sem az ottomán portától, sem senki mástól nem kér segítséget, sőt feloldja a neki tett hűségeskü alól az ország összes rendjeit, és esküvel erősíti meg, hogy elfogadja, bármit is határozzon a legközelebb tartandó országgyűlés.”

Bethlen, 252. l.

„Kemény fejedelem elcsodálkozott Montecuccoli tervének hallatára, és reménységéből egy pillanat alatt a legteljesebb kétségbeesésbe zuhanva, alig tudta visszafojtani könnyeit. A szükség azonban arra kényszerítette, hogy engedelmeskedjék.”

Bethlen, 257. l.

Kemény „az ország szorongattatásáról... hallva nagy aggodalmakat állt ki. Bevallotta, hogy nyílt csatában szembeszállni gyenge, de alávalóságnak tartotta, hogy elhagyja őket.”

¹³ A két szöveg teljes szembeállításának közlése túlságosan hosszadalmas lenne; egy részlet is, úgy véljük, igazolja állításunkat:

Gyöngyösi, 4. r. 1—3. sz.: Kemény kétségbeesik a haza pusztulása felett s elhagyja Erdélyt. (Bethlen, 230.)

Gy. 4. r. 4—5. sz.: Kemény Boncidánál találkozik a Bécsből kedvező választ, ígéreteket hozó Bánffyval. (B. 231.)

Gy. 4. r. 6—9. sz.: Kemény folytatja visszavonulását. A tatárok üldözik, pusztítják az országot. (B. 232.)

Gy. 4. r. 10—13. sz.: Ali pasa is üldözi Keményt. Nyaláb váránál táborot üt. A tatárok Munkács, Huszt vidékét dúlják. (B. 237—238.)

Gy. 4. r. 14—24. sz.: Kemény aggályai, elővigyázatossága. (B. 243. mindössze ennyi: „A fejedelem övével együtt félholt volt Erdély romlása miatt.”)

Gy. 4. r. 26—30. sz.: A Zemplénnél tartózkodó Kemény hírt kap a császári segítség megindulásáról. Reményei felélednek. (B. 243.)

Gy. 4. r. 31—34. sz.: Anna Husztion tartózkodik. A segítőcsapatok megérkezése előtt Kemény találkozik vele. (B. 244.)

Gy. 4. r. 35—41. sz.: Kemény találkozik Montecuccolival, aki bemutatja seregeit. (B. 244.) Bethlen művének két egykorú kiadása — Nagyszében 1663. és Amsterdam 1664. — azonos lapszámon és beosztással jelent meg. A következőkben közölt néhány Bethlen-idézet Waczulik Margit magyar fordításából való: Erdély öröksége. Bp. 1941. V. k. 204—238.

alkalmas. Másfelől viszont Gyöngyösi szükségesnek érezte a többé-kevésbé száraz történeti anyag költői feldíszítését is. Mint maga mondja utószavában: „mivel hogy... a poesist is követtem ezen verses historiáskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulák dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közben vetésével”, a valóságos történeti események „nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve”, nem pedig Tinódi módjára „csupán csak a dolgok valóságát” beszélve el.¹⁴ Ezt a célt az 1–2. könyvben a bőven ömlő mitológiai hasonlatok, terjedelmes levelek és monológok, részletező leírások szolgálták, többnyire teljesen beleolvadva az elbeszélés folyamatába. A 3. könyvben azonban ezek a betoldások — a többi részeknek Bethlen szövegével való összhangzása folytán — élesen elkülöníthetők, sőt, ezek a betoldások kevés kivétellel Bethlenre épülnek, Bethlen egy-egy rövid megjegyzését bővítik ki hosszabb leírással vagy elmélkedéssel.

A legterjedelmesebb önálló részlet az Erdély ellen induló török sereg 106 szakaszra terjedő, nagy kedvvel s bizonyára személyes — Gyöngyösi füleki seregbírósa idején szerzett — élmények alapján megírt seregszemléje (3. k. 3. r. 1–106. sz.). Ugyanebbe a műfajba tartozik Montecuccoli seregének rövid bemutatása (4. r. 35–41. sz.), — ezt Bethlen is megteszi, de csak egy mondatban — s egy pillantás a Kemény ellen Nagyszőlősnél felsorakozó törökökre (6. r. 75–81. sz.). A betoldások másik csoportja természetábrázoló jellegű: az 5. részben, Gyöngyösi terjedelmes, színes leírásokat iktat közbe a tél beálltáról (36–44. sz.) és a váratlan, január elején bekövetkező olvadásról (68–85. sz.). Bethlen mindkét tényre csak röviden utal, mint az események szempontjából jelentős körülményekre. Végül két betoldás kapcsolja a mű harmadik könyvét az első kettőhöz: Gyöngyösi néhány szakaszt szentel Kemény és Anna egy rövid találkozásának, s hosszasan írja le végső búcsújukat — Bethlen említi mindkét találkozást, de teljesen röviden, tárgyilagosan. (Gyöngyösi: 4. r. 31–34. sz. és 5. r. 86–111. sz.; Bethlen: 244. és 270. l.)

Míg mindezek a betoldások a mű költőiségét szolgálják, a Bethlen szövegétől való további lényeges eltérések már nem esztétikai igényből születtek. Bennük egy határozott, s a Bethlen-től eltérő politikai célkitűzés körvonalai rajzolódnak ki: törekvés Kemény alakjának hősiessé, minden folttól mentes, eszményi megformálására. Bethlen János Kemény kancellárja volt; mellette volt az 1660. késő őszi bevonulástól kezdve az 1662. januárjában lezajló nagyszőlősi vereségig. Azelőtt azonban Barcsaynak, utóbb Apafinak szolgált ugyanebben a tisztségben; s már akár politikai tekintetektől vezetve — művét Apafinak ajánlotta —, akár őszinte meggyőződésből: mindenesetre csendes rosszindulattal, fojtott gyűlölködéssel ír Keményről. Bár általában elismeri személyes képességeit, mégis inkább hatalomvágyó, indulatos, kétszínű, vérengzésre hajló fejedelemnek festi; a végső vereséget pedig egyedül az ő késedelmességének, fejvesztettségének tulajdonítja. Nem lehet itt feladatunk e kép nagyon is vitatható hitelének bírálata, mindössze annyit kell megállapítanunk, hogy Gyöngyösi — anélkül, hogy az események előadásán lényegesen változtatna — Keményt önfeláldozó hazafinak, tragikus végű hősnek mutatja be. Ezt a célt szolgálja a 3. könyv betoldásainak legnagyobb része: Kemény pályájának rajza; megfontolásainak, lelkiállapotának a döntő pillanatokban történő bemutatása; néhány kisebb esemény; végül néhány általános jellegű eszmefuttatás is.

Kemény pályáján a fejedelemmé-választatás leírásakor tekint át Gyöngyösi. Megemlíti ősenek, Kemény Simonnak önfeláldozását, gyermekkori, még Bethlen Gábor idején tanúsított hősiességét, s a két Rákóczi György melletti katonai és politikai szolgálatait. Bár e részlet nem túl hosszú, s inkább általánosságokban mozog, néhány konkrétuma mégis arra vall, hogy Gyöngyösi a 3. könyv írásakor már ismeri Kemény Önéletírását — amiről az eposz elején még nem tett tanúságot (3. k. 2. r. 24–39. sz.).

Gondosabban kidolgozott ennél Kemény politikai s egyben emberi magatartásának rajza fejedelemsége esztendejében. Kemény, látva és szánva Erdély pusztulását, késznek érzi

¹⁴ Badics-kiadás, II. k. 204.

magát minden áldozatra, vére kiontására is, hogy hazáját „szép szabadságban” szemlélhesse (1. r. 34—37. sz.). Hogy e sorokban Kemény Bethlen Farkashoz írt levelének szavai visszahangoznak-e — „maroknyi kicsiny véremet kiadni hazámért én nem szánom”¹⁵ — nehéz volna megállapítani — mindenesetre Gyöngyösi hitelesen ábrázolja azt a szemléletet, amellyel az Aranyosmeggyesen élő Kemény Erdély felé tekintett. Mielőtt a döntő lépést megtenné, még egyszer átgondolja a feladatot s nehézségeit, s elhatározza, hogy, ha a törökkel nem tud megegyezni, a király segítségét fogja kérni. Átlátja a kockázatot, „de honnya szerelme szívét ingerelvén, Készül oltalmára jó reményt nevelvén” (1. r. 45—65. sz.). Gyöngyösi nem téved; bár Kemény kezdetben leplezte valóságos szándékait, bizalmas levelei — elsősorban Wesselényi nádorhoz és Csáky Istvánhoz —, bőségesen igazolják itt leírt fontolgatásait s a megszületett elhatározást.

Mielőtt azonban a döntő lépésre — a császárhoz fordulásra — sor kerülne, Gyöngyösi jónak látja még egy epizóddal aláhúzni Kemény kényszerhelyzetét. Bethlennel egyezően beszéli el, hogy Kemény kísérletet tett a porta megnyerésére, míg azonban Bethlen Keményt eleve rosszhiszeműnek rajzolja a törökkel szemben, Gyöngyösi egy Konstantinápolyba szökött erdélyi nemesnek, Budai Péternek ott elhangzó hazug rágalmaival indokolja, hogy Keménynek végül nincs más útja, mint hogy a portai adóra gyűjtött pénzen hadakat fogadjon a török ellen (2. r. 46—50. sz.). Kemény egyértelmű eljárásának aláhúzására Gyöngyösi még egy apró eszközt használ: Bethlen sorrendjét megbontva, mintájánál jóval később említi meg azt a körülményt, hogy Kemény Bécsbe küldi Bánffy a segítség kieszközlésére.

Ugyanígy menti fel Gyöngyösi minden felelősség alól Keményt a Barcsay-testvérek s más erdélyi nemesek halálát illetően. Bethlen részletesen és Keményt vádolva ír Lázár Györgyről és Barcsay Gáspárról, akiket a bevonuló csapatok ölnek meg; a dévai őrség néhány ellenálló tagjának, Barcsay Ákosnak és Andrásnak, s végül Budai Zsigmondnak kivégeztetéséről, illetve megöletéséről. Gyöngyösi Barcsay Gáspár, Lázár és a dévaiak történetét egyszerűen mellőzi; a többi esetben pedig határozottan állást foglal Kemény mellett: a praktikáival elfogatására okot adó Barcsay Ákos kétes körülmények között bekövetkezett megöletését hangsúlyozottan a véletlennek tulajdonítja; Budai Zsigmond „úgy fizetett, amint érdemelte”; a hitlevelét megszegő Barcsay Andrást pedig Kemény jogos bosszúja érte el (2. r. 56—62. sz.).

A továbbszövődő események során Keménynek menekülnie kell az Erdélybe nyomuló török-tatár seregek elől. Ebben a helyzetben Gyöngyösi ismét szükségesnek érzi, hogy rámutasson hőse lelkiállapotára (4. r. 14—24. sz.). Kemény nem gyávaságból menekül:

Nem tartana semmi kárt szép életében,
Ha azzal használna honnya szükségében

— de ok nélkül nem akarja hazáját rontani, s várja a kedvezőbb körülményeket, mivel

Több győzelmeket hoz a váró okosság
Mint az habahurgya vakmerő bátorság.

S amikor Montecuccoli seregével megegyezve Erdélybe indul: „Kemény öröme is alig fér szívében”, alig várja, hogy fegyverrel „népéért mutassa készségét” (4. r. 42—54. sz.).¹⁶ Gyöngyösi hangsúlyozza, hogy Kemény ezzel a szándékával a fejedelmek legtöbb kötelességének kíván eleget tenni,

Mivelhogy a tisztja a fejedelmeknek,
Hogy méltóságokat uralló népeknek,

¹⁵ Kemény János Önéletírása és válogatott levelei. 409. 1660. szept. 12. kelt levél.

¹⁶ E részletnek Bethlennél mindössze egy rövid megjegyzés felel meg arról, hogy az erdélyiek felvidúlnak és bizonyosra veszik a győzelmet. (244.)

Ostromlási ellen minden veszélyeknek,
Oltalmi legyenek-s paisi ezeknek.

Úgy viselnek méltán fejedelemséget,
Ha fegyverben vannak, s tesznek vitézséget.

Keménynek erre a hősi magatartására Gyöngyösi ismételten rámutat; (5. r. 5—16., 21—29., 49—67., 119—123. sz.)¹⁷ a szerencsétlenségek csak fokozzák a hős

szép hazájához állhatatosságát,
Hű szeretetinek igaz valóságát,

s tisztában van azzal is, hogy

nem is mondatik más élet életnek,
Hanem kit jó hír, név s bősület követnek.

...

Tudván, ezek által, meghalván is, élnék.

Ilyen előzmények után a zárójelenet sem lehet más, mint a hős korábbi magatartásának vérrel való megpecsételése. Az utolsó csata előtt Kemény lelkesítő beszédet intéz katonáihoz (6. r. 50—66. sz.), s visszatartja a rossztól tartó Teleki Mihály javaslatát, hogy ő maga ne vegyen részt a harcban (6. r. 87—90. sz.). A véres csatában (6. r. 91—114. sz.), lováról leesve, hívei nélkül magára maradva „bősületes halált tökéll el szívében”, s bár „virágzik vala már a teste sebekkel”, csak hosszas küzdelem után sikerül őt dzsidákkal halálosan megsebesíteni, s ekkor

Drága skárláttáival kifolyott vérének,
Béburított földén harcoló helyének
Nem bírhatván tovább sok sebet testének,
Lőn végre eleste s vége életének.

Így pecsételte meg édes hazájához
Szíves szeretetét...

(6. r. 114—115. sz.)

Mindebből egyéb forrásaink keveset tudnak: a fennmaradt rövid csataleírások nem említik a nagyon valószínűen elhangzott beszédet, nem tudnak a Teleki-jelenetről, s a lóról való lezuhanástól eltekintve nem ismerik a csata részleteit sem.

Ez az eszményi vonásokkal megrajzolt hős azonban végül mégis elbukott. Gyöngyösi nem hátrálhat meg a feladat elől, hogy e bukást megindokolja. Bethlennél, mint említettük, a bukás okai készen állnak Kemény-jellemében. Gyöngyösi helyzete nehezebb, de néhány betoldással mégis meg tudja magyarázni a történeteket. Mindenekelőtt a világ hiúságára, a szerencse változóságára hívja fel az olvasó figyelmét (4. r. 55—59. sz.); azután a Keményt segítő császári csapatok felelősségére utal: nemcsak a járvány tette harcképtelenné őket, maguk is kerültek a harcot, holott „rötség s várakozás nem ver ellenséget, A gyorsaság mutat harci nyereséget”. De „a magyarokban is nincs a régi jó vér”, elfajzottak vitéz eleiktől, nemesség és közrend egyaránt (4. r. a 64—65. sz. közötti — utóbb kihagyott — 31 szakaszban). A felelősség alól azért Gyöngyösi sem menti fel teljesen Keményt: az, hogy az utolsó vállalkozásban nem sikerült döntő csapást mérni a még megosztott ellenségre, az ő késedelmességének tudható be (6. r. 24—28. sz.), a végső vereségnek pedig nem kis részben az ő és emberei elővigyázatlan-

¹⁷ E részleteknek részben megvannak rövid megfelelőik Bethlennél, a 257. és 267. lapokon.

sága az oka — „a nemes elmét is köti néha vakság” — s a vakság ezúttal végzetessé vált (6. r. 36—39. sz.). Ezt a két vádat is Bethlentől veszi át Gyöngyösi, de jóval tompítottabban, a kérdést az általánosságok felé terelve fordítja őket Kemény ellen, s az eposz utolsó sorai még inkább csökkentik jelentőségüket: „Isten a seregek ura s erőssége”, s az nem ér célhoz, akit ő elhagy.

Ilyen módon sikerül Gyöngyösinek, anélkül, hogy forrásától elszakadna, Kemény alakját az eposzi hős magaslataira emelnie. A portré ezáltal, úgy érezzük, nem veszít hiteléből; mindaz, amit forrásaink alapján Keményről tudunk, megengedi az adatok ilyen irányú interpretálását is.

Más kérdés a Gyöngyösi által közölt, máshonnan nem ismert részletek hitelességének problémája, mind műve részletesebben vizsgált 3. könyvében, mind az első két könyvben. Gyöngyösinek fő forrásához való szoros ragaszkodása azonban megengedi azt a feltevést, hogy Gyöngyösi azokat az eseményeket is források alapján rögzítette meg, amelyeknek forrásait nem ismerjük, minden valószínűség szerint azért nem, mert ezek szóbeli közlések lehettek. Mind a szerelmi történet, mind a tatár rabság eseményei, úgy érezzük, a valóság viszáradásának igényével íródtak, s a lírai, elmélkedő vagy színező betoldások épp úgy csak függelékei a valóság elbeszélésének, mint a 3. könyvben. Ezt a megállapítást támasztja alá az is, hogy mindazok az események, melyekre Gyöngyösín kívül nincsen más támpontunk, nagyon is összeváganak a történelem Keményének leveleiből, önéletírásából kibontakozó jellemével. Ahogyan Annát már férje temetésén megkéri; ahogyan Anna szerelmének megnyerésekor elfordul Censabriától — egy régi széljegyzet szerint Barcsay Annától —, akit talán nemcsak szolgálai hitegettek; ahogyan rabsága szenvedéseit méltósággal, megtörhetetlenül viseli; ahogyan kis csapat élén husángokkal indul a szabadulását meggátolni készülő, fegyverüket éppen letett tatárok ellen: mindez csak kiegészíti Kemény egyéniségének néhány vonásáról — vállalkozó kedvéről, személyes bátorságáról, szükség esetén ravasz, a színleléshez is értő jelleméről — meglevő ismereteinket. Ugyanez áll a végső csata leírásának más forrásokból nem ismert részleteire is. Igaz ugyan, hogy ezt a csatát Gyöngyösi költői szempontból sem írhatta meg másképpen, mint éppen így; de ez nem zárja ki azt, hogy lehettek szemtanúk, akik többet tudtak a csata lefolyásáról s Kemény sorsáról, mint Bethlen vagy Szalárdi. Csakhogy ezek nem a főemberek sorából kerülhettek ki, akiket Kemény utolsó pillanatban, árulástól tartva, eltávolított maga mellől — Gyöngyösi szerint a harc hevében sodródtak el tőle —, hanem a mögötte álló sereg közkeletűek közül, akikkel utóbb Gyöngyösi könnyen találkozhatott. Egy feljegyzés egyébként mégis maradt Kemény utolsó perceiről; s ez alátámasztja Gyöngyösi ábrázolását: egy császári katona állítólag látta őt egyedül harcolni, mikor seregei már futottak.¹⁸ Végül is érthető, hogy ezt erdélyi forrás nem erősíti meg: ki vallja be szívesen, hogy látta elesni fejedelmét, s nem sietett segítségére?

Van azonban egy pont Gyöngyösi eposzában, ahol eltér nemcsak forrásaitól, de a valóságtól is. Bethlen János részletesen feljegyzi Apafi Mihály fejedelemségtételének történetét; beszél visszavonulásáról a benyomuló Keménnyel szemben, helyzetéről Segesvárra zárkózva. Gyöngyösi ezzel szemben Apafinak nevét sem írja le. Kemény egyetlen ellenféllel áll szemben: a törökkel; ő tartja hatalmában, ő sanyargatja Erdélyt. Bár hallunk egy homályos célzást az erdélyi török-párttól (5. r. 52. sz.), ez a párt sohasem lép színre. 1661 telén, amikor Ali pasa kivonul Erdélyből, Gyöngyösi szerint Ibrahim pasára hagyja az országot (5. r. 62. sz.), s ettől kezdve Gyöngyösi őt szerepelteti Apafi helyett: Ibrahim adja hírül Alinak Kemény érkezésétől ő szorul be Segesvárra „minden népével” (5. r. 113—114. sz.), s a megérkező török segéd,

¹⁸ Zani gróf levelei Erdély állapotáról. 1661—1664. Közli V. S. Századok, 1892. 606. — Gyöngyösi a főemberek eltávolításának jelene helyett a fent említett Teleki-epizódot mondja el. Nem látszik lehetetlennek, hogy ezt a változtatást a Lónyay Anna és Teleki közötti, később ismertető kapcsolat vagy általában Teleki további pályája indokolja.

csapatokat is Ibrahim fogadja (6. r. 19—20. sz.). „A benn lévő török s azzal más közös nép Romlott reményében lesz ezzel megént ép” — mindössze ennyiben vesz tudomást Gyöngyösi arról, hogy Segesvárra Erdély új fejedelme zárkózott be, s a török segédc csapatok éppen az ő hatalmának megvédésére érkeztek. Mi lehet az oka ennek a ferdítő, sőt megtévesztő eljárásnak?

Talán nem tévedünk, ha Apafi elhagyását a *Phoenix*-ből több okra vezetjük vissza. Az egyik eszmei jellegű. Kemény harca a török ellen-folytatott évszázados élet-halál harc egy fejezete volt, Gyöngyösi így is kívánta ábrázolni. Ha azonban elmondja azt, hogy Keménnyel fejedelemsége végső hónapjaiban egy erdélyi ellenfejedelem áll szemben: a képlet egyszerre bonyolultabbá válik, a nemzeti ügy könnyen a pártoskodás színezetét öltheti fel; a helyzet megértéséhez legalábbis olyan bonyolult politikai magyarázatokra volna szükség, amilyeneket Gyöngyösi nem érezhetett versbe foglalásra alkalmasnak. Költői szempontból Apafinak a török pasával való behelyettesítése valóban teljesen jogosult, — lényegében a történeti valósággal sem ellenkező, hiszen az igazi úr kétségtelenül a török volt ekkor Erdélyben.

A másik ok, amiért Gyöngyösi nem vehetett tudomást Apafiról, közvetlenül politikai jellegű. Bár Erdély nem az a jelentős tényező többé, ami az elmúlt évtizedekben volt, utóbb, a bűjdosók mozgalmaiban szerepe nem jelentéktelen. A főúri összeesküvés szervezésekor így nem lett volna célszerű, ha a nádor familiárisa Erdély fejedelmét sötét színekkel festi le, törökbérencként tünteti fel — holott műve koncepciója szempontjából nem tehetne másképp. Ezt a kényes kérdést jó érzéssel, gyakorlott politikai ügyességgel szinte észrevétlenül kerülte meg Gyöngyösi. Végül az is valószínű, hogy a költő már a mű írásakor számított erdélyi olvasóközönségre. Az Erdélybe való eljuttatás vagy elterjesztés érdekében pedig nem nyilatkozhatott elítélő szavakkal Apafiról, akinek Keménnyel való személyes ellentéte az évek folyamán úgyis elvesztette aktuális politikai jelentőségét.

Ez a kérdés azonban már nem tartozik a *Phoenix* forrásainak és hitelességének tárgyköréhez, s a mű politikai vonatkozásainak területére vezet át.

2.

Vajon mi volt Gyöngyösi célja Kemény alakjának és sorsának idealizált bemutatásával? Mai irodalomtörténetírásunk hajlamos arra, hogy Gyöngyösi munkássága alapkövének a feudális uralkodóosztály kiszolgálását, a főúri pártfogóinak való hízélgést tekintse. A *Murányi Vénust* illetően ez az álláspont majdnem elfogadhatónak látszik. A *Phoenix* esetében azonban nyilvánvalóan más a helyzet. Kemény János 1662-ben elesett a nagyszöllősi csatán. A törökök újjongtak, Apafiék fellélegzettek, Bécsben vállat vontak s Lipót császár konvencionális sorokban fejezte ki részvétét az özvegynek. Kinek akart hát hízelegni Gyöngyösi éppen ennek a történetnek papírra vetésével?

Hogy a problémához közelebb férközhessünk, mindenekelőtt a mű megírása időpontjának meghatározását kell megkísérelnünk. Badics 1674-re teszi a *Phoenix* befejezését;¹⁹ a bevezető sorok alapján elismeri ugyan, hogy Gyöngyösi nem sokkal a *Murányi Vénus* kiadása — 1664 — után foghatott munkához, de úgy gondolja, hogy Gyöngyösinek a következő évek zaklatott eseményei során kevés ideje lehetett az írásra. A Koháry és Gyöngyösi közötti levélváltás néhány sorát — Gyöngyösi restelkedik, hogy versekre vonatkozó régi ígéretének még mindig nem tett eleget — Badics a *Phoenix*-re vonatkoztatja, s mindössze erre alapozza a befejezés 1674-i dátumát. Badics Koháryra való célzásnak tekinti az 1693. évi *Phoenix*-kiadásnak azt a megjegyzését is, mely szerint a kéziratok „elidegenítettén” a szerzőtől, „oly helyre kerültek volt, az honnét nehezen lehetett” visszaszereznie, ekkor is csak elrongyoltan, hiányosan.²⁰

Véleményünk szerint a Kemény-eposz megírásának a Badics által megjelölt években nem sok értelme lett volna; épp így érthetetlennek látszik, miért éppen a Kemény-problémától

¹⁹ Badics-kiadás, II. k. 365—366.

²⁰ Uo. 366—367.

teljesen távol álló Koháry lenne az, akihez Gyöngyösi a mű kéziratát elsőnek juttatja el. Emellett — mint a Badics adatai által szintén meg nem győzött Riedl megállapítja — ha Gyöngyösi a *Phoenixet* Koháry részére írja, bizonyára neki is dedikálja a megjelenéskor, s nem Apornak, akit nem is ismer.²¹ Konkrét adatok e kérdést illetően nem állanak rendelkezésre; a mű politikai irányvonalának vizsgálata azonban lehetővé teszi, hogy Badics feltevését egy más, valószínűbb feltevéssel helyettesíthessük.

A *Kemény János emlékezete* ellenzéki szellemű alkotás. Nem Kemény személye teszi azzá, hiszen ő, ha Erdély fejedelme volt is, Béccsel szövetségben kívánta megmenteni hazáját a végzetesnek látszó török veszedelem elől. Csakhogy Keményt épp ez a szövetséges hagyta cserben: a császári csapatok valóságos és fiktív okokra hivatkozva meghátráltak a törökkel való megütközés elől, végső fokon ezzel idézve elő Kemény bukását. Így Kemény története — minden magyarázat nélkül is — vérlázító, felháborító olvasmány a kor magyarjai számára: világosan hirdeti, hogy Bécs eljátszotta jogát a Magyarország feletti uralomra.

Gyöngyösi nem elégszik meg azzal, hogy erre a körülményre az események pusztá elbeszélésével hívja fel a figyelmet. Nem teszi ugyan műve vezetőeszméjévé Bécs hűtlenségét, egy ponton azonban, burkoltan, de kitér rá: abban a 31 szakaszban, amelyet utóbb, az 1693. évi kiadás alkalmával már kihagyott a szövegből, — akár óvatosságból, akár mivel elvesztette aktualitását.²² Elismeri itt, hogy a német csapatok nem bírják a magyar éghajlatot — „régikoporsója országunk ezeknek” — de hozzáteszi, hogy a dicstelen véget restségük, késlekedésük okozza: míg „mászkaló” hadviselésükkel kerülnek az ellenséget, a ragály áldozatai lesznek, ahelyett, hogy a vitézség jeles próbái közt lelnék halálukat. Gyöngyösi rövid gondolatmenete ezzel Zrínyinek Montecuccoli ellen írott röpiratához kapcsolódik: Zrínyi — nyíltabban, szenvedélyesebben, szakértelemmel, de éppúgy a késlekedést hányja Montecuccoli szemére, mint Gyöngyösi.²³

Ugyanezt a burkolt ellenzékiiséget árulják el a további kihagyott szakaszok. Ezekben Gyöngyösi a magyar nemesség elpuhultságát, elfajzottságát, s a közvitézek fegyelmetlenségét, rendezetlenségét korholja. Magában véve ez még nem ellenzéki hang, de azzá teszi a kitérést befejező, a felelősséget az ország vezetőire hárító, az adott körülmények között talán hangsúlyosnak szánt két sora:

Mindazáltal, ha még lenne jó vezére,

Meg tudna javulni ezeknek is vére. (A kihagyott részlet 28. szakasza.)

—melyek érdekes módon ismét Zrínyi röpiratának egy gondolatát juttatják eszünkbe:”... lehetséges ugyan, hogy a katonai fegyelem ismeretlen Magyarországon, — s bizonyára a mi hibánkból —, mégis hiszem, hogy könnyű volna meghonosítani, ha kimagasló hadvezér állhatna a magyar hadak élére”.²⁴ Ezt a gondolatot másutt más irányból világítja meg Gyöngyösi: a fejedelmi méltóságról szólva — fent idéztük — hangsúlyozza, hogy a fejedelem tiszte, hogy

²¹ RIEDL id. egyetemi jegyzete, 77. Ugyanő jegyzi meg, hogy a Koháry-Gyöngyösi levélváltás fent idézett megjegyzései éppúgy vagy sokkal inkább vonatkozhatnak a Rózsa-koszorúra, melyet Gyöngyösi szintén jóval a megjelenés előtt írt, s utóbb valóban Kohárynak ajánlott.

²² Hogy ezek a szakaszok valóban Gyöngyösitől származnak, s nem későbbi interpolációk, azt az egykorú kéziratok tanúsága mellett (I. Badics-kiadás, II. k. 362–363.) az is bizonyítja, hogy Gyöngyösi az olvasóhoz intézett utószavában egy olyan sorra hivatkozik, amely éppen ebben a 31 szakaszban fordul elő (Bellona sisakját kevés aki vádgya).

²³ Válasz Montecuccoli Rajmund tábornagy röpiratára. Megj. magyar fordításban: Zrínyi Miklós Hadtudományi munkái. Bp. 1957. 412–418.

²⁴ Uo. 415. Részletes vizsgálatot igényelne, ismerte-e Gyöngyösi Zrínyi írásait, vagy csak a korszak általánosan elterjedt nézeteit foglalta versbe. Nem lehetetlen, hogy további részletekhez — a változandóságról, az elővigyázatlanságról — szintén találhatnánk párhuzamos Zrínyi-idézeteket.

népe pajzsa legyen, s a fegyver tesz méltóvá a fejedelemségre. Példákkal fejezi ki ugyanezt a 2. könyv elején is, Nagy Sándortól Mátyás királyig sorolva fel és magasztalva a hadi dicsőségre törekvő uralkodókat és hadvezéreket. E körülmény hangsúlyozása nem látszik véletlennek akkor, amikor a Habsburg-király a vasvári békével méltatlanul és mindenáron letette a fegyvert, s lemondott arról, hogy a magyar nép oltalma legyen a fenyegető törökkel szemben.

A *Phoenix* politikai állásfoglalását világítja meg végül az a mód, ahogyan Gyöngyösi Erdélyt szemléli: nemcsak II. Rákóczi Györgyöt kíséri teljes rokonszenvével — még inkább, mint Zrínyi — hanem az egész szerencsétlen végű 1657. évi lengyelországi hadjáratot is, amely pedig mindvégig Bécs legmerevebb ellenzése között ment végbe (2. k. 1. r. 24—34. sz., 42—50. sz., 3. k. 1. r. 18—33. sz.), s résztvevő sorokat ír Erdély ebből következő pusztulásáról.

Ez a szemlélet kétségtelenül erősen eltér a *Murányi Venus*-ban kifejtett nézetektől, ahol Wesselényi mint a császár legodaadóbb híve érdemelte ki az ünneplést, s I. Rákóczi György mint a békesség megbontója, a haza boldogulásának veszélyeztetője szerepelt, — ha uralkodása törvényes voltát a költő nem tekintette is kétségesnek. Álláspontja alakulásával azonban Gyöngyösi nem áll egyedül: ugyanazt az utat teszi meg, amit pártfogója, a nádor. Wesselényit a vasvári béke, a Habsburg-uralom súlyosodása s a német zsoldosok dúlásai — az első láncszem talán még Kemény cserbenhagyása volt — szembefordították a Habsburgokkal: 1666-ban élére állt egy bár óvatos, rosszul szervezett, gyökértelen, de mégiscsak az ország függetlenségének visszaszerzésére törekvő összeesküvésnek. S nem hiszem, hogy véletlennek tekinthetjük, ha a nádor familiárisa új hangot üt meg egy olyan művében, amelyhez nagyjából az összeesküvés szervezésének kezdetekor fog hozzá. Gyöngyösi az új politikai vonal propagálására vállalkozik a *Phoenix*-ben; ha távolról, ha óvatosan is, de Wesselényi Habsburg-ellenes célkitűzéseinek szolgálatába állítja művét.

E politikai szempontok mellett természetesen személyes-családi összefüggések is közrejátszhattak Kemény János történetének feldolgozásában. Wesselényi 1659—1661-ben kapcsolatban állott a fejedelemségre törő és fejedelem Keménnyel; Lónyay Anna pedig első férje után atyafiságban is állott a nádorral. Gyöngyösi — mint láttuk — a nádor udvarában bőségesen szerezhetett forrásanyagot elbeszéléséhez; s az sem lehetetlen, hogy maga Lónyay Anna is ösztönözte második házassága történetének s férje fejedelemségének megírására.²⁵

Ilyen körülmények között valószínűnek látszik, hogy Gyöngyösi az 1665 körül megkezdett mű befejezését nem halogatta, s talán már Wesselényi 1667-ben bekövetkező halála s az összeesküvés nem sokkal későbbi felfedeztetése előtt készen állott vele, esetleg egy általunk nem ismert első változatával. Persze az sem lehetetlen, hogy az események gyorsabbak voltak tollánál, s a katasztrófa bekövetkezett, mielőtt elbeszélése végére jutott volna. Kétségtelen, hogy akkor is folytathatta művét, hiszen az politikai célkitűzéseit nem tekintve is népszerűsége számíthatott, s ha a nádornak már nem, de legalább az özvegy fejedelemszónak támogatására. Legkésőbb 1670-re azonban a *Phoenix*-nek már készen kellett állania, s ha nem lett volna készen, folytatása feleslegessé vált volna. Az ekkor bekövetkező politikai események ugyanis lehetetlenné tették, hogy a munka megjelenjék, aminthogy az első kiadással Gyöngyösinek csakugyan 1693-ig várnia kellett.

Az ok, amiért az új alkotás ekkor nem láthatott napvilágot az elbeszélés továbbélő hőse, Lónyay Anna sorsának alakulásában keresendő. Az özvegy fejedelemszónak ekkor politikailag olyan mértékben válik lehetetlenné, hogy róla a királyi Magyarország területén egy ilyen jelentős, ünneplő hangú költemény nem hagyhatta el a sajtót.²⁶

²⁵ RIEDL egyetemi előadásai, 85.; Császár előadásai, 224.

²⁶ Hasonló az ok, amiért a *Murányi Venus* sem ért a XVII. században újabb kiadást: elképzelhetetlen, hogy az összeesküvés felfedeztetése előtt meghalt Wesselényiről és a szintén erősen kompromittált özvegyről írott történet — a hős királyhűségét magasztaló részletekkel — ezekben az évtizedekben közkézben foroghasson.

Lónyay Annáról mind történetírásunk, mind irodalomtörténetünk méltatlanul megfeledkezett. Alakját, amelyet Gyöngyösi a várakozás, vágyódás, kesergés halvány színeivel festett meg, elhomályosította Széchy Mária élettelibb, hatásosabb képe. Pedig kevés asszony futott be olyan érdekes pályát a XVII. századi Magyarországon, mint éppen Lónyay Anna. S minthogy ez a pálya, úgy véljük, hatást gyakorolt a *Phoenix* sorsára: talán nem felesleges itt röviden áttekintnünk felette.

A nagyhatalmú, vagyonos főúr, Lónyay Zsigmond középső leánya, Aranyosmeggyes úrnője mintegy harminc éves lehet, amikor először özvegyen marad.²⁷ Nem sok idővel Wesselényi István halála után kezét Keménynek ígéri. Mielőtt azonban eljegyezhetnék egymást, Kemény a lengyelországi hadjárat fővezéréként eltávozik, s tatár rabságba esik. Anna meghatározó hangú leveleket vált fogoly jegyeseivel,²⁸ s közben energikusan közreműködik a nagyszűzű sarc előteremtésében. A hazatérő Keménnyel házasságra lép, s rövid boldogság után rossz sejtelmekkel telve vesz részt a fejedelemség évének izgalmaiban és szenvedéseiben. 1662 elején ismét özvegy; a források feljegyzik kitörő gyászát, s azt a tettét, hogy agyonlövöti férjének a csatából gazdátlanul hazaérkező lovát.²⁹

Többé nem megy férjhez. Egyetlen életben maradt fia, Wesselényi Pál ekkor még gyermek. Anna menedéket és támogatást nyújt Kemény János fiának, Simonnak, aki egy ideig kísérleteket tesz arra, hogy királyi támogatással apja örökébe lépjen. Simon azonban hamarosan letesz megvalósíthatatlan terveiről, kegyelmet nyer és visszatér Erdélybe³⁰; Apafihoz áll Teleki Mihály is, aki Kemény halála után néhány évig a Lónyay Anna fennhatósága alá tartozó kővári vár kapitánya.³¹ Anna magára marad, s úgy látszik, férje emlékét ápolja; terjedelmes, szépen megírt leveleinek fordulatain olykor Kemény stílusának hatása érezhető. E levelek melyek egyéniségének energikussá, kissé keménnyé válásáról tanúskodnak, egyben politikai érdeklődését, jólétszűrését is elárulják.³² Ugyanakkor a kulturális problémáktól sem áll távol: alapítványokat tesz „a pogányság igája alá vettetett” debreceni kollégium támogatására.³³ Apafiék úgy érzik, gyűlölettel tekint feléjük: 1668-ban azt beszéljük, Zólyomit és híveit támogatja: „ha mindenét elkölti is, mégis segíti, csak az ura haláláért álljon bosszút rajtunk”.³⁴

Anna politikai szemlélete az évtized végére talán az események, talán felnövő fia, Wesselényi Pál hatására megváltozik. Amikor 1670-ben a felvidéki vármegyék Habsburg-ellenes mozgalmához Szabolcs és Szatmár megye is csatlakozik, a felkelők oldalára áll. A vidék nemesei megint csak Aranyosmeggyesen tanácskoznak, s az Aranyosmeggyes melletti Gombás erdőben lezajló, a zsákmánnyal megrakodott császári katonaságot elpusztító összecsapásban nemcsak maga Wesselényi Pál, s az ő és Lónyay Anna emberei vesznek részt, de a harcra a jelet az aranyosmeggyesi várban elűtött ágyúk adják meg.³⁵ A császári katonaság bosszút

²⁷ Lónyay Anna születési éve nem ismeretes. Egyetlen támpont, hogy nővére, Zsuzsanna 1622-ben született, s a három leány Gyöngyösi szerint nagyjából egy időben ment férjhez, a korkülönbség tehát nem lehetett nagy közöttük. Minthogy Anna a középső, születési évét 1623—1626 közé helyezhetjük. — Lónyay Anna életét csak az irodalom alapján ismertetjük; levéltári kutatások bizonyára számos homályos pontra vethetnének fényt.

²⁸ Történelmi Tár. 1900. 161—218.

²⁹ BETHLEN JÁNOS id. műve, 289.

³⁰ SZILÁGYI SÁNDOR: Erdélyország története tekintettel művelődésére. Pest 1866. II. k. 303—308. és 312.

³¹ Lónyay Anna és Teleki ekkori levelezése: Teleki Mihály levelezése. Szerkeszti GERGELY SÁMUEL. II—III. k. 1906—1907., passim.

³² Magyar hölgyek levelei. Közli DEÁK FARKAS. Bp. 1879. 323—329.; Teleki Mihály id. levelezése, IV—V. k. 1908—1910., passim.

³³ SZÜCS ISTVÁN: Debrecen város történelme. Debrecen 1871. II. k. 609.

³⁴ Teleki-levelezés, IV. k. 331. Bornemisza Anna Teleki Mihályhoz 1668. augusztusában.

³⁵ PAULER GYÚLA: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. II. k. Bp. 1876. 22—24. Az ütközet egykorú vagy közel egykorú leírása: SZIRMAY ANTAL: Szatmár vármegye fekvése, történeti és polgári eszmérete. Budán 1809. I. k. 169—171.

esküszik. Anna abban a veszélyben forog, hogy elhurcolják. Wesselényi Pál aggódik anyja miatt, aki „rettenetesen fél is, mint asszonyember dolga”.³⁶ Kérésére, s Kemény volt hívének, Bánffy Dénesnek unszolására Teleki kis sereget küld Aranyosmeggyesre, amely éjnek idején Erdélybe szökteti a fejedelemasszonyt.³⁷ Anna Gerendre, a Kemény-kastélyba költözik, s itt él tizenkilenc esztendőn át, kibékülve Apafiékkal, a familiárisból többé-kevésbé jóindulatú pártfogóvá vált Teleki oltalmában. Aranyosmeggyes bástyáit a császáriak levegőbe röpitik, magyarországi birtokai zálogbirtok-képpen a kamara kezére jutnak.³⁸

Megpróbáltatásai ezzel nem érnek véget. Wesselényi Pál 1674-ben a Habsburgok ellen szervezkedő bújdosók vezére lesz, majd Thökölyvel szemben háttérbe szorul, s 1679-ben ellentétbe kerül a Thökölyt támogató Erdéllyel, elsősorban magával Telekivel.³⁹ A helyzet Lónyay Annát is érinti; leveleiben méltatlankodik, hogy szinte rabságban tartják, nem engedik, hogy jószágairól ellássa magát, holott mióta Erdélyben él, gondolatban sem vétett Apafiék ellen.⁴⁰ Wesselényi végül is lemond a bújdosók vezetésének igényéről. De Anna nem sokáig élvezhet nyugalmat: 1685-ben, nem tudni, milyen cél érdekében, magyarországi kapcsolatokat keres, úgy, hogy a szatmári császári kapitány ismét elragadásával fenyegetődzik, az erdélyi rendek pedig megintik, „az oda ki való irogatásnak és más módon folytatott tudósításoknak hadjon békét”, inkább a haza csendességét igyekezzék előmozdítani.⁴¹ Végül is lépéseket tesz, hogy a királytól kegyelmet nyerjen. 1689-ben csakugyan visszakapja — haláláig tartó használatra — birtokait,⁴² s a hetvenedik évéhez közelgő fejedelemasszony visszatérhet Meggyesre.⁴³ Halálának évét nem ismerjük; 1694 júliusában, amikor a kincstár felbecsülteti birtokait, bizonyára már nincs az élők sorában.⁴⁴

Lónyay Anna élete utolsó éveinek eseményei s a *Phoenix* megjelenése feltehetőleg kapcsolatban állanak egymással. A kapcsolat természetére vonatkozóan azonban nincsenek adataink. Vajon Anna birtokában volt-e az a bizonyos elrongyolt kézirat, amelyet Gyöngyösi Anna hazatérésekor végre visszaszerezhetett; vagy a *kézirat* emlegetése csak ürügy volt, és a közlést a fejedelemasszonynak adott királyi kegyelem tette lehetővé, — nehéz lenne eldönteni. Az sem lehetetlen, hogy a *megjelentetésre* Anna halálával nyílt mód, akár azért, mert életében nem engedte közzétenni a legszemélyesebb élményeit tárgyaló művet, akár mert csak halálával borult fátyol arra a körülményre, hogy a Bécs által cserbenhagyott hős özvegye egy évtized múltán egy Habsburg-ellenes mozgalom aktív résztvevőjévé vált.

³⁶ Teleki Mihály levelezése, V. k. 268—270. Ui. írja: „Én, az Isten látja lelkemet, éjjel sem alhatom az anyám miatt. Veszne mindenünk, csak jöhetne, s valami szörnyű becstelenség rajta ne esnék.”

³⁷ Bánffy Telekihez, 1670. jún. 5.: Teleki-levelezés, V. k. 276. Teleki utasítása Pelei Ferenchez, az Annáért küldött csapat vezetőjéhez: uo. 285.

³⁸ KÁROLYI ÁRPÁD: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1886. 131—134., és: Szatmár vármegye. Bp., é. n. (Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. BOROVSKY SAMU.) 36—37. — A császáriak még azután sem tettek le Lónyay Anna elfogatásának tervéről. „Kemény Jánosné asszonyom levelét megolvastván Hajster uram — írja Hedri Benedek 1670 júliusában — kérdi, hol vagyon Gerend és micsoda helyen van? ide hány mélyföld? Nagy harag vagyon önagyságára az okból, ha önagysága nem löjtetett volna hármat Medgyesen, az öfelsége vitézeit az gombási veszedelem nem találta volna.” (Teleki-levelezés, V. k. 311.)

³⁹ DÉCSÉNYI GYULA: Thököly Imre és Wesselényi Pál mint vetélytársak. Századok, 1885. 520—532., 614—620.

⁴⁰ Teleki-levelezés, VIII. k. 411., 476—478., 513., 515—517., 554—556. Az 1680. évi levelek a Teleki-levelezés sajtó alá készített, de kiadatlan kéziratában; Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Quart. Hung. 2979. II. k. 18., 24., 96. fol.

⁴¹ Alvinczi Péter okmánytára. Közzétette SZILÁGYI SÁNDOR. I. k. Pest 1870. (Monumenta Hungariae Historica. I. oszt. XIV. k.) 19., 25—27.

⁴² Turul, 1894. 91.

⁴³ 1689 májusában Szatmárt keltezi Károlyi Boldizsárhoz írott rövid levelét. (Történeti Lapok, 1874. 46.)

⁴⁴ L. Országos Levéltár. Lónyay-levéltár, Appendix, fasc. 4. 22—23. 1695-ben a Bereg megyei Lónyay-javak már Absolon Dániel kezén vannak.

A *Phoenix* 1693. évi megjelenésénél még egy szempontot kell megemlítenünk. A török kiűzésével Erdély önálló léte lehetetlenné válik, Teleki, visszatérve ahhoz a politikához, melyet Kemény János mellett követett, a nyolcvanas évek közepén egyengetni kezdi a Habsburgoknak Erdély felé vezető útját. 1690-ben bekövetkezik az, amitől Kemény János is tartott: a kis ország Bécs szabad prédájává válik. Az érdeklődés Erdély iránt a királyi Magyarországon is természetesen fokozódik, s ezt az érdeklődést elégit ki Gyöngyösi, amikor Erdélyről szóló művét nyomdába adja.

Látszólag a mű ekkor teljesen megfelel a politikai irányvonalnak: olyan hősről szól, aki már harminc évvel ezelőtt felismerte Magyarország és Erdély sorsának összekötöttségét, — azok a szakaszok, amelyek a császári seregek hitványságáról szólnak, könnyen kihagyhatók; II. Rákóczi György személye régen elvesztette aktualitását, Lónyay Anna kegyelmet nyert.

Mindamellett a *Phoenix* az adott körülmények között sem gyakorolhatott lényegében más hatást, mint megírása időpontjában. A különbség csak annyi, hogy míg a hatvanas években a mű a magyarországi nemességet lett volna hivatva a bécsi orientáció veszélyeire figyelmeztetni, most Erdély számára aktuális Kemény János története, — jelképezve egyben a magyarországi köznemesség aggodalmát a Habsburg-uralom alá került Erdély sorsa felett.

Hogy ez az aggodalom Gyöngyösiben tudatos: arra bizonyos az, hogy az 1693. évi kiadást erdélyi főúrnak, Apor István kincstartónak dedikálja. Az ekkor írott bevezetés sok szóval magasztalja a Gyöngyösi által soha nem is látott, s a következő években a császáriakat kiszolgáló Apor érdemeit, néhány megjegyzés azonban elárulja az író politikai hangulatát is. Mert talán nem véletlen, hogy Apor őseinek rövid felsorolásában „amaz nagy emlékeztető László vajda” is szerepel, aki „az Bavariai Ottho Hercegnek, mint arra nem érdemesnek, az Magyarországi Szent Koronát levonván fejrül, atta azt annakutána az első Károly Királynak koronáztattyára”. S nincsen talán él nélkül az sem, hogy Gyöngyösi a következő lapon arra hívja fel a figyelmet: „Mit használ a régi Nemes Vér és Eleink nagy állapotja, ha magunk cselekedete távul esik azok dicsőségétől, és elvész abban Nemzetének minden fényessége, aki csak eredetitől veszen dicsíretet.” Végül kijelenti, hogy művét tanulságnak szánta: e versek, „ha egyenesen nem illetik is Nagyságot, de minthogy nagyobb részében Erdélre nézők és annak akkori állapotját advák elé Kemény János dolgaival, annyiban, amennyiben Nagyságod azon haza fia, lehet azokhoz közli Nagyságodnak is”.⁴⁵

Az ilyen módon rekonstruált gondolatmenet természetesen merészebb, mint amit Gyöngyösitől várhatnánk, de hogy rekonstruálható, mutatja, hogy latensen, lehetőségként benne rejlik a műből levonható tanulságok között. De ettől függetlenül is, Kemény János története közvetlen aktualitása elvesztésével is a Habsburg-uralom jellemző dokumentuma maradt, különösképpen azok számára, akik ismerték özvegye hányatott életének viszontagságait is.

3.

A *Phoenix* politikai irányvonalára vonatkozó megjegyzésekkel talán sikerült bebizonyítanunk, hogy Gyöngyösi költészetének más célja is volt, mint hogy főúri pártfogói kedvét keresse. Hogy persze ez a motívum is közrejátszott művei megalkotásánál: ezen a XVII. század irodalmi viszonyainak ismeretében nem csodálkozhatunk, s hibát követnénk el, ha a XVII. század minden irodalmi jelenségét Zrínyi egyedülálló, hatalmas egyéniségének alkotásaihoz mérnénk. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Zrínyi a maga országos pozíciójában, hatalmas birtokain nemcsak magasabb látószögéből szemlélhette Magyarország sorskérdéseit, mint a kisserű viszonyok között élő Gyöngyösi, de ugyanezek a keretek az önálló gondolkodás, szabad véleménynyilvánítás olyan alapjait és lehetőségét teremtették meg számára, amelyek a függő helyzetben élő, anyagi létében is bizonytalan Gyöngyösi számára nem voltak adottak.

⁴⁵ Badics-kiadás, II. k. 10—13. l.

Nem láthatjuk azonban világosan a Kemény-eposz politikai jelentőségét anélkül, hogy ne vizsgálnánk meg Gyöngyösi egész politikai fejlődésének keretében. Nem célunk itt Gyöngyösi magatartásának minden oldalról történő vizsgálata; mindössze az erre vonatkozó — sok ellentétes eredményt tartalmazó — irodalom áttekintését s néhány vonatkozásban kiegészítését kíséreljük meg.

Elsőnek Arany János foglalkozott Gyöngyösi politikai állásfoglalásának kérdésével 1863-ban. Úgy látja, hogy a *Murányi Vénus* megrása után Gyöngyösinél fordulat következett be „politikai színárnyalatára nézve”, s megjegyzi: „Gyöngyösit én ama hazafiakhoz számítom, kik, az alkotmány érdekében reménnyel néztek az erdélyi ellentállásra, anélkül, hogy csatlakoznának a mozgalomhoz. És egy Lobkovitz—Caraffa világban mi is lehetett volna egyéb?” Ugyanakkor a politikai elem érvényesülését Gyöngyösi költészetében nem találja jelentősnek: az ő „választott tárgya: mindig és mindenütt a szerelem... Ne keressünk hát Gyöngyösi műveiben egy oly magasabb világeszmét, aminő 'Sziget ostromá'-nak alapul van vetve; az ő elbeszélései nem léledzenek oly magasra.”⁴⁶

Arany nézeteivel némileg szembehelyezkedett Fülep Imre 1889-ben megjelent tanulmányában. Fülep a *Murányi Vénus* és a *Phoenix* közötti különbséget nem látja lényegesnek. „Gyöngyösinek jó embere volt mindaz, aki a töröknek ellensége volt, azért embere neki II. Rákóczi György. De gyűlölte azt az erdélyi pártot, mely Erdély hagyományos politikáját követte s a törökhöz csatlakozott... Gyöngyösinek egy politikája volt, a német császár és magyar király segítségével egyesíteni, a török uralom alól kiszabadítani Magyarországot.” A Thököly-éneket Fülep nem tartja hitelesnek, illetve feltételezi, hogy ezt a labanc Gyöngyösi „villámhárítót” tartotta készenlétben, „arra az esetre, ha Rozsnyóba is beüt a kuruc mennykő.”⁴⁷

Hogy Gyöngyösi költészetének a politikai mondanivaló nem lényegtelen alkotóeleme, erre Arany László célzott elsőnek. Gyöngyösi sokféle elmélkedései között „hazafias felsőhajtatásai a légeredetiebbek és legjobban lelkéből folynak.” Műveiben „oly gyakran kitarja hazafiúi gondolatait Gyöngyösi, hogy ezekből egész politikai jelleme kifejlik. Csaknem előttünk áll a higgadt gondolkodású, bölcselkedő szellemű gömöri táblabíró, aki hűséggel viseltetik a királyhoz, míg lehet, óhajtja a békét, kerüli a forradalmat, kárhóztatja a pártoskodást, de az alkotmányból s nemesi jogokból sem enged. Loyaltása a változó időkkel együtt alakuláson megy át, s ez kiérzik műveiből is.” Ha Wesselényi meg nem hal, Gyöngyösi bizonyára részese lett volna az összeesküvésnek. „Loyaltása mindenesetre megrendült.”⁴⁸

A Gyöngyösiével a barokk izlés szempontjából foglalkozó Horváth János tanulmányában nem tér ki Gyöngyösi költészetének politikai vonatkozásaira. „Szerelem és vitézség (de úgy, hogy ez utóbbi csak menlevél legyen az elsőhöz); Venus és Mars...; erotikum és antikizált hős: e kettős eszmény... lett kizárólagos költői célja a Murányi Vénus írójának.” „... a valóság... csak mint szerelmi motívum érdekli a költőt. Antik poétai elemekkel felsallangozott modern vitézi erotikum: ez volna az igazi meghatározása. Elsősorban erotikum; minden egyéb csak ürügy és járulék.”⁴⁹

Gyöngyösi pályájának, munkásságának legjobb ismerője, Badics Ferenc nem lát problémát Gyöngyösi politikai változásainak kérdésében, s Gyöngyösi-életrajzában a változó események egyszerű függvényeként ismerteti a költő politikai fejlődését. A *Murányi Vénus*-ban megnyilvánuló szilárd királyhűségtől Kemény János és Erdély sorsának résztvevő rajzán s a törvényes rend helyreállításának a *Palinódiában* megnyilvánuló reményén át jut el Gyöngyösi addig a pontig, amikor „őszinte örömmel lelkesedett az állandónak ígérkező új idők fel-

⁴⁶ ARANY JÁNOS: Gyöngyösi István. (Első megjelenése: Koszorú, 1863. 23., 24. sz.)

⁴⁷ FÜLEP IMRE: Gyöngyösi István. (Pótkötetek az Egyetemes Philológiai Közlethez. I. k. 1889.) 97—100.

⁴⁸ ARANY LÁSZLÓ: A magyar politikai költészetéről. Bp. 1902. (Olcso Könyvtár, 1259—1260.) 14—16.

⁴⁹ HORVÁTH JÁNOS: Barokk izlés irodalmunkban. (Tanulmányok. Bp. 1956.) 82—85.

virradtn, midőn  kalpag szab rendet a magyarnak  , B cs beleegyezésétől is remélve ennek az állapotnak létrejöttét. Thököly azonban elbukik, s Gyöngyösi megismétli a haza panaszát a nádorhoz, mint az egyetlen lehetséges menedékhez.⁵⁰

A politizáló Gyöngyösi problémáját legelm ly ltbben Waldapfel Imrének 1935-ben megjelent, de a Badics-féle  sszefoglal sn l modernebb szempontokat érvényesítő tanulmánya veti fel. Megállapítja, hogy Gy ngy siben   k l n s módon csak a magyar Ovidiust szokás látni, pedig alig van irodalmunknak nálánál  r s bben politikai érdekeltségű k lt je . A tanulmány rámutat e politikai érdek társadalmi összefüggéseire is: Gy ngy siben   a magyar köznemesség tisztelhet e eszményeinek első költői kifejez d s t .   Gy ngy si politikai hitvallása együtt fejlődik, együtt alakul a XVII. századi magyarság egy jelentékeny részével, avval a legpolitikussabb réteggel, mely a német és a török túlsúly között mindig az egyens lyhelyzetet kereste.   Már a *Murányi Vénusban*   felt nik ez a jellemzőben köznemesi magatartás: loyaltás, bizonyos állandó kurucos ressentiment-nal.   Waldapfel röviden rámutat ennek a magatartásnak Gyöngyösi későbbi műveiben való továbbfejlődésére is, a *Phoenix* aktuális politikai élére,   az alkotmányos küzdelmek törvényes r szleteredm ny nek   ünneplésére a *Palinodi ban*, s a Thököly házasságára írott műnek   a török és a német közti egyensúlyi helyzetet kereső magyarság belső fesz lts g t  idéző részleteire.⁵¹

M i irodalomtörténetírásunk nem vette eléggé figyelembe ezeket a megállapításokat Gyöngyösi  rt kel s n l. Az 1957-ben megjelent magyar irodalomtörténet a problémát túlságosan is leegyszerűsíti. Gyöngyösi   politikai pályafutása. . . a felvidéki nemesség tipikus magatartásának tükre: a császári és kuruc  r k küzdelmeiben mindig annak az oldalán áll, aki megyéjében, Gömörben parancsol.     Politikai elvtelens ge költészetének is jellemvonása: a kor nagy nemzeti kérdéseire nem ad feleletet; udvari költészet ez, lényege a hízelgés, a b k.  ,   . . . kuruc magatartása nem őszinte, hanem csak alkalmi opportunizmus. . .      A kor f  mozg t   r t , a nemzeti élet legs ly sabb k rd seit   sem felismerni, sem művészileg tükrözni nem képes.⁵²

Fentiekből — nem t rve ki részletesen azokra a megállapításokra, melyekkel nem értünk egyet — további megjegyzéseink alapjául a következő mozzanatokat emelhet jk ki:

Gyöngyösi a magyar irodalom politikus költői közé tartozik. Nézetei a viszonyok alakulásának megfelelően gyakran ingadozást mutatnak; ebben a vonatkozásban Gyöngyösi a felvidéki köznemesség magatartásának tükrözője. Magatartásának alapja a loyaltás, melyet a török iránti gy ll let  r s t; a B cs részéről tapasztalt sérelmekből fakadó ellenz kiss g gyeng t.

Mielőtt Gyöngyösit az elvtelenség, opportunizmus vádjában elmarasztaln nk, vessünk egy pillantást a korszakra, melyben pályáját megfutotta. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül, hogy az a harminc egynehány  v, amelynek leforgása alatt Gyöngyösi politikai jellegű költeményeit írta és kiadta, a magyar történelem legvigasztalanabb szakaszai közé tartozik. Elejét a v sv ri béke, Zrínyi halála jelzik; végét a Habsburg-uralom benyomulása Erdély földjére. S a k zb es  évek f  eseményei: a Wesselényi-összeesküvés vérbefojtása s az ezt követő ny lt abszolutizmus; a nemzeti szerepét elvesztett Erdély hanyatlása; a b jdos k elkesered t, de rosszul szervezett, épp ezért reménytelen harcai. E korszakban következik ugyan be a török várva várt kiűzése, ennek nagy  ra azonban már előreveti árnyékát. Egyetlen rövid szakasz, Thököly Imre korszaka az, amely kiutat látszik nyújtani a teljes rem nytelens gb l; sem előtte, sem utána nem kínálkozik a magyarság számára r alis kibontakozás. A gy ll letes török v sz ly csökkenésével nő a b csi politika nyomásának súlya; a magyarság  rl d se k t malomk  között e korszakban reménytelenül világossá válik.

⁵⁰ BADICS, id. m. 85—86., 99—100.

⁵¹ WALDAPFEL IMRE: Gyöngyösi István. Bp.  . n. (A Magyarságtudomány tanulmányai II.) Id zeteink a 6., 9—12. lapokról val k.

⁵² A magyar irodalom története. Bp. 1957. 138—140.

Ilyen körülmények között, úgy véljük, Gyöngyösi megítélésében nem az lehet a döntő szempont: kihez fordul mondanivalójával; — sokkal inkább az: mi az, aminek elmondását költői, politikai, emberi feladatának érzi. Vizsgáljuk meg, hogy szemléletének említett tényezői — loyaltás, törökgyűlölet, ellenzékiesség — hogyan érvényesülnek politikai mondanivalót tartalmazó írásaiban.

Az 1664 elején — még a vaskvári béke megkötése előtt — befejezett *Murányi Vénusban* egyelőre a loyaltás, a császárhű Wesselényi dicsőítése a központi politikai gondolat. A török veszélyről konkrétan nem esik szó, ellenzéki hang sem keveredik az egyértelmű sorok közé. Legfeljebb — mint Waldapfel Imre is észrevette — az idegen uralom tudatának jelenléte, s a király és az erdélyi fejedelem egyenrangú szembeállítása — „Így magyar koronánk bécsiekre kelvén, ... Rákóczi az Erdély uralván s tisztelvén” — az, ami e császárhűség nem megengedhető voltára enged következtetni. Egyetlen kitérésben emelkedik túl Gyöngyösi Wesselényi népszerűsítésének célkitűzésén: abban a néhány szép szakaszban, amelyekben a „veszni tért kis haza” viszontagságait panasolja fel, s az ország nyomorúságaiért — „hol egy ellenségnek, hol másnak vagy markán” — a nemesség elkorcsosulását, széthúzását teszi felelőssé. (1. r. 28—35. sz.)

Az a Wesselényi, akit Gyöngyösi a *Murányi Vénusban* ünnepel, éppen a mű írásának időpontjában a török elleni harc szervezésével foglalkozik, mégpedig a bécsi udvar rosszulindult akadékoskodásai közepette. A vaskvári béke kiváltotta keserű hangulatban kezdetű azután hozzá Gyöngyösi második nagy műve, a *Phoenix* írásához. E mű politikai vonatkozásait már ismertettük; itt csak annyit jegyezzünk meg, hogy e műben Bécs vagy a császár iránti rokonszenvnek nincsen nyoma, viszont nagy súllyal érvényesül Gyöngyösi politikai világnézetének másik két tényezője: az országot pusztító török iránti gyűlölet, s a császári segítség hiányosságainak bírálatában nyíltan, a történet egészében burkoltan megmutatkozó ellenzékiesség. Figyelemre méltó, hogy a *Murányi Vénus* elején elhangzó intelmek pendant-ját a *Phoenix*-ben is megtaláljuk: néhány szakaszban itt is közvetlenül fordul a nemességhez, de itt nem az egyenlenséget rója fel fő hibájaként, hanem a katonai erényektől való elfajzást. E keserű részlet végén — mint láttuk — csak rövid célzással nyújt némi biztatást a költő: „Mindazáltal, ha még lenne jó vezére Meg tudna javulni ezeknek is vére.”

E vezér nem jön el; Magyarországra a kíméletlen elnyomás évei következnek. A Wesselényiek mellett némileg kompromittált Gyöngyösi meghúzódik császárhű pártfogói árnyékában, s csak akkor szólal meg újra politikai kérdésekben, amikor Bécs a nádori szék betöltésével helyreállítja a rendi alkotmányos formákat, s a sérelmek orvoslását ígéri. A nemesség egy részét megbékíti a látszólagos jóindulat, a bűjdosók azonban, élükön most már Thökölyvel, tovább folytatják a harcot. Azoknak a véleményét, akik a két irány között állva nem elégszenek meg ígéretekkel, s beváltásukat sürgetik, Gyöngyösi fejezi ki a *Kesergő Nymphá*-ban.

Mert — eltekintve attól, hogy a királyi Magyarország főméltóságához íródott — a *Kesergő Nympha* a loyaltás érzéseit igen kevés szóval támasztja meg. A „nagy jajjal” zokogó nimfát, akinek „fejét gyászoló fátyol rongya” borítja, s akinek „van egész személyén szomorú éccaka”, két ellenség tette tönkre: a Sas és a Hold.⁵³ S hogy a Sas már régebben nem juttatta erre a nyomorult helyzetére, csak annak köszönhető:

Volt olly, szorongatni aki nem engedett,
Feltámadt mellettem, meg is verekedett,
Körme közzül kivont, éltem menekedett,
S a Sas, mint én, gyakran bűvebben szenyvedett. (38. sz.)

Lehetetlen e soroknál nem Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György függetlenségi harcaira gondolnunk. A nimfa csak második helyen, kisebb hangsúllyal említi a Holdat tönkretévői kö-

⁵³ Vajon a „sas körme” nem innen került-e a Rákóczi-nótába?

zött, s azt, hogy most már elmúlt az az idő, amikor „volt ellene is, ki mellettem felkelt”. Szenvedései enyhítésére ő maga egyetlen utat jelöl meg, s ez nem más, mint a Murányi Vénusban — más hangsúllyal — már hangoztatott egyetértés:

Volnátok ugyan még, kik segíthetnétek,
Ha mind nem, rész szerint felépíthetnétek,
Oszlott kezeteket ha öszveszednétek,
Védelvezemben edgyetérténétek. (43. sz.)

S bár az Esterházy-címerből megszemélyesített Kardos Griffet Sasos Juppiter küldi a nimfa védelmére, a Griff fő érdeme az, hogy „nem idegen, de nemzeted vére”, s a nimfa szavai hozzá: „... úgy viseld gondomat, Hogy nagyobb siralom ne érje napomat”. A vers nem az ünneplés, hanem csak a reménység hangjaival zárul; s ugyanezt fejezi ki az ajánlás is, mely „a régen kívánt magyar Palatinus új méltóságának” örvendezve kéri, hogy a nádor a nimfa ügyét úgy vegye szívére, „hogy amelly Griffnek szárnya alá folyamodott, ottan kívánt nyugalmat vehessen az is magának”. Ez a hang, úgy véljük, élesebb, szókimondóbb, mint a *Phoenix*-é; bár az ellenzékiesség még megmarad a császárpárt keretei között.

Ezeket a kereteket két év múlva lépi át Gyöngyösi, a Thököly. Imre és Zrínyi Ilona házasságára írott művében. Loyalitása, császárhűsége már a *Nympha* írása idején, mint láttuk, inkább feltételes, mintsem szilárdan megalapozott. A két mű között vannak is gondolati egyezések; egyes mozzanatok Gyöngyösi korábbi műveiből ismerősek. A Sas körmérő (7. sz.), a haza régi dicsőségéről (101—108. sz.) már a *Kesergő Nymphá*-ban hallottunk; hogy a királyság „idegen nemzetre juta”, ezt már a *Murányi Vénus* is említi. Nem meglepő az sem, hogy Gyöngyösi részvétellel ír a haza szabadsága mellett felkelt „úri bajnokok”-ról s bukásukról (118—121. sz.), hiszen köztük volt első pártfogója, Wesselényi nádor is. A nehezebb lépést Gyöngyösi akkor teszi meg, amikor törökgyűlöletét teszi félre, s aggályai, fontolgatásai vissza is tükröződnek művében.

Mindenekelőtt nem mulaszthatja el, hogy dicsérlettel ne említse a haza évszázados harcat a török ellen. De „minthogy nincs senkitől kívánt segítsége, Hanyatlani is kezd régi dicsősége” (112. sz.). S a hős, aki a „régii törvényiben rontatott” haza bajainak orvoslását vállalta (137—140. sz.), „sokat fárad ... az Sasok uránál”, s csak a hitegetések, praktika hatására

kéntelenítettett onnét elfordulni
Az Hold tiszteleti székihez borulni.

A körülmények kényszerítették erre:

... az üdötül kell tanácsot kérdeni,
És amit az javal, ahoz kell kezdeni.
Az szükség ott vészi maga segítségit,
Az hol találhattya annak elégségit. (186—187. sz.)

A török pártfogás kérdésére Gyöngyösi többször is visszatér; eloszlatja a török hatalom ingatagságának hitét, hivatkozik e szövetség kényszerű voltára (467. sz.), s a nemzetek közötti egyetértés hiánya folytán a török kiűzésére vonatkozó remények csödjére (450—451. sz.): „Hamarabb léssen az, hogy romlást vegyenek, Avagy, mint te, annak térdhajtást tegyenek.” Csak röviden utal a költő arra, hogy mindennek ellenére hogyan gondolkodik e szövetségről:

Hogy ha nem hathattya kedvére az eget,
Az bosszúság olykor poklot is feszeget. (454. sz.)

A török pártfogás feletti aggályok eloszlatása után, mint a *Kesergő Nymphá*-ban, ismét „az rongyolt Haza” lép színre, s mint ott Esterháznak, itt „új Urának” könyörög gyógyulá-

sért (487—492. sz.), egy célzással utalva megelőző szereplésére, s arra, hogy Esterházy nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket:

Mert aki eddig volt hogy már segítségem,
Bővült attul inkább, mint szűkült inségem. (488. sz.)

Az elkorcsosult nemesség, fegyelmetlen hadsereg problémája, mely a *Murányi Vénus*-ban is, a *Phoenix*-ben is felvetődött, itt magától megoldódik: „Jobban tart az had is, mint eddig botodtul”; „Akaratoskodni az negédség nem mér. . . És így megjavul még benne az korcsos vér.” (78—79. sz.) S az egyenetlenség, pártosság korholása helyett a költő az egységes Magyarország képét villantja fel:

Az Tiszánál fogják zászlódat felvenni,
Az Dunán is által fognak azzal menni,
Diadalmas próbát azon túl is tenni,
Ha nehéz munkával kell is annak lenni. (80. sz.)

Nincs okunk arra, hogy a Thököly házasságát politikai okokból kihúzzuk Gyöngyösi műveinek sorából;⁵⁴ de arra sem, hogy éppen ezért vádoljuk elvtelenséggel, oportunizmussal. A felvidéki köznemesség — s vele együtt Gyöngyösi — útján logikusan lehetett eljutni erre a pontra: amilyen az ellenzékiesség — igényei reális megvalósításának lehetőségét látva — olyan erővel támad fel, hogy háttérbe szorítja, időlegesen paralizálja a törökgyűlöletet.

Thököly felkelése azonban elbukott. Gyöngyösi politikai megnyilatkozásai évekre megszűnnek; valóban nehéz volna bármit is mondanía, hacsak nem akarná a győzelmes Habsburg-rendszert ünnepelni. Politikai érdekű művet nem is ír többet; mindössze néhány megjegyzés, s műveinek új kiadása az, amiből álláspontja további alakulására következtethetünk.

Magánlevelein kívül — melyeket az írói mondanivaló elbírálásánál, úgy vélem, nem vehetünk döntő súllyal figyelembe — egyetlen nyilatkozat maradt fenn tollából, amelyben megszilárdult loyaltásáról, erős törökellenességről s az ellenzékiesség teljes felszámolásáról tesz tanúságot. 1690-ben — a *Rózsakoszorú* Koháryhoz intézett ajánlásában — hagyja el ez a sajtót, akkor, amikor a török kiűzése Magyarországról nagyjából már befejezett tény. Nem csodálható, hogy Gyöngyösi, aki Thököly fejedelemségének török orientációját már 1683-ban is nehezen tudta elfogadni, az adott körülmények között ellene fordul, sőt ellenszenvét Thököly pozitív korszakára is visszavetíti: „törökös cimborá”-nak nevezi, s vele szemben a királyhűségben állhatatos Koháryt magasztalja, elismerve — talán önkritikával — azt is, hogy ezekben az években csak nagyon kevesen őrizték meg ezt az állhatatosságot: „Valóban ritka madár is vala az akkor esztendőik zavorában az Nagyságod maculátlan hűségének tiszta kristállya s feir rósája.” A *Rózsakoszorú* ajánlásában nagy kedvvel leírt harci jelenetekben azonban az ellentétet lehetőleg a királyhű magyarság és a török között élezi ki: Füleket a török és „az oda cimborás magyarság is feles néppel megszállván, . . . kemény lövések és ostromok alá vétetett . . . kiváltképpen az töröktől azon hely”; Koháry hősiességét e török megszállók ellenében ünnepli.

⁵⁴ A Gyöngyösi szerzősége elleni érveket Császár Elemér foglalta össze id. egyetemi jegyzeteiben. (224—227.) Tartalmi érvei: 1. Szokatlan Gyöngyösitől, hogy nem nevezi meg sem hőst, sem a szereplő nemzeteket, s ez utóbbiak helyett szimbólumokat használ. — Ez téves: a *Palinodia* szövege sem nevezi meg Esterházyt; viszont a szimbolikus elnevezések (Sas, Hold) a Thököly házasságán kívül mind a *Palinodiá*-ban, mind a *Rózsakoszorú* bevezetésében előfordulnak. 2. A politikai koncepció eltérése Gyöngyösi többi művétől. — Erre fentiekben már megkíséreltünk válaszolni. Császár esztétikai érvei véleményem szerint ugyancsak nem meggyőzőek, ennek elemzése azonban nem tartozik tárgyunkhoz. Annyi kétségtelennek látszik, hogy a Thököly házassága gyorsabb munkával, zaklatottabb körülmények között keletkezett, mint két elődje; Gyöngyösi eredetileg bizonyára rövidebbre is tervezte mostani formájánál.

Ez árnyalatok ellenére a nyilatkozat mégis egyértelműen loyális. Figyelemre méltó azonban, hogy Gyöngyösi mindössze is csak egy rövid szöveget szentel ezeknek a nézeteknek; a hányatott életű Koháry egyébként épp úgy nem kap eposzt, mint főpártfogói, a királpárti Andrásyak. Kohárynak egy vallásos és egy erotikus művel, Andrásy Péternek a regényes Charicliával kedveskedik a szerző, alapján véve változatlan politikai nézeteiről azonban két régi műve kiadásával — mindkettőnek címe is hangsúlyozza az ismétlés-, felelevenítés-jelleget — tesz tanúságot: a *Porából megéledett Phoenix*-szel és a *Palinodiá*-val.

A *Phoenix* 1693. évi kiadásáról már szoltunk. Az áttekintés teljessége kedvéért itt csak annyit kell újra megjegyezni, hogy a mű a Montecuccolit és az elkorcsosult magyarságot támadó részek kihagyásával még nem vált loyálissá, s bár a törökellenesség időközben elvesztette aktualitását, Kemény sorsa pedig már csak hagyomány, példa, s nem konkrét politikai útmutatás, az egész mű a kortárs-olvasót mégiscsak a Habsburgokkal szembeni óvatosságra figyelmezteti. Ugyanezt teszik — konkrétan — a Kesergő Nympha újra előadott panaszai is.⁵⁵ A viszonyok 1695 körül még súlyosabbak, mint 1681-ben voltak. Az akkor megválasztott nádor nem sokat segített a haza bajain, sőt közben maga is keserű tapasztalatokat szerzett Bécs ígéreteinek értékéről; Magyarország lényegében az örökös tartományok közé süllyedt, a gyarmatosító törekvések egyre nyíltabban érvényesültek. A nimfa panasza így új hangsúlyt nyer: ismétlés, nemcsak abban az értelemben, hogy a költő királyhűsége megingása után ismét a törvényes nádorhoz fordul, de abban az értelemben is, hogy ez a figyelmeztetés, kérés már másodszor hangzik el, minthogy az elsőnek nem volt eredménye. Az 1695. évi kiadás címlapja szerint a jajgató, rongyos ruhájú nimfa épp úgy „Magyarország mostani állapotját példázza”, mint 1681-ben, s ez a tizenöt éve nádor Esterházy Pálra nézve éppen nem hízogó körülmény, nem is tekintve azt, hogy a török kiűzése, úgy látszik, a költő szerint nem sokat változtatott a nimfa nyomorult helyzetén. De ha Esterházy nem is tud segíteni, — 1695-ben egyáltalán senki sincsen, aki felé az elégtelenség vagy köznép reménykedve tekinthetne.

Amikor 1703-ban megjelenik Rákóczi: Gyöngyösi már 74 esztendő. Éppen nem meglepő, hogy bizonyos aggodalommal várja, hogy a felkelés „szikrájából netalán nagyobb tűz is lobbanjon”.⁵⁶ Mikor azonban a tűz fellobban, nem szökik Bécsbe az Andrásyakkal, hanem helyén marad, s mint alispán, végrehajtja a kurucok rendelkezéseit.⁵⁷ Hogy e csatlakozást mennyire diktálja érdeke, nehéz volna lemérni. Ami azonban ekkor is kétségtől átértékelte meggyőződése, az „a Haza közönséges java” érdekében, „annak nagyobb előmenetelére” szükséges „szép egység” gondolata,⁵⁸ amit bővebben is kifejt egy protestáns részről történő templomfoglalás kérdésében Telekessy István egri püspökhöz írott levelében. „Minthogy a mostani magyar hadaknak a fejei catholicusok”, írja, remélhető, hogy a katolikus vallás most nem fog szenvedni, mint Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György és Thököly „idejebbeli háborúságokban”. A vallási kérdéseket most nem kellene bolygatni: „a’ volna ugyanis jó principiuma a dolgok szerencsés folyamának, ha holmi novitasok kezdésével, kiváltképpen in negotio religionis nem idegenítenének az elmék, hanem fére tevéen minden kedvetlenséget nemzhető dolgokat, munkálkodnánk az haza javát szép egységgel mostan, és annak utána, amikor jó véggel megcsendesednének a dolgok, várná akkor osztán annak idején és helyén kiki a controversiak decidálását”.⁵⁹ Ez Gyöngyösi utolsó politikai állásfoglalása; néhány hónap múlva már nincs az élők sorában.

⁵⁵ SZEREMLEY BARNA: Gyöngyösi István Palinodiája. Uránia, 1901.

⁵⁶ Gyöngyösi Koháryhoz. 1703. jún. 11. THALY KÁLMÁN: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. I. k. Pest 1872. 333.

⁵⁷ BADIÓS, id. m. 110.

⁵⁸ Gyöngyösi II. Rákóczi Ferenchez. 1703. nov. 24. Közli: GYÖNGYÖSY LÁSZLÓ: Gyöngyösi István a vallás ügyéről. Protestáns Szemle, 1912. 389.

⁵⁹ 1703. dec. 7. Megj. uo. 390.

Áttekintettük Gyöngyösi politikai érdekű, a nyilvánosságnak szánt megnyilatkozásai sorát. Kétségtelen, hogy ezek bizonyos ingadozást tükröztek, — ami egy-egy párthoz való formális csatlakozását illeti, talán árulást is. Két vonatkozásban azonban Gyöngyösi mindig következetes maradt.

Az egyik a magyarság egységre buzdítása. 1663-ban a Murányi Vénus épp úgy ezt az egységet tanácsolja, mint a negyven év múlva írt hivatalos akta sorai. S ha az egységes Magyarország gondolata csak egy pillanatra — a Thököly házasságában — fogalmazódik is meg, a magyarság érzelmi-politikai összetartása, mint a Sas és Hold közötti keserves állapot egyetlen orvosszere: a költő állandó mondanivalója. S tegyük hozzá: Gyöngyösi költői feladatának érzi, hogy ennek a szükségességéről meg is győzze olvasóit, aminthogy feladatának érzi azt is, hogy az ország főembereit — Esterházyt, Thökölyt, Apor Istvánt — a haza iránti kötelességeikre, felelősségükre figyelmeztesse.

A másik gondolat, amely a költő megnyilatkozásait egységbe fűzi, az, hogy Gyöngyösi — e művek tanúsága szerint — átérzve a magyarság kétségbeejtő helyzetét, egész életén át kereste azt a nagy egyéniséget, azt a hőst, akire ő, s vele együtt a köznemesség, rábízhatta az ország gondját; aki, egyesítve a széthúzókat, megjavítva az elkorcsosult magyarság szellemét, leküzdve a kétoldalról fenyegető veszélyeket, megvalósítsa azt az anyagi és szellemi felendülést, amit a kesergő nimfa épp úgy remél Esterházytól, mint ahogyan „az condorlott Haza” utóbb Thökölytől várja láncai leoldását, „szép termő mezeje” megújulását, „az szép arany űdőt”. E hős a költő szemében 1664-ben a királyhű Wesselényi; néhány év múlva, a „jó vezér”-re tett célzásban, talán még mindig ő, de már nem a loyális főúr, hanem egy összeesküvés feje; 1681-ben és 1695-ben Esterházy nádor, mint egyetlen lehetséges megoldás; 1683-ban pedig a reális eredményeket ígérő kuruc szabadságmozgalom vezére, Thököly; e hazamentő hősiesség történeti példája pedig az „édes hazájának szíves szeretetét” vérrel megpecsételő erdélyi fejedelem, Kemény János.

Hogy e hős-koncepció Gyöngyösinél épp annyira a barokk irodalom „athleta Christi”-gondolatának egy világias változata, mint amennyire a politikai adottságok szükségszerű terméke, — az, úgy véljük, nyilvánvaló; valamint az is, hogy tévednénk, ha Gyöngyösi alakját az alkalmi-udvari költészet színvonalára alacsonyítanánk. Nem téveszthet meg az, hogy mondanivalóját Gyöngyösi nagy kedvvel és részletességgel elbeszélte szerelmi történetek keretében adta elő, úgy, hogy a politikai mag csak e népszerűsítő, főúri pártfogói kedvét kereső burkok lehántása után kerül napvilágra. Az egykorú olvasó lelkében — ha ez az olvasóközönség a XVII. században nem lehetett is nagyszámú — a kor zűrzavarai minden bizonnyal létrehozták azokat a hurokat, amelyek az egyébként is élvezettel olvasott történetek sokszor sorok között megbúvó politikai mondanivalójára érzékenyen reagáltak.

Nem volt szándékunk idealizálni Gyöngyösi alakját. Míg a nyilvánosságnak szánt műveiben a közgondok őszinte átéléséről, sőt, némileg a költő felelősségének felismeréséről is tanúságot tesz, magánlevelei, személyes kapcsolatai sok esetben valóban a köpenyforgató, ügyeskedő köznemes képét vetítik elénk. Ez azonban csak arra bizonyosság, hogy az ügyvéd, a familiáris, a földbirtokos kora gyermeke volt, s élt, ahogy lehetett. A költőnek sikerült egy kissé félretolnia ezeket a korlátokat, megkísérelnie valamiféle kibontakozás előmozdítását, s ezzel együtt képet adnia az utókornak is a XVII. század végi magyarság problémáiról és útkereséséről.

GYÖNGYÖSI ET LE „PHÉNIX RENAISSANT DE SA CENDRE”

(Sur les problèmes des rapports historiques du „Phénix renaissant de sa cendre” et de l’attitude politique de Gyöngyösi)

L’étude traite le conte en vers, intitulé „Le Phénix renaissant de sa cendre”, de István Gyöngyösi, un des plus importants poètes hongrois du XVIIe siècle, et à partir de l’analyse des sources, ainsi que des rapports historiques de l’ouvrage, l’auteur y examine aussi la question de l’attitude politique de Gyöngyösi. Le „Phénix” raconte en forme poétique l’histoire du mariage de János Kemény, prince de Transylvanie, de sa captivité chez les Tartares, de sa principauté d’une année et de sa mort dans une bataille contre les Turcs. — La première partie de l’étude soumet à un examen détaillé la question relative à l’usage des sources par Gyöngyösi. Quant à la troisième partie du poème, celle où le poète s’occupait de la principauté de Kemény, l’auteur constate que Gyöngyösi avait pour source principale l’ouvrage du chancelier de Transylvanie, János Bethlen, ouvrage relatif à l’histoire de l’époque et rédigé en latin. Lorsque le poète s’écartait de sa source, c’était, d’une part, en faveur de la formation poétique du sujet, mais d’autre part, aussi au service de certains buts politiques: notamment en vue d’idéaler la figure de Kemény, qui fut représentée par Bethlen avec une antipathie pour une large part injustifiée, et de présenter le prince Kemény comme un des héros de la lutte séculaire contre les Turcs et en même temps comme une victime de la politique perfide des Habsbourg.

La deuxième partie de l’étude contient une analyse ultérieure de la conception anti-Habsbourg du poème, et en se basant sur les rapports politiques de celui-ci, l’auteur désigne pour l’époque vraisemblable de la rédaction de l’ouvrage les années de 1665 à 1670. Dans le troisième chapitre, elle essaie d’intégrer le „Phénix” dans l’ensemble du développement politique de Gyöngyösi. Dans les conditions compliquées et graves de la Hongrie du XVIIe siècle — le pays, démembré en trois parties, étant entre deux feux: l’absolutisme des Habsbourg et le péril turc —, Gyöngyösi, comme la petite noblesse de la Hongrie septentrionale en générale, avait en haine les Turcs dévastant le pays, et attendait de la dynastie des Habsbourg la libération et la réunification de la Hongrie. Cependant, vu la politique oppressive de Vienne, qui a méprisé les intérêts des Hongrois, la loyauté du poète s’ébranlait de plus en plus, de façon qu’il se tourna, à titre provisoire, vers Imre Thököly qui, se soulevant contre les Habsbourg, s’allia aux Turcs. Ses hésitations, ses espérances politiques sont reflétées dans ses poésies épiques, à sujet amoureux mais contenant de nombreux rapports politiques. Par celles-ci on peut constater que Gyöngyösi, malgré ses hésitations, était conséquent, durant toute sa vie, à exciter les Hongrois à s’entendre et à se rallier, ainsi qu’il était toujours conséquent dans ses efforts de retrouver et de populariser le personnage dirigeant dont il espérait l’amélioration du sort de la Hongrie.

A SZÓHANGULAT RADNÓTI MIKLÓS KÖLTÉSZETÉBEN*

„mert annyit érek én, amennyit ér a szó
versemben s mert ez addig izgat engem,
míg csont marad belőlem s néhány hajcsomó.”

(Radnóti: Tétova óda)

Mielőtt a nyelvi anyagot vallatóra fognánk, hallgassuk meg a legilletékesebbet: a költőt magát. Radnóti Miklós irodalmi tanulmányaiban több ízben kifejtette nézeteit a költői forma funkciójáról és a költői világszemlélettel való kapcsolatáról. Kaffka Margitról szóló értekezésében megállapítja, hogy az írónőt a szó kifejező értéke foglalkoztatja, azután beszél a nevek hangulatáról, és kiemeli, hogy a szavaknak lélekállapotot, kultúrfokot, egyéniséget hordozó jellege, „osztályjellege” van stiláris szempontból. Mindez arra vall, hogy tudatos költővel van dolgunk, aki verseiben megválogatja a szavakat; hogy semmitől sem áll távolabb mint a „l'art pour l'art” csilingeléstől; hogy szavainak funkciója van: fogalmi asszociációival olyan képzettartalmakat s egyben hangulatokat idéz fel, melyek a költői szándékot a legmesszebbmenően kívánják kifejezni.

Köztudomású, hogy a szavaknak a jelentésfelidézéson kívül hangulatfelidező szerepük is van. Ennek talán legkétségtelenebb bizonyítéka a szinonimák létezése. „A szóhangulat a szó jelentésének, lélektani alkatának szerves része”. (Fábián—Szathmári—Terestyéni: A magyar stilisztika vázlata. EMNyF 1958.) A „valeur affective” azonban nemcsak pusztá szavak járuléka. Hangulata van a kifejezéseknek, képeknek, a szépirodalom „technikai” eszközeinek (verselésnek, sőt írásképnak), az alaktani és mondattani kategóriáknak stb. Nézetünk szerint tehát a „szóhangulat” nem csupán egy fejezete a stilisztikának, hanem eredményben felöleli az összes stilisztikai vizsgálatokat egy bizonyos szemszögből nézve.

Dolgozatunk elsősorban a szavak, kifejezések, eszközök konkrét hangulatfelidező szerepével kíván foglalkozni.

I. Természetes szóhangulat

1. A szó fogalmi tartalmának hangulati értéke a szóhangulatnak általában legfőbb forrása. Költőnk egy-egy korszakában a pozitív, ill. negatív jelentésű és hangulatú szavak jelentéséből s az egy nagy csoporton belül elhelyezhető szavak expresszivitásának és minőségi színezetének különbözőségeiből sokszor szinte egész korszakára jellemző törvényszerűségeket ismerhetünk meg.

Zsengéiben még sokszor találkozunk az impresszionizmus melankólikus hangulatú szavaival: *emlékező, elfáradt, szegény*. Első köteteiben azonban már eredeti, modern hangot keres. Tolnai Gábor szerint (Kortárs 1958: 871 kk.) az első három kötetet a derű, az optimizmus hatja át. Kétségtelen, hogy sok versben pogány életöröm „harsog a fák közt”, a termékenység, a pogány (tegyük hozzá: álpogány) mámor dicsérete lázadás a kor kényszerű

* A szóhangulatra vonatkozóan irodalmunkban csak elméleti jellegű munkákkal találkozunk, a szavak hangulatát egy író munkásságában vagy akár egy műben eddig még egy dolgozat sem vizsgálta. Ezzel dolgozatunk fogyatékosait nem akarjuk menteni, csupán rá szeretnénk mutatni az esetleges módszertani bizonytalanság fő okára.

Köszönettel tartozunk Fábián Pálnak, Szathmári Istvánnak és dr. Radnóti Miklósnénak észrevételeikért.

aszkezésével szemben (Lator László: Radnóti Miklós költői fejlődése. It. 1954: 259—274) — szókincse is ezt igazolja: *nap, napszemű, öröm, tavaszi, kitavasodtunk, boldog* —, de nézetünk szerint ez az optimizmus korántsem egyértelmű. Radnóti szavainak fogalmi és hangulati tartalma az első két kötetben túlnyomórészt mégis a szomorúság.

*fulladt házakban
ágyazó asszonyok várnak ijedten
hazatérő, sötét embereikre.*

(Két groteszk)

Idézhetnénk még sok versét: pl. Italos ének (*meghalunk, szegény, sápadt, bánatok, a szél szegény*), Variáció szomorúságra (*fájdalmak kertje, könnyes folyók, zokogástól rengő réteken, sírás, sírtam, némán, szegény*). Lehet, hogy még a korábban észlelt, főleg impresszionista irodalmi élmények éreztetik itt hatásukat, de annyi bizonyos, hogy a kötetek öröme-érzése némileg erőszakolt, a költőnek nem igazi alapélménye a boldogság.

Különösen második kötetében használ vulgáris, sőt durva hangulatú szavakat: *kihányja, menj a fenébe véle, jótőgyű szűz angyalokkal, merész fenekét* stb. Az erotikus képzetek itt sokszor öncélúan, naturalista módon, némi kamaszos kiforratlan izléstelenséggel is párosulva jelennek meg, részben az erőszakolt pogány termékenységkultusz eredményeként. Sokszor viszont reális társadalmi problémát kíván tükrözni az erotikus kép vigasztalan kegyetlenségével, pl. a kitaszított leányanyákét:

*várostjárt, nagyhasú lányok lesik
lassan kifejle kerekedő kölykeiket,
hogy tele combjuk közt liláraszorítsák,
mert mire is kell ma, kicsi melles lány
és legényke, gatyábfátyuló!*

(Keseredő)

Már a következő kötetében (Lábadozó szél) képes gyűlöletet, s valódi fértierőt érzékel-
tetni — nem durva, hanem erőteljes, néhol pejoratív színezetű szavakkal: *pejszínű ég, fojtsd el, örvény, guta* (John Love, testvérem), *súlyosan, kemény fogaim közt, sül a férjkor napja alatt* (1932. május 5.). A forradalmi mozgolódás hangulatának megéreztetését szolgálja mindenütt a *szél, szellő* szó (Lábadozó szél). Ugyanebben a szellemben hasonlítja új verses kötetét fiatal, szállani kész madárhoz: „Csőre tör. Hangja kés.” (Az Újhold ajánlására). Három remekbe szabott „pontos”, reális versben, éppen a szavak fogalmi tartalmából eredő hangulatnál fogva érezzük a föld alá szorított szocialista mozgalom erejét s hitét, és az ellenforradalom terrorját: „híven tüntet két pipacs, „szuronyos szellővel”, „piros hitét” (Pontos vers az alkonyatról), — „pipacsot lát”, „lángol”, „pipacspirossal zendüljön a világ” (Pipacs), — „szikrázva élesül a szó, mit lomb közt pirosan ejt a szél”, „fagy készül itt”, „alákerül kegyetlen a földi mozgalom”, „az új fű kidugja törét”, „sűrű lázadás”, „piros láng a lomb és int, hogy nem felejt” (Törvény).

Ahogy a költő körül elkomorul a világ, lassan-lassan behúzódnak szavai közé a rémület hangulatának kifejezői. Már harmadik kötetében is egyre inkább telítődik a táj az emberi rémülettel. Ezeken a tájakon a szél *feketén fúj*, „laposra rémült homlokkal álltak a fák”, a „kertekből eresz alá költöztek rémülten a rózsák”. 1933 után, érett verseiben egyre erősebb hangsúlyt kap a táj áthangolása egy-egy fájdalom, borzongást kifejező szóval: „*fut macskatalpain a tompa fény*”, „oly megszokott immár a *félelem*” (Alkonyi elégia), „*felhőt öltek, vére hull az égen*” (Háborús napló), „a szikrázó Tejút porában a *halál* szalad s ezüsttel hinti be az *elbukó vad árnyakat*” (Aludj) stb.

Tudja és százszor megjósolta halálát. Az amúgyis megindító sorok halálhangulata számunkra annál teljesebb, mivel anticipációként hat ránk, élményünk a görög tragédia nézőinek élményéhez hasonlít. A magyar irodalomban ehhez fogható *utólagos hangulat-*

gazdagodást csak Petőfi vátesz-verseiben érzünk: „Az „ártatlan Robinzon” későn tudta meg, hogy „harsogó vadászat kél ellene, s az elbukó nap vérében ázva gyilkos és hallgatag vadászok hallgatónak.” „Hófehér enyészet dédelget, ringat s úgy emel fel, mint gyöngye pelyhet lassú szél, lassan és borzalmas kényelemmel.” A lassúság és a némaság kiemelése a lappangó halál kikerülhetetlenségét érzékelteti (Huszonkilenc év).

De ha saját sorsába bele is törődik, népe sorsa nem hagyja nyugodni. A fasizmus gyilkos háborúja ellen megtalálja a lázadó gyűlölet szavait (Lapszéli jegyzet Habakuk prófétahoz). A Töredék a legpesszimistább Radnóti-vers, szókincse teljes egészében a patetikus gyűlölet és megvetés hangulatát idézi: *elaljasult, kéjjel őt, tajtékozott, befonták életét vad kényszer-képzetek, besúgni, gyilkos, áruló, rabló, gyűlöltek, pestisest, rághatta szegényében ökleit, megvadult, vígyorgott vértől és mocsktól részegen, átok, elvetélt, férges síri holtat, méregoldat, rettentő szavak.*

Az utolsó kötet, a *Tajtékos ég* művészetében a szó fogalmi tartalmának hangulat-felidéző szerepe egyre bonyolultabbá válik. A kor valóságát s az ezáltal kiváltott szubjektív reakciót a költő egységes hangulatisággal többé nem képes visszaadni. „Hangulatkeveredés” c. fejezetünkben beszélünk az ezzel kapcsolatban felmerülő kérdésekről.

2. A költő nagy hangulatkeltő szerepet szán a szó hangalakjának, a hangcsoportok kellemes vagy kellemetlen összhatásának, mégpedig rendszerint a jelentéssel konvergens módon. Már fiatalon is kitűnően érzeti szavainak hangalakján keresztül undorát, főlényes utálatát az őt „ragályos versei” miatt perbe fogó bírósággal szemben:

*Patogni s köpni szerettem volna,
mint a tűz, kit szikkadt emberek
ülnek körül fecsegő szalonnák és
várakozó kenyerek gyönyörével.
Köpködtem volna, mint a tűz, kinek
csak szalonnák fényes csöppje jut, mit
elforgat magán majd vicsorogva.*

(1931. december 8.)

Ebben a kötetben ismerkedünk meg Radnóti kedves szavaival, melyek majd sűrűn előbukkannak érett verseiben is, pl.: *merev, matat, tapad, galambok, motoz, szakállas, szuszog, lélegzik, lehell, jény, ragyogó, szellő, hallgatag* stb. Egy-egy szó a költő számára nagyrészt hangalakja miatt válik kedvessé. — Három utolsó kötetében forr ki végérvényesen a Radnóti-féle „modern idill”. A költő az idillikus hangulatot az oldódó, puha, játékos szavakból is sugározta: *pötytyenti, hullongó, tengett az illat, fürge gonddal, gyöngye erdő* stb. Az „idilli” hangűtés miatt Radnótinál nem ritka a kellemetlen jelentésű, de kellemes hangalakú szó sem (*halál, bánat, szomorú* stb.). Pl. a Szerelmes versben kellemetlen hatást csak egy szintagma kelt bennünk, jelentésével konvergenciában (*merev réti*). Hasonló megoldások előfordulnak ugyan (*vicsorog, mocskos, merev füvek*), de kétségtelenül háttérbe szorulnak. A költő a zeneiséget azzal is segíti elérni, hogy váltogatja és színezi a vokálisokat (*permetegén ragyog által a kék*), s a Járkálj csak, halálraitélt c. versében igen szép példáját látjuk a költői „hangszimbolikának” — a megengedhető határon belül, a palatális és veláris magánhangzók művészi alkalmazásával. Az első szakasz képei a táj rémület-hangulatát árasztják. Figyeljük meg a sok mély magánhangzót:

*Járkálj csak, halálraitélt!
bokrokba szél és macska bútt,
a sötét fák sora eldőlt
előttd: a rémülettől
fehér és púpos lett az út.*

A második szakasz a kor kegyetlenségét hangsúlyozza. Zömükben illabiális, és palatális magánhangzók jelennek meg itt, az előző szakasz zöngés mássalhangzói helyett zöngétlenek (főleg réshangok) uralkodnak el, a hangcsoportok néha egyenesen kellemetlenek:

Zsugorodj őszi levél hát!
 zsugorodj, rettentő világ!
 az égről hideg sziszeg le
 és rozsdás, merev fűvekre
 ejtik árnyuk a vadlibák.

Nagyon sok versében találkozunk alliterációval (pl. Szerelmes vers), sőt szójátékszerű belső rímekkel is (pl. Hazafelé).

3. Mind a hangutánzás, mind a hangfestés hangulatfelidéző eszközével gyakran él a költő.

Villámok töre surran
 dörgés gurul le túlhan,
 de máris kékbe hull.

.....
 Napfény leheltet rája,
 megég apró ruhája,
 s pucéran füstölög.

(Keserédes)

De a hangfestés nemcsak idillkifejező funkcióban szerepel, hangulatával a kor valóságát is segít érzékeltetni:

Apró veremben apró akna bú,
 méregtől csillog, szétröppenne, de
 már nem merészel.

(Veresmart)

a két karom kitártam, mint félelemtől borzas
 madár rebbenti szárnyát, ha árnyék leng a kertben

(Tarkómon jobbkezeddél)

A hangulatfestő szavak itt elsősorban a szöveggörnyezet összefüggésében kapják sajátos hangulati értéküket.

4. Ha azt vizsgáljuk, hogy Radnóti milyen szófajokat kedvel, tapasztaljuk, hogy már távol áll az impresszionistákra jellemző nominális stílustól, legfeljebb a kifejező igeneveket szereti tömörségükért. Leginkább a mozgalmas, kifejező igéket kedveli:

A gyökérben erő surran,
 esőt iszik, földdel él
 és az álma hófehér.

Gyökér karján féreg alszik,
 gyökér lábán féreg ül,
 a világ megférgecsül.

Föld alól a föld fölé tör,
 kúszik s ravasz a gyökér,
 karja akár a kötél.

De a gyökér tovább él lent,
 nem érdekli a világ,
 csak a lombbal teli ág.

Azt esodálja, táplálgatja,
 küld néki jó ízeket,
 édes, égi ízeket.

(Gyökér)

Az igehasználásban sem jut el a modorosságig, közbevegyít egy-egy nominális szerkezetet (pl. Gyökér: 3. és 6. sor). Általában egészséges arányban osztja el az igéket, névszokat, határozószokat s ebben talán bizonyos költői realizmus fejeződik ki. Az ige-többlet dinamikusabbá, élénkké, sőt nyugtalanabbá teszi stílusát.

5. A szavak rövidsége és hosszúsága is szerephez jut Radnóti költészetében. A rövid tőszavaknak sokkal pregnánsabb hangulatuk van, mint a hosszú, többszörösen képzett szavaknak. Radnóti ezt az eszközt is a mondanivalónak megfelelően változtatja meg. A patetikus vagy elégikus hangulatot sokszor a hosszú szavak súlyával éri el:

Mióta készülök, hogy elmondjam neked
szerelmem rejtett csillagrendszerét

(Tétova óda)

De rövid szavakat használ játékos verseiben és erős indulattól eltelve is:

Ételem
italom
keserű
Kormozz be
talpig te
jekete düh!

(Lapszéti jegyzet Habakuk prófétához)

(Noha ezeknek a szavaknak a zöme is háromszótagos, mégis rövidnek hatnak, mert időtartamukat tekintve főleg rövid szótagokból állanak!)

II. Képzettársulások szóhangulat

1. Radnóti kevés nyelvjárási szót használ (*gatyábafütyülős, meztelábas, térgyei, módos, szerelmes*). A korai kötetekben — nagyrészt itt fordulnak elő — a pogány termékenységekultusz „népi” gyökereinek hangulatát igyekszik szuggerálni a nyelvjárási szavakkal, érett verseiben legfeljebb csak megcsillantja ezeket, ahogy a festő kever ki egy-egy ritkább színt a palettáján. Ritkaságuk és szövegösszefüggőségük az idillben inkább a játékos hangulat keltését szolgálja.

2. A csoportnyelvi szavaknak nagyobb szerepe van költészetében. — Hangot kap a gyári szakszókincs, bár sokkal kisebb mértékben, mint József Attilánál (*műszer, áttétel, szíjak, gép*). József Attilán kívül Radnótinál jelenik meg a munkásmozgalom nyelve — főleg 1930 és 1933 közt írt kiadatlan politikai verseiben (*elvtársaim, tőke, proletár, agitálni*). Mindez nem válik nála egységes költői nyelvvé, mint József Attilánál, szövegösszefüggésükben a szavak sokszor bizarrul hatnak. — Szerepel Radnótinál a durva hangulatú argó is (hajnal *dumái* párkányról verebeknek, *duma, ricsaj*). A csoportnyelvi szavak egyrészt a nyelvi gazdagodást szolgálják, s ezzel együtt a hangulattartalom gazdagodását. Másrészt — s ez a fontosabb — a kommunista mozgalommal rokonszenvező költő a szakmai szavakkal a munkások környezetét, a mozgalmi szavakkal magukat a szocialista eszméket idézi, mégpedig sikeresen. Ugyanezt már nem mondhatjuk el ilyen egyértelműen az argóról. A költő szándéka kétségtelenül az volt, hogy a harcos proletárerőt idézze a maga realitásában, de az olvasó sokkal inkább a „jasszok” perifériájáról valónak érzi az argó-szavakat. — A háborúban Radnóti nyelve a hadi szókinccsel gazdagodik. Ez részben a modern technika (*repülő, bombák* stb.), részben a deportációval kapcsolatos szókinccs (*láger, szögesdrót, lepecsételt marhakocsik* stb.) miatt nem azonos a régebbi katonai csoportnyelvvél, jellegzetesen második világháborús jelenség.

3. Ha a stílusrétegek szerint vizsgáljuk Radnóti költői nyelvének hangulatát, meg kell állapítanunk, hogy elsősorban költői szavakat használ. E szavaknak költőiségét főleg a szöveggörnyezet és a szó hangalakja befolyásolja!

Mert hó ragyog kint és pehely
szőszös pehelyre szálldos újra,
fehérré hófehér.

Az utcai csenden át gyerek
piroska orráról beszél
sok gyöngyös szíppanás.

(Decemberi reggel)

Teljes értelemben vett, hagyományos költői szavak archaizáló szerepet játszanak. Mint a modern költők általában, igen sok köznyelvi szót használ.

Oly félelem nélküli így az *életünk és egyszerű*
mint a *papír*, vagy a *tej itt az asztalunkon*
és kegyetlen is,
mint mellettük a lassútekintetű *kés*.

(*És kegyetlen*)

Tudományos stílusrétegből vagy a publicisztikából igen kevés szót vesz át — jórészt már köznyelviesedett formában (pl. *valóság*, *értelem*, *öntudat* filozófiai kategóriákból lettek ismét köznyelvvé, a *politika* szó elsősorban a publicisztika szava). Szókincs és hangulat-tartalom tekintetében mindezzel a bonyolult modern valóság hű kifejezését szolgálja a költő. De a vers nem laposodik el soha, a költői hangulatot a választékossággal és kellemes hang-hatással biztosítja, s így nem fél sok köznyelvi, sőt félig-meddig durva, familiáris kifejezéstől sem (harcosan *járt a szánk*, *jó pizsmogás*, *jarolva*).

4. Radnóti kevés *idegen szót* használ (pl. *emigrál* — egy mozgalmi versében, pontos magyar megfelelője a szónak ma sincs, vagy *szérum* egy orvoshoz szóló versben). Az idegen ország- és városneveket elsősorban a környezetfestésre használja.

Az *Il faut laisser* . . . c. vers Ronsard-t idézi, a ronsard-i hangulat radnóti utánérzése. A francia betoldások tehát elsősorban irodalmi reminiscenciákat keltenek, s hangulatuk erősíti, alátámasztja a költemény mondanivalóját. Az amelioratív melankólikus hangulatot a szöveggörnyezettel is segíti érzékeltetni a költő.

két meztelen bokor mélék utánam bámul,
úgy látszik ért a táj egy kissé franciául;
il faut laisser, — mereng a tölgyfa is szavalva
s egy fáradt makkot ejt a gőzölgő avarra . . .

Pár nappal halála előtt, a legutolsó sorokban Radnóti művészete a végsőkig leegyszerűsödik. Az egész vers a költő hihetetlen objektivitását, hű krónikás-voltát tükrözi. Pontos, reális, első látszatra szinte állásfoglalás nélküli, elfásult szavak. A gyilkos nem magyarul szólal meg, a német mondat a reális környezetfestésen kívül is pejoratív hangulatot áraszt (aki ért németül, annak számára különösen!), mert a két világ teljes különállását, egymással szemben való értetlenségét fejezi ki. Másrészt tetemrehívó jellegű — így érződik kimondatlanul is, hogy a pusztításért ki a felelős.

Mellézuhanam, átfordult a teste
s feszes volt már, mint húr, ha pattan.
Tarkólvés. Így végzed hát te is, —
súgtam magamnak, — csak feküdj nyugodtan.
Halált virágzik most a türelem. —
Der springt noch auf, — hangzott fölöttem.
Sárral kevert vér száradt fülelem.

(*Razglednicák 4.*)

Hangulatunkat kétségtelenül befolyásolja a kifejezés hangalakja. A magyar fül számára a német beszéd (hacsak nem szokott hozzá) kevésbé jól hangzik, mint pl. a francia, erős mássalhangzótorlódásai miatt. Ez a fenti kifejezésre is jellemző.

5. Különösen útkeresése idején használ Radnóti *neologizmusokat*, szavakat és szó szerkezeteket egyaránt: *tanácsátok magatokhoz az asszonyokat, zajgatták őket, zuttyanó, megeste őket a langyos trópusi eső, összekocódtak* (a. m. 'szerelembe estek, ölelkeztek') (Ének a négeréről, aki a városba ment). Később erősen megfogytakozott a neologizmusok száma. Újszerűségük, szinte kihívó hangulatuk a költő új, nagyszabású, lázadó mondanivalójához simul, de Radnóti nyelvhasználatában mégis modorosabbnak érezzük, mint Adynál, részben talán azért, mert ami Ady fellépése idején bátor költészeti újítás volt, a harmincas években már megszokottá vált, részben pedig egyéniségük, költői alkatuk különbözősége miatt.

6. Néhány példában már fentebb is láthattuk, hogy a szövegösszefüggés hangulati értékét nagyszerűen aknázza ki a költő. Egy-egy szó a szövegösszefüggésben teljesen ellentétes hangulatot is kaphat, pl. az egyébként könnyed *kacér* szó: *szegény kacér szemünket* (Italos ének). A szó fogalmi és hangulati köre kitágulhat, pl. *fiatal*: 'új, jövőd, haladó, forradalmi'. (Tolnai Gábor szerint először Illyés Gyula használta így a szót; i. m.)

De híred jövő, *fiatal* korokon
vonul át égi fényeknél fényesebben
(Kortárs útlevelére)

Figyeljük meg egy szó részleges hangulatváltozását a szöveggörnyezet hatására. Korai verseiben a pogány életöröm kifejezője a *nap* (*naptestű* szűzek, *napbadobált* csókjaink). De már a Lábadozó szél c. kötet egyes verseiben nem árasztja a szó a derű hangulatát:

karold, mert
nyár van és fölcsókolja egy délben
a *nap* s egyedül maradsz szeletlen
a széllal feketén föltoronyodva!
(Fogaid ne mossa panaszszó)

Vagy még inkább:

hasrafeküdt utakon itt a *napfény*
és nagyokat mélázva vakarja farát
(Szél se jár itt már)

Az „élet-pólustól” éppen a „halál-pólus” felé közeledett a szó hangulata. Az első példában szinte a kegyetlen végzet, a másodikban a tespedt nyomorúság megszólaltatója, csak egy vonás közös bennük: az embertelen közöny. Erre alapot a szó fogalmi tartalma ad, hiszen a *nap* — tőlünk távoli bolygó, „lélektelen” természeti hatalom. Ez a szemlélet bukkan fel néha a késői kötetekben is:

s az *elbukó nap* vérében ázva
(Huszonkilenc év)

Harmattal rívó hajnalok szaladtak
a *néma nap* felé
(Emlékeimben)

A szó hangulatához itt a rémület-motívum járul hozzá.

De derűsebb környezetben a szó derűs hangulatával találkozunk: *fröccsen a napfény*, és a hagyományos szimbólum átvevésével is: férfikorom *napja*. Késői verseiben is inkább fordul elő a *nap* életet adó, melengető hangulattal (ez is a szó fogalmi tartalmából következik!), mint részvétlen, közömbös vagy kegyetlen természeti erőként, ahogy példánkban szerepelt.

Itt kell megemlítenünk az egyszerű, köznyelvi, semleges hangulatú szavak erős érzelmi hatást hordozó jellegét. A Lábadozó szél c. kötetben jelenik meg a realitás (Férfinapló-ciklus). A reális élménytartalmat egyszerűsödés, rövid tömondatok, egyszerű szókapcsolatok, egy-egy hangulatú szó kíséri.

A Tajtékos ég c. vers első, kísérteties sorát a ráűtő egyszerű sor megmagyarázza, s hangulatilag kimélyíti:

Tajtékos égen ring a hold,
csodálkozom, hogy élek.

A vers különös szépségét az utolsó két sor „elprózaizálása” adja meg, a közömbös hangulatú szavak rendkívüli súlyt kapnak:

A holdra tajték zúdul, az égen
sötétzöld sávot von a méreg.
Cigarettdt sodrok magamnak,
lassan, gondosan. Élek.

Ez a leegyszerűsödő point már korábban, a Meredek út egyik példányára c. versében is megtalálható. Itt a strófák terjedelme egyre csökken, a modern asszociációk fogynak, s az egyszerű, dísztelen (anticipációként ható) szavak, a fasizmus ideológiáját jellemző paradoxon mindennél hatásosabban ébresztenek a megrázó valóságra:

S higgyétek el, higgyétek nékem el,
joggal legyen az óvatos gyanú!
költő vagyok, ki csak máglyára jó,
mert az igazra tanú.

Olyan, ki tudja, hogy fehér a hó,
piros a vér és piros a pipacs.
És a pipacs szőszöske szára zöld.
Olyan, kit végül is megölnek,
mert maga sosem ölt.

Ez az eszköz igen jellemző Radnóti-ra (pl. Álomi táj, Majális, Sem emlék, sem varázslat, Ó régi börtönök).

7. Ha a szövegösszefüggés hangulati értékét figyelembe vesszük, nyomban felmerül a költő által alkalmazott képek ill. képsorozatok hangulati értékének kérdése is. A hangulatot elsősorban a szavak fogalmi tartalma biztosítja, de a szövegösszefüggésen belül az egy képbe olvasztás minőségi többletet jelent hangulati szempontból is.

A fiatal költőről állapítja meg Koczka Sándor: „Versszerkesztése expresszionista, nem az eleven képek belső logikájára, hanem a szavak és kifejezések hangulatának különös változásaira épül.” (Előszó R. M. verseihez és műfordításaihoz, megj. 1954.) Elemezzünk egy ilyen képburjánzást:

Szakadt, dúlt ajkunk között forgó
feszülő szavaink is csökká
gömbölyödve bújdosnak itt a
díszes pillák között egymásba-
akadt csodáló szemünkben és
elhalnak hang nélkül; amire
születnek az cifra ajándék,
zsoltáros látás és tudós csók
terebélyén sárga rigóknak
szárnyas, csattogó ölelése.

(Az dhitat zsoltárai)

Az egész szakasz a szerelem mélységét, teljességét hivatott kifejezni a képek zuhatagával. Ez a szakasz első felében egyetlen nagyobb képpé olvad: a kimondatlan szavak úgy tükröződnek az egymásra néző szerelmesek szemében, mintha csókok lennének. A nagy képen belül önálló életet élnek az egységes kis képek: *szakadt, dúlt ajkunk* — erotikus, szinte fájdalmas hangulat, *forgó, feszülő szavaink* — nehézkesség, erőfeszítés, *csökká gömbölyödve bújdosnak* — erotikus, *díszes pillák* — mesterkélt, stilizált hangulat, *elhalnak hang nélkül* — szép kifejező megismerés, a kimondatlanság, sőt a kimondhatatlanság érzékeltetésére. A szakasz második fele már nehezebben elemezhető. Három nagyobb, egymással párhuzamban álló, de eléggé összekapcsolhatatlan képpel festi a költő, mivé lesznek, „mire születnek” a

kimondatlan csókos szavak: *cifra ajándék* — a „cifra” szó hidegebb, stilizáltabb hangulatot kölcsönöz jelzettjének, *zsoltáros látás* — biblikus hangulatú kép, valószínűleg a két szerelmes egymásban való hitét, s e hit által megvilágosodását kívánja kifejezni; végül egy nagyobb kép — több kisebb kép láncszerű füzéréből —, mely expresszionista összetettségével, az egyes szavak egymástól teljesen eltérő hangulati értékével, össze nem illésével az „izmus-költészet” korlátait villantja fel: *tudós csók* — *csók terebélyén* — *terebélyén sárga rigóknak szárnyas csattogó ölelése*. A csattogva ölelkező rigók képe érzésünk szerint mesterkéltén, hidegen adja vissza a szerelem emberséges hangulatát. A szavak mögött végül nem látunk semmit, mivel egyszerre túl sokat kellene látnunk, a kép keltette *hangulat absztrakttá vált*, alig érezzük mögötte az élő embert. A szavak hangulata a korai versekben sokszor fülledtséget, keresettséget sugároz (*holdas gond, napszemű távol, töröttre ápolta szép szádát, nyíló ölében ring a füvek jütytyökhöz jakadása, csipkésen kíséri sóhajod* stb.)

A Lábadozó szél c. kötetben a keresett, groteszk képeknek már jelentős hangulati tartalmuk van, s ez nem utolsósorban a kimondatlanság, a „sejtetés művészetében” rejlik.

Talán vihar jön, mert
simul hálódva a borz víz,
szétette a csőnd a lábát
az út fölött és harcos
zajokkal készül marakodni!
(Férfinaptó)

Említettük más összefüggésben, hogy az érett költő három utolsó kötetében alakul ki jellemző, egyéni hangútja, a „modern idill”. A vers idilli hangulatát apró, mozaikszerű képecskéknek is köszönheti, ezek nemcsak kidolgozottságukkal, befejezettségükkel hatnak — a költő modern eredetisége a szokottnál „idegebb” technikában, *bizarrabb képzetársításokban* nyilvánul meg. Az idillikus versek jelentős stiláris eszköze még: az absztrakt fogalmak és a természeti jelenségek „átlelkesítése”. Ezt a kifejezést tudatosan használjuk, mert érzésünk szerint többről van itt szó, mint szokványos megszemélyesítésről. Az idilli képecskék általában nem húzódnak végig a versen vagy akár több soron, mint az allegória egy fajtája, legtöbbször felbukkannak s szétpattannak, mint a szappanbuborék; általában nem hordoznak rejtett gondolatiságot, nem tágulnak szimbólummá. De előfordulásuk aránya, sokszor elkápráztató s mégis oly könnyed színjátékuk arra enged következtetni, hogy maga a költő az, aki „belelátja” a lelket a környező dologi világba, a költőben valóságos pantheisztikus szemlélet születik meg, s az átlelkesítés művészi eszköze nem rafinált költői fogás, tudatos kiszámítottság, hanem adekvát kifejezője a költő hangulati élményének. *A trópus itt nem elsősorban szemléletet, hanem szinte kizárólag hangulatot kíván érzékelteni: tapsolva szétfutott a zápor, a környék szuszog, kövér fényesség hintál, bomlik a hőség s imbolyog* (Hőség), *körül minden figyelmesen földáll, mindent elhord a szél s a kert haját hosszú ujjakkal hosszan húzza ki* (Július), *tépkednek lombos fasorok, megbú a fázós kis meleg, nedves hajjal futkároznak meztelénas záporok, egy szellő felsikolt, apró üvegre lép s féltábon elszalad* (Naptár), *a nyír ezüstös ingben immár avarban kószál* (A mécsvirág kinyílik) stb. Ez a játékos hangulat azonban ritkán jelentkezik ilyen tisztán, önmagában. A fájdalom kifejezésére pl.: *zizegve bomlik bánatom*. A kor hangulatát misem tudja jobban megeleveníteni, mint egy-egy ilyen kép: *éjjél van, összebotlik ép siralmas szerda és hiivány csüörtők* (Éjjél), vagy: *tiszta szobámon átúszik a förtelmes Politika*. Mindezek az eszközök József Attila művészi eszközeire emlékeztetnek, anélkül, hogy eredetiségüket kétségbe vonhatnánk. Átlelkesítéssel József Attilánál is találkozunk, de Radnóti alaphangulata a megváltozott korviszonyoknál s főképp eltérő egyéniségénél fogva más.

Természetesen nem akarjuk Radnóti képalkotó művészetét teljes egészében a fent elmondottak szerint értékelni. Ha a költőt magány gyöttri, különös, rideg képek születnek (Férdivers). Kétségbeesésének néha irracionális hangulat a tanújele:

A világot már nem érted,
s nem tudod, hogy téged itt ki értett.
Esni kezd s a sarkon egy
kövér asszonnyal trécsel egy
kísértet.

(Hajnaltól éjjelig)

A modern asszociációk, meglepő képzettársítások bizarrsága (akár egy szintagmán belül) a szó fogalmi vagy hangulati tartalmának és a szövegkörnyezetnek a divergenciájából fakad: *hosszúszerű fájdalom . . . hajladoz ; kezén őszinte illatokkal* (az anyaföld). Ezek egyébként a szinesztéziás, képzetkomplikációs jelzők rokonai, de modernebb formában, mert az adnominális szintagmának *csak egyik tagja* sorolható valamilyen konkrét érzéketlülethez, a másik éppen absztraktságával kelt meghökkentő hatást. Funkciója éppen ez: pánikot, lázadást, vagy a kor összetett valóságát éreztetni.

A Száll a tavasz c. vers első részében allegória kelt bennünk hangulatot. Első szakasza gyönyörű, idillikus, antikizáló tavaszi kép, de az idillre nyomban ráfelel az ellentét:

Száll a tavasz kibomolt hajjal, de a régi szabadság
angyala nem száll már vele, alszik a mélyben, a sarga .
sárba fagyottan, alélt gyökök között fekszik aléltan . . .

A vers harmadik szakasza viszont egyetlen lázongó kiáltás a szabadság angyalához, a róla elfeledkezett emberekhez. Bizarr ellentétekkel, riasztó szókapcsolatokkal rázza meg az olvasót:

Néma gyökér *kiabálj*, levelek *kiabáljatok* éles
hangon, tajtékzó kutya *zengj*, csapkodd a habot, hal!
rázd a sörényed ló! bömbölj bika, *rijj* patak ágya!
ébredj már aluvó!

Nem véletlen, hogy a vers képszerkesztési technika tekintetében is két részre oszlik (1—2, és a 3. szakasz). A negatív, alélt valóságot a melankólikus allegória — tehát a költők régi, megszokott eszköze fejezi ki, a lázadást pedig a modern asszociációk sora. Az egész szemlélet az idillből nőtt ki, csak valami fájdalom-eltorzította formát öltött.

Ahogy egyre patetikusabbá válik az utolsó kötetben Radnóti nyelve, ahogy szókincsben és hangulatilag gazdagodik, szimbólumszerűen alkalmaz modern tudattartalmú képeket. A csecsszópókban *megnő az értelem, a valóság, mint megrepedt cserép, nem tart már formát* (Ő régi börtönök). További fokon az idilli jelzőkkel összekapcsolva tágul a fogalom, a kép egységesen a modern idill hangulatát árasztja, a sajátságosan „radnóti” hangulatot: *szép, könnyűléptű szívében megterem az érett és tűnődő. kevészavú alázat* (Sem emlék, sem varázslat).

8. Az archaizáláshoz szívesen nyúl Radnóti, de sosem a korábrázolás kedvéért, hanem valamilyen hagyomány szentelte törekvés hangulati alátámasztása végett. Az elszabaduló kegyetlenség világában az elszigetelt, pusztulásba sodort költő a haladó hagyományokba kapaszkodik, hogy egy boldogabb korba mentse át a tiszta humánusmot. Háromfajta archaizálással találkozunk: a bibliai nyelv, az antik vers és a XIX. századi pátosz éreztetésével az ószövevény harag, a görögös derű és szépség, s a megalkuvás nélküli szabadság-szeretet kifejezésére. De ezekben a versekben ritkán találunk kifejezetten archaikus szavakat, fordulatokat. Radnóti nem idéz, hanem emlékeztet! Ezt pedig nem annyira a régies szavak, kifejezések lemásolásával éri el, mint a vers egészének szellemével, tartalmi és formai jellegével.

Egyik legszebb költeményét (Hispania, Hispania) vörösmartyas pátosz szövi át:

*Madárfió se szól, az égből nap se tűz,
anyáknak sincsen már fia,*

csupán véres folyóid futnak
tájékosan, Hispánia!

A *madáríró* szón kívül régies szóval vagy kifejezéssel nem találkozunk, de a retorikus mondat-szerkesztés — a körmondat első fele három párhuzamos tagadás, második fele hatásos ellentét, és vocativusban végződik, a tömör szókapcsolás az archaikus hangulatot ébreszti. Ez a Vörösmartyt idéző hang jelentkezik a Csütörtök c. versben is, mely csodálatos ötvöződése a napi-hírnek s a pátosznak:

New-Yorkban egy kis szállodában
hurkot kötött nyakára T,
ki annyi éve bolyg hazátlan,
tovább bolyonghat-é?

Kiálthat-é a végtelen előtt,
ha véges útja véget ért,
a hontalan vagy láncon élő
kiálthat-é az életért?

.....

A pátoszt nemcsak a retorikus kérdés ébreszti, hanem a XIX. század klasszikusainak súlyos szavai (*végtelen, véges, hontalan, hazátlan, láncon, hon*), az ún. „költői” szavak, és az enyhén archaizáló alakok: *bolyg, -é*.

A Nyolcadik Eclogában bibliai reminiscenciákat találunk. Az ószövetségi próféták vad haragja sűrűsödik bele a munkatáborban, a költő halála előtt két hónappal írt versbe. A bibliai hangulatot keltik fel bennünk a találó archaizmusok, vagy az archaikus szellemet sugalló szóválogatás: *a harag teli zsákja valék én, Ninivé buja városa, úgy is lőn, szőzaton, jene sáskák; rabbi, ki bétöltötte a törvényt*.

A görögös szépségeszmény, a humánus idilli békéjének hangulatát adja vissza a költő antik vagy antikizáló kifejezésekkel: *széptestű, nemesivű szép görög urna, fehérfogú barna halászsok* (Harmadik Ecloga). De az antik kifejezések hangulatának vizsgálata már átvezet a verselés hangulatának problémáihoz.

9. A verselés hangulatkeltő erejét is érdemes megfigyelni. Az izmusok hatása alatt pályája elején főleg szabad verseket ír. De Radnóti szabad verseiben is ott bujkál az időmérték, mint Füst Milánéiban. Nem találunk rímet, előre megszabott verslábakat, de mindez jóformán fel sem tűnik, annyi zeneiséget hallunk ki a sorokból.

Szöke, pogány lány a szeretőm, engem
hisz egyedül és ha papot lát
rettenve suttog: csak fű van és fa;
nap, hold, csillagok s állatok vannak
a tarka mezőkön. És elszalad. Por
boldogan porzik a lábanyomán.

(*Pirul a naptól már az őszi boggyó*)

(Az első sor úgy indul, mint a hexameter. A második hexameteres clausulával végződik. A harmadik: majdnem tökéletes alcaicus enneasyllabus — egy töltelék szótag rontja csak el. Az ötödik: majdnem jó alcaicus decasyllabus, a hatodiknak csupán a végéről hiányzik egy szótag, hogy teljes alcmani sor legyen.)

A félig rejtett időmérték miatt valamilyen fegyelmet, vágyódást érzünk a rend után a kísérletezések közepette. S ez a rend — a világban fokozódó rendetlenség ellenhatásaként — meg is születik az érett költő verseiben. Visszatér a kötött formákhoz. Természetesen nem ismétli önmagát, variálja a ritmus- és rímlehetőségeket, de érdemes felfigyelnünk mégis kétfajta verselésére. Az előbbi fejezetben más szempontból megvizsgált vörösmartyas pátoszos versek külsőleges megformálása is a Vörösmarty-versformák hangulatát idézi. Négy soros *jambikus* szakaszok, félrím, a páratlan, ill. páros sorok szótagszáma azonos, de egymástól különböző. A késői patetikus versek is a XIX. századi magyar költők által legszívesebben használt jambikus formákban születnek (Csodálkozol barátném, Tétova óda, Nem tudhatom). Ugyanezt az egyetemes humanista jelleget tükrözik az *antik* versformában írott költemények

is. Az antik vers formájába az utolsó másfél évezredben még külön is beleivódott valami gazdag hangulati többlettartalom: ha a modern költő antik verslábakban énekel, mögötte érezzük szinte mindazt a sok költőt, aki Homérosztól fogva a lanthoz nyúlt — természetesen ez hitvány tartalomnál nem sokat jelent. De számunkra, magyarok számára, akiknek a *haladó* romantika Berzsenyi, Vörösmarty versein keresztül ókori reminiscenciákkal keveredve jelentkezik, s az ókori költészet „magyarrá válása” napjainkig folytatólagosan követhető, még többet jelent az antik versforma, mert a XIX. sz. klasszikusainak élményét is állandóan ébren tartja. Ezt a gazdag hangulati tartalmat fejezi ki a Nyugtalan órán c. vers, alkaioszi strófákban — Horatius és Berzsenyi kedves versformájában —, szép, allegorikus ellentéteivel: *magasban életem — most völgybe zárod; sziklák jölttem, távol a fényes ég — a mélyben élek néma kövek között; archaizáló pátoszával: tört fiad, ó hazám! antik ízű szavaival: sziklaszél, vissza-dalolja, néki, nagyranövő fiak és leányok.*

Az idillköltő Radnótihoz a bukolikus Vergilius áll a legközelebb az ókorban, de a Radnóti-eclogák költői realitásban túlszárnyalják a mestert. Legtöbbjük hexameterben íródott. Zolnai Béla a hexameter hangulati hatásáról szólva kifejti, hogy a ceruza megfordítja a ritmust, az addig ereszkedő volt, s most inkább emelkedő jellegű. Szerinte ez a jelentéssel konvergens. (Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szeged 1939.) Ez a magyarázat kellő példával nem támasztható alá; a hexameter „nekiiramodását” kielégítően magyarázza, hogy az ötödik láb kötelezően daktilus. — Radnótinál azonban a pillanatnyi szünet sokszor maga is eltolódik, mert a modern hexameter nem rögzíti ugyanarra a helyre a ceruzát (penthémimerész), mint a hellénisztikus—latin gyakorlat, másrészt igen sűrűn alkalmazza a daktilusokat, úgyhogy általában a sor végét nem érezzük gyorsabb menetűnek, mint az elejét. Így a Radnóti-hexameter legtöbbször nem önmagában zárt, kiegyensúlyozott kis egység, így adódik a klasszikus nyugalommal ellentétes, modern, „ideges” hangulata. (Csupán a Harmadik Eclogában, s a Száll a tavasz c. versben ragaszkodik következetesebben Radnóti a penthémimerészhez.)

Este van, egy nappal rövidebb, lásd, újra a fogság
és egy nappal az élet is. Alszik a tábor. A tájra
rásüt a hold s fényében a drótok újra feszülnek,
s látni az ablakon át, hogy a fegyveres őrszemek árnya
lépdel a falra vetődve az éjszaka hangjai közben.

(*Hetedik Ecloga*)

10. Radnóti tudatosan kelt hangulatot az írásképpel is. Korai verseiben rengeteg felkiáltójelet használ, sokszor indokolatlanul, ami örömrésztének erőszakoltságát érezteti. Később mértéktartóbbá válik, mivel hangja is elégikusabb lesz. Az interpunkció használata intellektuális. Noha egy-két fiatalabb korában írt verse hanyagabb központozású, teljesen sosem számúzi az írásjeleket. A tudatos primitívkedést kerüli. Szereti a gondolatjelet s a kettőspontot.

Kifejező a strófatördelése: a Lapszéli jegyzet Habakuk prófétához, s a Bájoló rövid sorai az előbbiben a felszakadozó düh ütemét, az utóbbiban a játékos-varázsos légkört festik.

Az Erőltetett menet c. versnek már az írásképe is az erőltetett menet hangulatát szuggérálja. A vers felsorontként, a ceruzánál el-ellankad, ezt érezteti az üresen hagyott hely, a „beszédes csönd” (vö. Zolnai Béla: A beszédes csönd, uő: A látható nyelv. Nyelv és stílus.).

Bolond, ki földre rogyván fölkel és újra lépked,
s vándorló fájdalomként mozdít bokát és térdet...

Ezt az eszközt nyilván a középkori német költők sugallták Radnótinak, aki maga is lefordított több hasonló beosztású és ritmusú verset, köztük az *Erőltetett menet* hangvételére egyébként is emlékeztető Walter von der Vogelweide-költeményt: *Ó jaj hogy eltűnt minden...*

Radnóti ír egy képverset is: *Papírszeletek (Virág)*. Itt nem annyira Appollinaire és saját fordítói gyakorlata befolyásolja, mint a képversnek az ókortól fogva alkalmas volta

az idilltartalom kifejezésére („eidyllion”: ‘képecske’ → ‘pásztor költemény’). A kis vers így vizuális örömet is nyújt.

III. Hangulatkeveredés

Ez a fejezetünk részben a szó fogalmi tartalmának, részben pedig a szövegösszefüggés hangulati értékének vizsgálatához kapcsolódik. Ahogyan a költő feje fölött sűrűsödnek a viharfelhők, egyre nagyobb ellentét támad a kor gyilkos valósága, s a költő vágyai, békeszeretete, eszméi között. Talán ez magyarázza meg, hogy versei a költői realizmusnak megfelelően hangulatilag is összetettek. Az idilli szövegkörnyezet s a fájdalom és undor szavai közti ellentét reálisan fejezi ki a pusztító kor és a pusztulásra ítélt költő lelke közti ellentétet. Pl. a Lángok lobognak... c. versből a gyilkolás és az undor szavai: *hánykódó, honvágytól részeg, sárga félelemtől rókázó, halál, háború, aknák, gép dörögve száll, olaj csorog, sikos testével, vak düh, örvény sziszeg, füstbe jár a nap, vért virágzik, holt férjfiak, széttépett delfinek, bög a vész, félelem* — s az elsősorban hangalakjánál, hangfestő voltánál fogva idillikus szókincs: *lobognak, kihűnynek, hajlong, lebegnek, érzékeny, ringva, hajladoz* — mondanunk sem kell, hogy ebben a szövegkörnyezetben mennyire elveszíti idilli jellegét. A Mint a halál c. vers viszont megmarad az idill keretein belül, de annál kevertebb hangulatot hagy bennünk. (Vö. még: Veres-mart, Nyugtalan őszül stb.)

Az üldözött, hazájától megfosztott költő írta ebben az időben a legszebb hazafias költeményt; a Nem tudhatom címűt. Többretegű, változatos szókincsével egységbe forrt, művészi hangulatot kelt. Szinte minden eddigi jellemzője szerepel a versben. Az idill: *fültyős gyümölcsös, méz, áfonya*; az ehhez tartozó átlekésítés: *lábamhoz térdepel egy-egy bokor*; a fájdalom: *a házfaláról csorgó vöröslő fájdalom, sírogat*; a modern szakszókincs: *gép, műszer, távcső*; s az egészet összeölelő pátosz: *Nagy szárnyadat borítsd ránk, virrasztó éji felleg*.

A legszebb idill, Radnóti egyéniségének egyik legkifejezőbb tükre a munkatáborban született: *A la recherche...* A vers emlékezik: különös játékoság keveredik benne az elégikus szomorúsággal, a múlttól való távolságot érezteti az antik versforma is, antikizáló szókinccsel. Figyeljük meg a sűrű alliterációt, játékos hanghatásokat: *régi, szelíd esték; nemesedtek; költőkkel... koszorúzott tündöklő asztal, hova csúszol; szürkebarátot ittak a fürge barátok; szépszemű karcsú pohárból; zöld jelzők ringtak; hova tűntek a bölcs borozások? szaporodtak a ráncok a szépmosolyú fiatal nők ajka körül; elnehezedtek a tündérléptű leányok; a háború hallgatag évei; harcra tiportak; megbújnak a nők mosolyában... kik eltemetetlen, távoli erdőben s idegen legelőkön alusznak*. Ebbe az elégikus hangnembe fonódnak a kor jellemző szavai: *lepecsételt marhakocsikban, aknamezőkön, szálltak a gyors behívók, mocsokos éj fedezéke alatt, jegyverrel a kézben, néma fogoly*.

Az utolsó nagy vers, az Erőltetett menet 1944. szeptember 15-én született. A vers nehezen indul, el-elfúló súlyos szavakkal, melyeket némi archaizáló tendencia színez át: *földre rogyván, fölkel, lépked, asszony, jámbor*. Mindez a disztelen egyszerűség kedvéért van, erről meggyőz bennünket a formaművész Radnóti két erős asszonánca is: *talán — halál, verandán — szilvalekvár*. Az elakadó lassú sorokból nem rí ki a bizarr kép sem:

hanyattfeküdt a házfal, eltört a szilvafa
és félelemtől bolyhos a honni éjszaka.

Ez a fájdalmat sugárzó tájkép a régi idill megkeseredése. Patetikus sóhaj (*ó, hogyha hinni tudnám*) vezet át az idillt felidéző részbe — s a régi boldogság emléke ad erőt az utolsó percben.

... s mint egykor a régi hús verandán
a béke méhe zöngne, míg hűl a szilvalekvár,
s nyárvégi csönd napozna az álmos kerteken,
a lomb között gyümölcsök ringnának meztelen,

és Fanni várna szökén a rőt sövény elött,
s árnyékot írna lassan a lassú délelött, —
de hisz lehet talán még! a hold ma oly kerek!
Ne menj tovább, barátom, kiált s fölkelek!

Frl. Ágnes Kurcz

DER GEFÜHLSTON IN DER DICHTUNG RADNOTIS

In Bezug auf den Gefühlston begegnen wir in unserer Literatur nur Arbeiten theoretischen Charakters. Die Studie prüft in der *Tätigkeit eines Dichters* den Gefühlswert der Wörter. Selbst der Dichter Miklós Radnóti, der jung das Martyrium erleiden musste, hat in seinen theoretischen Arbeiten dem Ausdruckswert der Wörter grosse Bedeutung zugeschrieben.

Die Studie weist in der Dichtkunst Radnotis fast alle Möglichkeiten im Zustandekommen des natürlichen und Assoziationsgefühlstons nach. An Stelle des gesuchten schmetternden Tones, der seinen expressionistischen Frühabschnitt kennzeichnet, tritt zur Zeit des vorstossenden Faschismus, in der dichterischen Sprache von Radnóti der verzweifelte Wunsch nach dem Frieden der humanistische Protest des modernen Idylls. Allmählich erscheinen im idyllischen Wortschatz in den melodischen Wörtern die Wörter des Entsetzens, und die innere Welt des Dichters und die drohende Aussenwelt ergeben einen eigenartigen Kontrast auch in den kleinsten Elementen der Gedichte. Die häufige Anwendung der klang- und stimmungsmalenden Wörter, das Spielerische, das „Beseelen“ d. i. die nur bei Attila József vorfindbare und dieser gleichstellbare Personifikation der Natur- und sachlichen Erscheinungen (durch die nicht die Anschauung, sondern die Stimmung erweckt wird), die dynamisch wirkende Überzahl an Verben, aber auch die selten gebrauchten Fremd- und mundartigen Wörter, die Wörter der Gruppen- und Schichtsprachen, Neologismen: durch all das wird die, die innere Welt des Dichters versinnlichende Idyllensehnsucht zum Ausdruck gebracht. Auch beutete der Dichter den Stimmungswert des Textzusammenhangs aus: die Stimmung die ein einzelnes Wort hervorrief konnte im Satzfeld völlig gegensätzlich werden und die vereinfachte, demzufolge mit elementarer Kraft wirkende versabschliessende Pointe wird stets charakteristischer für die Gedichte. Diese dichterische Sprache knüpft sich in einzelnen Stimmungselementen immer mehr an die humanistischen Traditionen: an das antike Idyll (Virgil), an die Vaterlandsliebe der Dichter des grossen ungarischen Freiheitskampfes des 19. Jahrhunderts (Vörösmarty). Seine dynamischen Hexameter, aus denen die antike Stimmung strahlt, verleihen aber nebstbei eine moderne, beunruhigende Musik den Gedichten. Als bewusster Dichter erfasste er auch den visuellen Stimmungseffekt des dargestellten Bildes („Angestrengter Marsch“). In seiner späten Epoche vermischte er in seinen kunstvollsten Gedichten meisterhaft die verschiedene Stimmungen hervorruufenden Elemente — immer nach dem funktionellen Gesichtspunkt des Verses.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Adalékok a Tékozló fiú című drámához

A magyar nyelvű iskoladramák két legrégebbi darabját Alszegey Zsolt tette közzé az EPhK 1935. évfolyamában.¹ A ferencesek egyik nagykaptalani ünnepélyén — valószínűleg a generálisválasztás után — a zárda növendékei mutatták be ezt a vallásos színjátékot.

Hogy a ferencesek milyen szerepet játszottak a magyar dráma népies formáinak kialakításában, arra Kardos Tibor rámutatott egyik tanulmányában.² A fenti előadás közjátékait Dömötör Tekla elemezte egyik cikkében.³ Ugyancsak ő utalt e „legrégibb ránkmaradt eredeti iskoladramára” és a századforduló költészetének kapcsolatára is, amikor hivatkozott Szentmártoni Bodo Jánosnak a tékozló fiúról szóló históriájára. Megállapította, hogy „a köztők lévő összefüggés még tisztázatlan.”⁴ Az alábbiakban erre az összefüggésre szeretnénk rámutatni.

Irodalmunkban a tékozló fiú históriáját még a reformáció elején, 1545-ben megverselte Baranyai Pál.⁵ Ugyanezt a tárgyat 1628-ban Szentmártoni Bodo János is feldolgozta.⁶ Munkája a bibliai epika végső fejlődési fokát képviseli. A mag bibliai, a cél vallásos, de nincs semmi dogmatikai vagy propaganda jellege. Az eseményt a szerző fantáziája bonyolítja, színezi; a bibliai kereten belül képzelete szabadon mozog, s a históriába a maga kora életkörülményeit viszi bele, nem törődve számunkra sokszor meglepetésként ható anakronizmusokkal. Így pl. a tékozló fiú Németországba utazik, kocsmákban forgolódik, frauzimmereket fogad fel, komédiásokkal rendeztet piaci játékokat stb. A modernizált bibliai históriában szót kapnak az erdélyi életkörülmények, és a bibliai képet érdekesen színezi a 17. század Erdélyének élőbeszédjéből vett nyelv és előadás.

Szentmártoni története három arányos részre tagolódik. Az első rész csaknem egészében párbeszédes jelenet. Egy gazdag ember kisebbik fia elúnta magát apja házában, „emberség tanulni”, „idegen országokra menni kívánczik”. Apjától vagyona harmadrészét, szolgákat, szekereket, lovakat kér. Az apa hiába próbálkozik öt lebeszélni, példákkal hatni rá, majd fia újabb szavai után keményen ráparancsolni, az harmadszor is szót emel: ha nem kap pénzt, feltöri a ládákat. Hat társzekeret raknak meg útravalóval, pénzzel, és a fiú nagy gögösen, búcsú nélkül távozik.

A második rész Németországba vezet el bennünket. Hősünk vendégfogadókban mulatozik, pompás ebédeket, vacsorákat rendez. „Fracimerek”, hegedűsök, síposok, lantosok, virginások, trombitások, hárfások, énekes diákok veszik körül, kiknek bőkezűen fizet. Pénze azonban gyorsan fogy, és egyszer csak a fogadósnak sem tud fizetni. Az elveszi kardját, lehúzza róla ruháit, kiadja útját. Ekkor következik a szenvedések sorozata. Semmi dologhoz nem ért, rengeteget koplal. Először vizet hord a konyhára, majd disznókat őriz. Mikor egyszer az inasok lapáttal megverik, mert megette a disznók abrakját, apjára gondol, s elhatározza, visszamegy hozzá.

A harmadik rész hazatéréséről szól. Hosszú, keserves út után — még a bocskorát is megsűti és megesi — ér haza. Törödelmesen megvallja bűneit, apja megbocsát neki, kibékíti bátyjával is. Nagy örömmünnet rendez, ahol megjelennek jóbarátai, szomszédai. A történetet 8 versszakos applicatio fejezi be, mely a bűnből való Istenhez térésre biztat.

Szentmártoni históriája nagy népszerűsége tette szert. Belekerült kéziratos gyűjteményekbe,⁷ a 18. századból több mint tíz ponyvakiadása ismeretes, köztük több katolikus ki-

¹ Ismeretlen magyar dráma a XVII. század elejéről. EPhK 1935. 34–64.

² A magyar vígjáték kezdetei. Kodály-emlék. Bp. 1953. 153.

³ Népies színjátszó hagyományaink és az iskoladramák. ELTE Bölcsészettudományi karának évk. az 1952–53. évre. 194–21.

⁴ Régi Magyar Vígjátékok. Bp. 1954. Bev. 34–35.

⁵ RMKTár II. 261–71.

⁶ Az Tékozló Fiúnak Históriaja. Kolozsvár 1636. (RMK I. 661.)

⁷ Vegyes kolligátum a XVIII. sz. első feléből. Benczédi-féle kolligátum 1807-ből (Kolozsvár RNK Akad. 3. sz. részleg 1236. sz.)

advány is van. Hogy már első megjelenése idejében is népszerű lehetett, bizonyítja az a körülmény, hogy a szóban forgó dráma megírásakor az ismeretlen ferences ezt használta forrásként. Nyugodtan tehetjük, az unitárius Szentmártoni históriája egyetlen olyan mozzanatot sem tartalmaz, mely a katolikus felfogást a legkisebb mértékben is sérthette volna. A felhasználás mértékét mutatja, hogy a dráma 98 strofájából 22 szóról szóra való átvétel. De ezen az egyezésen túlmenően még sok nyelvi, értelem szerinti párhuzamot találunk. Nemcsak a cselekményt, a szöveg negyedrésztét, Szentmártonitól, hanem ezen felül a nyelvi kifejezéseket, képek tömegét, sőt a versformát is. A dráma elején tizenkétszótagos sorokban versel, de ahol a históriából veszi át a szöveget, átsap a tizenhármassba, és ebben a formában folytatja tovább. Általában a dráma elején több önállóságot figyelhetünk meg; ahogyan a cselekmény előrehalad, szaporodnak a szóról szóra való átvételek.

Az átvételek ellenére megállapítható, hogy ismeretlen szerzőnk jó érzékkel szedte ki a drámai mozzanatok. A történetből elhagyott minden felesleges eseményt, nincs szó nála idősebb testvéréről, a tékozló fiú dorbézolásait egyetlen jelenetbe sűríti. Szenvedéseinek csak a kezdő mozzanatát látjuk, midőn a fogadós örök szolgaságra veti. Az előzményeket valóságos belső monológokból ismerjük meg. A készülő lakomáról csak az apa szavaiból értesülünk. De találunk új momentumokat is. Egyes fogás részéről, hogy a szolgákat is a színpadra viszi. Fontos szerep jut nekik a cselekmény megindításában. Midőn a tékozló fiú még csak tervezget, ők beszélik rá a bűjdosásra, s mikor apa szavaira megtorpan és töpreng, ők bírják cselekvésre. A lerövidítés módja, a drámává alakítás, valamint az intermédiák jól megrajzolt típusai azt mutatják, hogy nem olyan kezdetleges kísérlettel állunk szemben, mint Alszeghy-gondolja.

A dráma és Szentmártoni históriájának szövegegyezései sokat levonnak a szerző érdemből, de nem szabad megfeledkeznünk, hogy ebben az időben a szerzői tulajdonjogról más volt az emberek felfogása. A dráma és Szentmártoni históriája közti összefüggést a darab cselekményének ismertetésével az alábbiakban érzékeltetjük.

Az első jelenet a tékozló fiú monológjával indul. Belőle megtudjuk, hogy únja magát apja házában, ahol csak tudatlanságban él, nincs semmi vígsága. Ki akarja kérni örökségét.

Ha io Attyam uolna maga is izgatnia
Emberség tanulni mesze el küldene
Aranyat es tallert ennekem szerzene
Maga is fel utig engem kiszirtene*

Szolgáihoz fordul, hogy készítsék az útra fegyvereit, ruháit. Ezek biztatják, hogy messzi országokba utazzék emberséget tanulni, urak társaságában mulatozni, ne éljen itthon paraszt módra.

Az apa jelenik meg, ő is monologizál. Hálálkodik isten áldásáért, két fiáért. Ekkor pillantja meg fiát. Mikor szomorúságának okát tudakolja, ez felfedi előtte, hogy idegen országra vágódik, hol híret kiterjesztheti.

Ad ki azért a reszemet most iffiu koromban mert el untam
heuerni hazadban lam csak ithon agok megh
agok szep uirag koromban en emberseg tanulni megyek
mas orszagban*

Az apa szép szóval akar rá hatni, kéri, ne hagyja el vénségére, ne keserítse meg életét. Sokkal rövidebben folyik azonban az apa és fia közti beszélgetés, mint a históriában.

A második jelenet Szentmártonihoz viszonyítva új. A fiú magában tépelődik, hogy apjának szomorúságot okoz, és fél, hogy engedetlenségéért megbünteti az Isten. A szolgák nyugtatják meg rábeszéléseikkel. Ne törődjék apjával, az apák így szoktak cselekedni.

A harmadik jelenet újra az apa és fia közötti párbeszéd. A fiú a história megfelelő részének csaknem szó szerinti megismétlésével érvel és torkolja le apját. Új mozzanat a drámában, hogy az otthon maradó szolgák siratják a fiút.

A negyedik jelenet az idegen országban mulató tékozló fiút állítja elénk. Kiadja rendelkezéseit az ebéd készítéshez. A szolgák itt is cselekvőleg vesznek részt az eseményekben. Amit Szentmártoni históriájában a fiú mond, a drámában az egyik szolga szájából halljuk:

* Példa az értelem szerinti egyezésre. Szentmártoninál a megfelelő 41–44. sorok:

Aszt akarnám, hogy erre magadis intenél,
Io lovakkal sok pénz el engem késziténél,
Sok vitézlő szolgákat velem ereszténél,
Te magad is Tengernek partyáig kísérnél.

* Bizonyos mérvű szövegromlás állapítható meg. Szentmártoninál 29–32. sorok:

Add ki az én reszemet most iffiusagomban,
Mert el untam heuerni kelletlen házamban,
Nám csak ithon aggok meg szép virág koromban,
En emberseg tanolni megyek Chorinthusban.

Ehon elég piz ugyon az gazdanak uid el
 Vele egiüt magad is a piacztot iard el
 Minden gyönyörű elést bü pizemmel uegy fel.
 Holnap is uendégséget szerez fris etkekkel.¹⁰

A mulatozó jelenet, az ifjú hencegése, a szolgák dicsérete tartalmilag megegyezik a história megfelelő részével. Színpadi utasítás: „bibit poculum et pergit”, egy másik a mulatozás végét akarja jelezni: „Alusik”. Most lép fel a fogadós. Költőgeti a részeg alvót, a pénzt követeli. Lehúzza csizmáját, elveszi kardját, dolmányát, és örökös szolgájává teszi: disznai mellé küldi pásztornak.

A drámában a tékozló fiú szenvedéseiről nem hallunk, mindjárt az elhatározásáról értesülünk. Az erre vonatkozó 5 strófa közül a históriából került át szóról szóra való átvételként az utolsó három.

Az ötödik jelenet elején az apa éppen fiára gondol. Amit Szentmártoninál a megtérő fiának mond múlt időben, itt a monológban még jelenidő:

Valoban en feltem a sok rosz szolgaktul
 Az utakon pedig a sok toluaoaktul.
 A Tengeren filtem az el merüléstul
 Vendeg fogadokban haragos gasdaktul.¹¹

Ekkor toppan be tékozló fia. A nagyon lerövidített jelenet szinte egészében átvétel. A fiú minden szava (36 sor), az apából 24-ből 20 szóról szóra egyezik Szentmártoni históriájával.

Mivel a tartalmi és a szövegszerű egyezések kétségtelenül bizonyítják, hogy ferences szerzőnk Szentmártoni históriáját használta fel a dráma megírásakor, annak szerzettetési évét nem tehetjük 1636 előttre.

Varga Imre

Adalékok a „Hatholdas rózsakert” keletkezéséhez és Babits bajai tartózkodásához.

Mintegy 30 évvel Bajáról való távozása után, 1936 novemberében írta Babits Mihály *Hatholdas rózsakert* c. novelláját. Az irodalomtörténet előtt rég tudott már, hogy mint majd minden jelentősebb írását, ezt is átszövik a költő életének eseményei, és Belia György csak a sokak által ismert ténynek adott megfogalmazást, amikor a novella történetét Babits bajai tanárkodásával hozta összefüggésbe.¹ A novellabeli Gruber Franci sorsát eszerint nagyjából azonosnak vehetjük a vidéki kisvárosba lekerült Babits sorsával. Az egykori ismerősök, tanárok, tanítványok visszaemlékezései, egyéb tények mellett szintén ezt bizonyítják. Mind-egyik tisztázatlan azonban, hogy mi az összefüggés a novella befejezése és Babits Bajáról való távozása között; a novellában megrajzolt szerelmi történet-e, vagy más adott okot Babitsnak arra, hogy 1906-ban, feltehetőleg a nyár elején elhagyja Baját.

A novellában Gruber Francit, a vidékre vetődött fiatal tanárt háziasszonya, Ilka néni, ravasz módon akarja belevinni az Irénnel, ezzel a Francinál kissé öregebb lánnyal kötendő házasságba, de Franci épp az esküvő előtt, amikor a leendő ifjú házasságot már berendezett új ház is várja, anélkül, hogy bárkitől elbúcsúzott volna, mindenét maga után hagyva, vonatra ül, hogy aztán — nem kis botrányt okozva — elmenjen Gádorosról (azaz Bajáról) — örökre.

Irén neve, mint ismeretes, változatlanul került át az életből a novellába. Egyike volt azoknak, akik bajai háziasszonyánál, Szuper Mihálynénál körülvették Babitsot. Aki Babits megházasítására gondolt, Szuper Mihályné, s ennek naponként összegyűlő nagyszámú vendégei előtt nem volt épp ismeretlen a Babits és Irén között szövődő kapcsolat. Palotai Irén János, Babits legjobb bajai barátja azonban kétségbevonja, hogy Babits az Irén-ügy miatt menekült volna el Bajáról, s szerinte „Bajáról egyszerűen csak azért ment el, mert az államnál akart elhelyezkedni”.² Viszont Szuper Mihályné veje, Pósta Lajos épp az Irénnel kapcsolatos

¹⁰ A szóról szóra való egyezésre példa, de a szöveg a drámában más szájára került (353–356. sorok):

Ehon elég pénz vagyon az gazdanak vid el,
 Velle edgyüt magad-is az piatztot iard el,
 Minden gyönyörű elést bü pénzemen végy fel,
 Az holnapí vendégseg légyen ilyen rendel

¹¹ Szentmártoninál a 673–676. sorok a következőképpen:
 Feltettelek amaz sok gyűlevész szolgáktol,
 Vizeken lárásodban az el borulástol,
 Az erdőkön peniglen az sok Tolvaioktol,
 Illetlen szállásokon az hamiss gazdáktol.

¹ ItK. 1956. 139–42., BABITS MIHÁLY: Válogatott Művei. Magyar Klasszikusok kiad. jegyz.

² ItK. 1956. 142.

szerelmi históriával magyarázza Babits távozását.³ Kétségtelen, hogy Babits bajai állása csak ideiglenes volt, s hogy a cisztercita tanárok közül világi iskolába vágyott. Babits Bajáról való távozásának okát keresve ez nyilvánvalóan nem elhanyagolható tényező, de vessük mindezzel össze Szuper Mihályné levelét, amit Babits távozása után, 1906 őszén, az új iskolai év elején írt Babitsnak.⁴ A levélből megtudjuk, hogy Babits valami „végtelen rideg” „meg nem érdemelt eljárás”-ban részesítette Szupernéét, s mint írja, szinte restellte közös ismerőseik előtt, akik érdeklődtek Babits sorsa iránt. Ugyanitt Irénről a következőket olvashatjuk: „... szégyén Irén barátunk is úgy eltűnt szemünk elől, akár csak az édesatyja; *elvonult ezer sebből vérző lelkével*, mint a lött vad a rengetegbe, gögös lelke itt nem bírta ki a sok megaláztatást és csalódást; mire egyszer Pestről hazajöttem, nem volt itt, se tőlem, se mástól el sem búcsúzott, csak egyetlen egyszer írt, de az a levél is csak dúlt lelkiállapotát tükrözi.” (Kiemelés tőlem L. J.)

Szuperné levele, mint ezt Belia György is írja, önkéntelenül valami olyasmire enged következtetni, mint ami a novellában is történik. A kérdés eldöntésére felkerestük Babits bajai ismerőseit, mindenkinek előtt Irént és a *Hatholdas rózsakert* másik főszereplőjét, Gizit. Vallomásaik s a belőlük levonható következtetések megerősítik előbbi véleményünket. Kapcsolatukról és Babits bajai tartózkodásáról Irén a következőket mondta nekünk:

„A ház, amelyben Babits lakott, régi saroképület volt, a kaputól a lakásig zárt út vitt egy nagy nyári kerten keresztül. A kertet rózsák vették körül, nagyon sok rózsá. Ilka néni, akit én, mert nagyon szerettem, mindig kismamámnak szólítottam és aki nagyon éleseszű asszony volt, a rózsákat valószínűleg eladta a Dunán felhajózó szerbeknek. Azóta a kertből három telket adtak el, s ezért ma már nem is látható, hogy az hogyan nézett ki egykor.

Babits már azzal a tudattal jött Bajára, hogy Szuperéknál fog megszállni. Szülei ugyanis jó ismerősei voltak Szuperéknak, mégis, míg fiuk itt tanároskodott, sohasem jöttek át Szekszárdról Bajára. Míg Babits itt volt, Ilka néni szinte gyámkodott felette. Azt a nagy szobát adta lakul neki, amely jobbra nyílik a bejáratról. Egyébként Szuperék mindég kiadták a lakást fiatal, nőtlen tanároknak, orvosoknak, ügyvédeknek. Szuperék háza olyan volt, hogy ott minden nap voltak vendégek, s különösen Dombi Márk, a cisztercita tanár járt gyakran oda. Ilka néni általában délután öt órakor fogadta a vendégeket, és aki akkor odament, az mindég találhatott ott öt-hat cisztert is. A vendégek, többnyire tanárok, elbeszélgettek, kinek mennyi ideje volt, addig, aztán ment ki-ki a dolga után. Hegedűs polgármesterné, Bernhard doktorné, Kollár Imréné, ezek jártak oda sűrűn, s míg a tanárok beszélgettek, ők sokszor leültek a másik szobában kártyázni. „Egy kis parázs ramsli” volt a jelszó közöttük. S ha néha nem volt ki a négy fő a partihoz, Babitsot is meghívták maguk közé. Ő valójában nem is tudott játszani, s ha mégis leült, gyakran én kibiceltem neki.

Babits nagyon intelligens, okos, szimpatikus ember volt, sokat olvasott, de egyáltalán nem volt modora. Ennek ellenére szerette a társaságot, sőt egyenesen kereste azt, de csak Ilka néninél. Nem is járt el sehová, még úri házakhoz sem. Hozzánk sem. Csak egy esetre emlékszem, amikor meglátogattott. Beteg voltam, és Ilka néni ösztökélte, hogy látogasson meg, mondván „Miska, ez így illik”. Ilka nénihez azonban mindég bejött, ha a másik szobából az ajtón keresztül hallotta (az ajtót egy szekrény zárta el), hogy vendégei vannak. Lehet, hogy már akkor is adatokat gyűjtött későbbi dolgaihoz. Láthatóan a jellemek érdekelték; az emberek egyénisége. Sokszor egy szót sem szólt, csak figyelt. — Ha közénk jött olykor, mielőtt a szobába lépett volna, halkán, kimért ütemben hárommal koppantott az ajtón, majd lassan kinyitotta azt, bedugva fejét bekukucskált, aztán szó nélkül bejött, és leült a székre. Ha idegen volt a társaságban, ő sohasem mutatkozott be. Ilka néni intézte el ezt is helyette. „Miska üljön le”, szokta mondani Babitsnak, a vendégeknek pedig, akik nem ismerték őt, ezt: „Babits Miska, úgy is ismeritek” — ezzel mutatva be őt.

Egyébként Babits nagyon félszeg volt, de a ciszterek csodákat tudtak mesélni róla. Tudásáról tanártársai a legnagyobb elismeréssel, bámulattal szóltak. Amit mondott, abban nem tévedett, az okos volt, de mozdulatai nagyon ügyetlenek voltak.

Velem sokat volt együtt, mert szemben laktunk az 59-es számú házban. Az emberek akkor sokat beszéltek, de az nem igaz, hogy udvarolt volna nekem, mert senkinek sem udvarolt. Talán nem is tudta volna megtenni. És igaz, én nagyon szerettem őt, de erről sohasem volt szó közöttünk. Ilka néni tán gondolhatott eljegyzésre, házasságra, de soha egy szó nem esett erről.

³ Uo.

⁴ Közli BELIA GYÖRGY: uo. 141–42.

Babitscsal közös barátunk volt Gizi, akivel szemben azonban ő bizonyos mértékig tartózkodó volt. Lehet, hogy azért, mert Gizi meglehetősen távol lakott tőlünk, és kevesebbszer találkozott vele. Úgy hetente egyszer-kétszer látogatta meg Gizi Ilka nénit, sokszor akkor is az anyjával. De nem udvarolhatott Babits neki sem, mert vele nagyon jó viszonyban voltam, s ő ezt bizonyára nem titkolta volna el előttem.

Kapcsolatom Babitscsal 1906-ban, még a nyár elején szakadt meg. Én Topolyára mentem postát tanulni — Babits ekkor még Baján volt — s csak 1917-ben tértem vissza Bajára. Babits későbbi sorsáról már nem igen hallottam, de megjelent írásait, verseit természetesen olvastam.

Emlékszem, Babits később még egyszer járt Baján, meglátogatta Ilka nénit is, és tudom, vitatkoztak, hogy vajon melyik szoba is volt az, amelyikben Babits lakott. Ez utolsó emlékem róla.⁵

Irén visszaemlékezéséből kérdésünk szempontjából egyelőre csak egy mozzanatot szeretnénk kiemelni és összevetni a *Hatholdas rózsakerítel*. A novella tartalmilag világosan két részre oszlik. Az elsőben Irén és Franci (azaz Babits) barátok; körülöttük zajlik a jellegzetesen kisvárosi élet, s ez a barátság ugyanolyan, mint Franci és Gizé. A második rész akkor kezdődik, amikor Ilka néni látogatóba küldi Francit a beteg Irénhez, hogy szórakoztassa azt magányában. Ezzel a látogatással indul el az egész összeházasítási história. Vajon nem csábító-e ideírni minden megjegyzés nélkül Irén fenti szavaiból e két mondatot: „Csak egy esetre emlékszem, amikor meglátogattam. Beteg voltam, és Ilka néni ösztökélte, hogy látogasson meg, mondván „Miska, ez így illik.”? A látogatásról egyébként Gizi is tudott beszélni nekünk. Hogy a novella *tenyegét* illetően milyen közel áll a valósághoz, azt tán ez az összevetés eléggé bizonyítja.

A másik, amit Irén és Babits kapcsolatából szeretnénk kiemelni, az Irén távozása Bajáról. A novellában Irén továbbra is Gádoroson (azaz Baján) marad, s „már csak a templomba jár el, az oltáregyletben működik.”⁶ A valóságnak ez sem mond ellent, hisz az idézett szavak a novellában évekkal a gádorosi események után hangzanak el Gizi szájából, s tudjuk, hogy Irén 1917-től ismét Baján lakik. Hogy Bajáról való eltávozása, mint fenti szavaiban mondja, Topolyára, milyen körülmények között történt, azt Szuperné idézett soraiól tudjuk. Irén ezt apja halálával magyarázta. „Meghalt az apám — mondta —, Boszniában agyonlőtte magát.” Ha ez Szuperné leveléből a „dúlt lelkiállapot”-ot magyarázza is, azt már semmi esetre sem, hogy „se tőlem, se másról el sem búcsúzott.” Irén apjának sorsára Szuperné levele is utal, de mint azt több megbízható és egybehangzó közlés alapján tudjuk, Irén apjának öngyilkossága több évvel Babits bajai tanárkodása előtt történt. Így tudja többek között Gizi is. De tudnia kellett ezt Babitsnak is, hisz Szuperné mint Babits előtt ismert dologra utal erre idézett levelében. Így Irén apjának halála nyilván sem Irén lelkiállapotának, sem szokatlan távozásának nem lehetett az oka. Feltűnő az is, hogy fenti visszaemlékezésében Irén a maga távozását Babitsé elé helyezi. Ha Babits Irén távozásakor még Baján van, Szupernének bizonyára felesleges lett volna ott erről levelben értesítenie, hisz lehetetlen, hogy Szupernénál lakva ne hallott volna erről, ahol bizonyára sokáig beszédtema lehetett Irén szokatlan távozása.

Így Szuperné leveléből mind a Babitsra, mind az Irénre vonatkozó részek megmagyarázatlanok maradnak, illetve csak egymásra vonatkoztatva tudjuk megmagyarázni őket, s figyelembe véve Babits novellájának eseményeit, bizonyosra vehetjük, hogy más okok mellett az Irén-ügy valóban legnagyobb sürgetője volt Babits távozásának. Ha a novellából az nem is igaz, hogy a leendő párnak már házat is vettek volna, amelyre „ráesett a szomszédos új postaház épület árnyéka”,⁷ azt bizonyosra vehetjük, hogy Babits a szándékával ellenkező helyzetből csak kisebb-nagyobb botrány árán menekülhetett. És így érthetőek Szuperné levelének Irénre vonatkozó sorai is, aki a kisváros szóbeszédei elől nyilván csak egy módon menekülhetett, ha szintén elhagyja Baját.

Következtetésünknek nem mondanak ellent Irén szavai, hogy Babits nem udvarolt neki, hiszen tudjuk, hogy sokkal inkább Szuperné terveiről volt szó, mint Babits udvarlásáról. Ilyenről a novella sem beszél. De hogy Babitsot Baján érzelmi szálak kötötték, ha nem is Irén, hanem Gizi felé, azt nemcsak a *Hatholdas rózsakerítel* sejteti velünk. Tanúsítja a Belia György által említett⁸ két kiadatlan versen kívül az a szeretettel őrzött sajtolt virág is, ami Gizitől került elő egy alkalommal, amikor a bajai gimnáziumban kiállításra rendeztek a költő emlékére.⁹ A virághoz fűződő megindító történet talán egyetlen külső jele Babits Gizi iránti érzelmeinek. A történetet Gizi ötven év után is megható kedvességgel tudta elmondani:

⁵ Szóbeli közlés után.

⁶ „Hatholdas rózsakerítel”. Bp. é. n. Athenaeum kiadás, 104.

⁷ Uo. 68.

⁸ ItK. 1956. 140.

⁹ TÓTH KRISZTINA szóbeli közlése.

„Babits egyszer eljött hozzánk. A kertünkben néhány rózsát állott, de mindössze egyetlen szál virág nyílt rajtuk. Babits megkérdezte tőlem, hogy kinek adnám azt oda. Senkinek, mondtam, mire ő otthagyva engem, elsétált a közeli erdőbe. Rövid idő után azonban visszatért, és kezében egy nefelejcsét tartott. Egyenesen felém jött, és a virágot nyújtva csak ennyit mondott: tessék, de most ugye ideadja a rózsát? Én nem tudtam megtagadni kérését, a nefelejcsét pedig lepréselem. És emlékszem, hogy amikor Babits a virágot hozta, Schwartz néni, aki épp meglátta, meg is jegyezte tréfálkozva: Na ha ezt az Irén tudná!...”¹⁰

Ugyancsak Gizi tudott feleletet adni a *Strófák Gizikéről* c. vers¹¹ Arankájára vonatkozóan:

„Scheibner Aranka akkoriban valahol ott lakott Szuperék táján. Gondolom, rá vonatkoznak a vers sorai. Aranka valóban szőke volt, nálam idősebb, de Irénnél fiatalabb. Olykor ő is odajárt kártyázni Ilka néniékhez, de egy kissé nagyot hallott, s ezért nehéz volt megértetnünk magunkat vele. Scheibnerék később elköltöztek Bajáról, de Aranka ottmaradt, s ott is halt meg.”¹²

Végezetül Babits egyik bajai tanítványának, Ruppert Miklósnak visszaemlékezéseit közöljük. Szavai elsősorban a „tudós költő” tanári munkájába nyújtanak bepillantást:

„Latinra tanított a VI. osztályban. Sovány, sápadt, beesett, mongol arc, fekete szem, soha sem pödört, szájára lógó bajusz, így emlékszem Babits arcára.

Külseje kopott volt, mindég ugyanabban a ruhában járt, s így szinte kirívott a ciszterci tanárok közül. Megjelenése az iskolában szigorúságot árasztott, és minden szimpátiánkat már eleve kizárta. Soha egy barátságos szót nem hallottunk tőle, rideg volt, s ezért nem is szerettük. Igaz, gyűlölni sem gyűlöltük. Volt bennünk valami olyan, mintha nem is vettük volna komolyan őt. Mint tanártól azonban féltünk. Emlékszem, az első félévben az osztály egyharmadát megbuktatta a tárgyból, amit tanított, a latinból. Jelest tán senkinek sem adott, vagy ha mégis, azt csak a többi tanár kényszerének engedve tette meg. Szigorúsága csak a második félévben enyhült valamelyest. A bajai gimnáziumban nem volt szokás annyi tanulót elbuktatni, ezért a ciszterek közbeléptek.

Babitsnak szokása volt, hogy havonta íratott egy-egy dolgozatot velünk. Nem voltak hosszú feladatok, legtöbbször csak egy-két latin mondatot adott, ezt kellett fordítanunk magyarrá vagy fordítva. De mondatai felépítésükben szinte a kiismerhetetlenségig bonyolultak voltak. Kezdődtek egy főmondatból, beleékelve egy-két mellékmondat, aztán folytatódott a főmondat és így tovább. Az osztályzásnál pedig elég volt egy, esetleg két hiba ahhoz, hogy elégtelent írjon a dolgozatra.

Ugyanezt a szigorot követte akkor is, ha feleltetett. Feleltetni egyébként mindig az óra elején szokott. Többször Liviusból fordíttatott, s ha ez sikerült, magyar szöveget kellett latinra átíltetnünk. Egy kis noteszből egyenként hívta fel a tanulókat, s nála csak tudni vagy nem tudni lehetett. Osztályzatait is noteszébe jegyezte fel, de ezeket soha sem közölte velünk. Hogy jót vagy rosszat írt be, ezt legfeljebb a félév vagy az év végén sejtettük. Ami tanítását illeti, bennünket tulajdonképpen nem is tanított. Ha magyarázott, magyarázatait nem tudtuk megérteni. Azok hasonlítottak inkább egy egyetemi előadáshoz, semmint tanításhoz az akkori gimnáziumban. Néha felhívta figyelmünket egy-egy latin vers szépségére: „nézzék milyen szép ez az alliteráció”, elmondta mire célzott egy-egy sorával a költő, számunkra talán ez volt minden, amit tanított. Tanártársai, bár elismerték nagy tudását, de tekintélye nem volt közöttük. A ciszterek a maguk társaságában bizonyos felülről jött mosollyal beszéltek róla, mintha csak azt mondták volna, „nem egyenrangú velünk.”

Világi életéről keveset tudtunk. Az események visszhangja, amik körülötte történtek, nem jutottak el az iskoláig. Hogy ír, erről semmit sem hallottunk még akkor. Visszavonultán, mindenkitől elzárkózottan élt a tudománynak. Tudtuk róla, vagy legalábbis sejtettük, hogy tanári diplomája elnyerésére készül, s hogy bajai működése csak ideiglenes jellegű.

Miután elkerült Bajáról, még egyszer találkoztam vele, már fent Pesten, a háború alatt. Villamossal mentünk végig az Üllői úton, s ő hosszan nézett rám, én meg vissza, de hogy Babits volt, egykori tanárom, azt csak akkor vettem észre, amikor már leszállt az egyik megállónál.¹³”

Láng József

¹⁰ Szóbeli közlés után.

¹¹ L. 8. sz. Jegyzet.

¹² Szóbeli közlés után.

¹³ Szóbeli közlés után.

Vízkelety András

BARTHA ANDRÁSNAK II. RÁKÓCZI FERENC FEJEDELMI BEIKTATÁSÁN ELHANGZOTT BESZÉDJÉ

Rákóczi Ferencnek Marosvásárhelyen megtartott fejedelmi beiktatásakor még egyszer felragyogott Erdély régi dicsősége. Az Esze Tamás talpasaitól elindított, negyedik éve folyó nemzeti szabadságharc ez évben (1707) érkezett el a végső elszánt lépéshez, az ausztriai ház trónfosztásának deklarálásához. Közvetlenül az onódi országgyűlést előzte meg az utolsó erdélyi fejedelmi inauguratio, miközben Rákóczi még végső tárgyalásokat folytatott XVI. Lajos követével Desalleurs márkival, a hathatós francia segítség reményében.¹

A beiktatás ekkor már csak formáság volt, hiszen Rákóczit az erdélyi rendek már 1704-ben Gyulafehérváron fejedelemmé választották, a hadjárat azonban inkább a Felvidékhez kötötte eddig a fejedelmet. Így nem csoda, hogy a régóta halasztott ünnepi aktust oly külsőségek kíséretében rendezte meg Erdély, hogy híre még a nagyszombati jezsuita kollégiumba is eljutott.²

Az inauguráció megünneplésére 1707. április 5-én, a Marosvásárhely előtt elterülő Posta-réten került sor. Pekry Lőrinc üdvözlő szavai és Rákóczi válasza után „ítélőmester Bartha András uram a condiciókat felolvassván, úgy tette le az hitet a felséges Fejedelem. Itélőmester uram pedig szép facundiával perorálván, az mikor elvégezte volna, adhortálta a környül álló Rendet vivat vivat vivat kiáltásra, melyet az egész népnagy kiáltással elkövetett.”³ Bartha Andrásnak erről a kétségtelenül nagy sikert aratott szónoklatáról Thaly Kálmán közlése nyomán⁴ mindeddig feltételezte, sőt biztosra vette a tudomány, hogy a beszéd belekerült az 1707. I. törvénycikk szövegébe. Márki Sándor is ebben a hitben idézte a törvénycikk néhány sorát.⁵

Az alább közölt, 18. század eleji kéztől származó kézirat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának egyik konvolutumából került elő.⁶ A hiányos, ma csak két levélből álló darab Jankovich Miklós gyűjteményéből, eléggé sérült állapotban jutott a Nemzeti Múzeum birtokába. A szöveg kétségkívül Bartha Andrásnak a fejedelmi beiktatáson elhangzott beszédjét rögzíti, a címen kívül bizonyítja ezt a szónoklat zárószavai, amelyekre Aszalay Ferenc fent idézett levele is utal.

Bartha András ítélőmester a nagyborosnyói Bartha-család harmadik generációjának tagja,⁷ Apor Péter verse is mint volt nagyborosnyói lakosról emlékezik meg róla 1741-ben.⁸ Bartha András Rákóczi erdélyi hívei között jelentős szerepet játszott.⁹ Az 1704-i gyulafehérvári országgyűlés alatt több aktát mint protonotárius írt alá,¹⁰ majd 1705. január 27-én az erdélyi konziliumba titkárnak jelölték, és különböző államügyekben megbízatásokkal látták el.¹¹ Itélőmesternek még 1704-ben, a gyulafehérvári országgyűlésen választották meg az erdélyi

¹ Vö. ÁLDÁSSY ANTAL: az 1707. évi onódi országgyűlés története. Századok, 1895.

² „... tall pompa, qualem Transilvania nunquam vidit...” A nagyszombati jezsuita rendház naplója 1706–1707. Kazinczy Gábor másolatában. OSZK. Kézirattár. Quart. Lat. 2524/IV. f. 159.

³ Aszalay Ferenc levele Károlyi Sándorhoz, Marosvásárhely 1707. apr. 6-án. Közölve: ifj. BIÁIS ISTVÁN: Adatok II. Rákóczi Ferenchez. Marosvásárhely 1909.

⁴ THALY KÁLMÁN: A marosvásárhelyi trónbeiktató országgyűlés törvénycikkei. Történelmi Tár. 1897. 577–606.

⁵ MÁRKI SÁNDOR: II. Rákóczi Ferenc. III. k. 604–605. Ugyanígy: ESZE TAMÁS: A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. Magyar Könyvszemle, 1955. 292.

⁶ Jelzete: Quartu. Lat. 2291. ff. 36–37.

⁷ PÁLMAI JÓZSEF: Háromszék vármegye nemes családjai. Sepsiszentgyörgy 1902. 50.

⁸ Br. Apor Péter verses művei és levelei, Szerk.: dr. SZÁDECKEY LAJOS. Bp. 1903. Monumenta Hungariae Historica. 36. k. 171.

⁹ Vö. ifj. BIÁIS ISTVÁN: II. Rákóczi Ferenc beiktatása az erdélyi fejedelemségbe. Rákóczi Album. Marosvásárhely 1907. 21.

¹⁰ KISS ISTVÁN: II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása. Századok, 1906. 219.

¹¹ Második Teleki Mihálynak életéről való maga írásai ab anno 1703 usque ad annum 1720. Teleki Mihály kézíratos naplójának másolata. MTA Kézirattár. Ms. 10. 210. ff. 117., 126.

rendek, mégpedig nagy egyetértésben: „... megnyugodván nemzetes Nagyborosnyói Bartha András atyánkfia sinceritásában, igaz hazafiságában és mostani ügyünkben valósággal comprobált nagy affectiojában communi voto per libera suffragia megírt atyánkfiát pro interim választottuk ítélő mesternek, erős hittel publice megeskütvén, az mű választandó Kegyelmes Fejedelmünk igaz hűségire.”¹²

Az inau gurációt követő országgyűlés után Rákóczi propositioi és az országgyűlési articulások kinyomtatási ügyében a fejedelem megbízásából Bartha András tárgyalta Telegdi Pap Sámuel kolozsvári nyomdással.¹³ A labanc Cserei Mihály — Bartha Andrásra nézve nem éppen hízog szavak kíséretében előadott — véleménye szerint az articulásokat is Bartha fogalmazta: „Bartha András, egy rossz melancholicus alávaló ember forgolódván igen Rákóczi mellett, kit ítélő mesternek tett vala, kuruczvilágban ugyan meglehet, de másként még ítélő mester deákjának is rossz lett volna, annak a bolond embernek conceptusa lón az a mocskos articul us, mintha szóval szitokkal levághatnák a római császár hadát.”¹⁴ Később azonban ő maga is „jó jurátusnak” nevezte Barthát.¹⁵ Bizonyos, hogy a most előkerült beszéd és az 1. törvénycikk gondolatmenete és stílusa sok hasonlóságot mutat. Thaly Kálmánnak a két szöveget azonosító véleménye valószínűleg szintén Cserei idézett szavain alapszik.

A szabadságharc bukása után Bartha Erdélyben maradt. 1713-ban nevét megtaláljuk Nagyborosnyó azon lakói között, akik III. Károlynak hűséget esküdtek.¹⁶ 1725-ben Sepsiszékb en hivatalt töltött be, rá két évvel pedig már nem volt az élők sorában.¹⁷

A néhány oldalnyi szöveg — még így csonkán is — az államtudományban, teológiában járatos, figyelemre méltó stílus készséggel rendelkező szerzőre utal, és szép példája a 17–18. századi, képekben, hasonlatokban, körmondatokban pompázó, ritmikus, nem egyszer rímeket is megcsendítő barokk szónoki beszédnek. A szöveg nem egyszerű magasztalása a fejedelem személyének, hanem hazája jövőjéért, a társadalom jobb sorsáért aggódó, gondolkodó ember szól belőle az uralkodóhoz, akiben főképp „az egy közönséges jóra czélzó jeles virtusokat” emeli ki. A bevezető latin részben, melyben talán az eredetileg magyarul elhangzott beszéd latin nyelvű kivonatát kell látnunk, az uralkodó és az alattvalók közötti egészséges kapcsolatot fejtegeti, s az előbbtől szeretetet, az utóbbiaktól pedig engedelmisséget kíván. A későbbiekben a bibliai példák mögött szinte már a felvilágosodás „egy közönséges jóra irányuló” eszméit halljuk, amikor olyan reszpublikát kíván, hol „a tudomány, bölcsesség, értelem nevedekjék, az igazság uralkodjék”, majd pedig a szabadságharc további eredményes folytatásához szükséges, de a társadalmi, politikai, vallási ellentétéktől leginkább Erdélyben megrepedezett nemzeti egységet hangsúlyozza a bibliai Lában vetétkedő lányairól mondott hasonlatban.

A további elemzés helyett álljon itt azonban maga a szöveg. Mind a latin, mind a magyar nyelvű szöveg átirása betűhív. Csak az interpunkciós jelek alkalmazásában jártam el szabadabban, ahol ezt az értelem megkívánta. A feloldott rövidítéseket kurzív szedés jelzi.

Corona Inauguralis, seu Aggratulatio Votiva, solennitatem Inaugurationis in Principatum Regni Transsilvaniae Serenissimi Principis Domini Domini Francisci Dei Gratia Sacri Romani Imperij et Transsilvaniae Principis Rakóczi Partium Regni Hungariae Domini et Siculorum Comitiss, nec non pro libertate Confoederatorum Regni Hungariae Statuum et ordinum ducis etc. Domini Domini Nostri Clementissimi devotissime Concludens, quem tamquam Coronam Inauguralem postquam sua serenitas more Consueti Inclutis Regni Transsilvaniae statibus super extracto in Campo extra Civitatem Marosvásárhelensem late patente Theatro die 5. Aprilis 1707 Juramentum deposuit, Solennitati appositum Humilis et fidelis Servus Andreas Bartha.

Dominus qui vocat ea quae non sunt, tales excitat viros quales requirunt, Cum perditum reparare vult Principatum. Illa bene fundata Respublica, ubi Cum Principe Rectores et Gubernatores et Subditores obedientes sunt. Illa tantum foelicia possunt appellari tempora, quibus Principes virtute praestantes rerum positi sunt. Foelix Princeps, qui obeditur, sed longo foelior, Cui praeter Obedientiam et amor praestatur; obediendo quippe corpus defatigatur, amando vero animus nunquam satiatur. Beata Respublica, in qua Princeps obedientiam in subditis, et in Principe subditi amorem inveniunt, ex amore enim Principis obedientia in subditis, et ex obedientia subditorum amor in Principe nascitur.

Om nem Regni et Regis salutem ex hoc pendere, ut Rex bonorum Confoederatione gaudeat, et nullum scelerati locum relinquat. Tota Harmonia bonae gubernationis Principem [!]

¹² CSUTAK VILMOS: Háromszék fölkelése a Rákóczi-szabadságharc elején. Sepsiszentgyörgyi ev. ref. Székely Mikó-koll. értesítője. 1907. 41–42.

¹³ ESZE TAMÁS: i. m. 292.

¹⁴ Miklósvásárhézi Nagyajtai Cserei Mihály Históriaja. 1661–1711. Kiadta: KAZINCZY GÁBOR. Pest 1852. 376. hasáb.

¹⁵ Cserei Mihály névsora kortársairól. APOR PÉTER i. m. 285.

¹⁶ APOR PÉTER i. m. II. 596.

¹⁷ APOR PÉTER i. m. II. 177. és PÁLMAY JÓZSEF i. m. 50.

in puniendis malis et remunerandis bonis Consistit; Principem optimum non tantum justum, veracem, bonum, sobrium, Castum, sanctumque esse oportet, sed ut omnes ministros tales habeat, et circa se sui similes efficiat necesse est. Principes rerum omnium Domini, sed Justitiae ministri sunt. Bonum est sub lege Justa, sed multo melius sub Principe justo vivere.¹⁸

Főlséges Erdélyi Országi Fejedelem nekünk Istentől adatot segedelem, Szabadulásunk Hajnalának fényes csillaga Meg ujjulásunk Tavaszszának ékes virága jó kegyelmes Urunk, Fejünk Fejedelmünk.

Midőn már ma szemekkel láttuk füleinkkel halljuk valósággal tapasztalluk amit régen kívánt szívünk és ohajtót lelkünk az Felséged Fejedelmi személyét szavait szövecséges hittel velünk egyben való köttetését, nagjub örömmel és szeretettel telik bé szívünk lelkünk mint sem ki beszélhetné nyelvünk. Az nagj öröm és szeretet sok beszéddel bőn tele.

Felségeden kezdődik Felségedről az égből emelkedik és ismét le száll és Felségeden el meg nyugszik az mi örömről és szeretetünk.

Örülünk és örvendezünk Felségednek Felségeden midőn azokat a sok különböző, de csak azon egy közönséges jóra célzó ritka Fejedelmi jeles virtusokat (mellyek a jó Fejedelmekben meg kívántatnak) Felségedben egy csomóban mint tulajdon házokban edgjut leni és lakni szemlélyük.¹⁹ Mellyekből mint megannyi csilhatatlan czimerekből és bizonyosságokból bizonyosan el hisszük, hogj Isten Felségedet nem haragjából tovább való büntetésünkre (mint ezelőtt ez hazának némellyeket másoknak is sokakat), hanem jó kedvéből s kegyelméből meg szabadulásunkra áldattatásunkra Fejedelmünknek adta és ajándékozta. Ugyan is,

Mivel hogj az Isten magától való, magának mindenre elégséges telyes tökéletességu vagjonság;²⁰ azért maga magának magában ismérttel és szeretettel meg nyugovó objektoma czéllyas²¹ jó vége, magán kívül szükséges képpen nem vétetik semmire; sőt ha teczik szabadon eő néki magán kívül is munkáiban vitetetni és vagjonosságokat teni,²² mint hogj magától el nem távozhatik, magát sem belső gondolattal, sem külső munkáival meg nem tagadhattya, azokban is azért magára néz, magára tér maga természetű tulajdonságait, maga és teremtet állati felül való igazgatását azokban mint egj le rajzolt táblákban és képekben adja ki, és repraesentállya, hogj a mint mindenek eő tölle és eő általa vadnak ugy eő rá nézve is: legjenek eő rá vitetessenek ismérttel és szeretettel eő véle egybe kötettessenek. Mellyet mindenekben ugyan a bölcs elme szemlélihet de legvilágossabban az világi Birodalmokban Hatal-²³ védel]mezzé²⁴ Nemzetünk édes Hazánk mostani zürzavaros setét északjában tündöklő Magyar Nemzet Szövetségét el oltani ne engedje, sőt már végre minden homályokat dissipálván Felségedben Nemzetünk ragjogó napját dél színben tündököltesse, ékeséce fel tölcse bé Felségedet tovább igaz értelemmel valóságos bölcsességgel, melly az Isten félelmében kezdődik szeretetben nevedekid végeződik, hogj tugjon Felséged bölcsen ki meni és bé jöni előttünk sőt az egész Magj Nemzet előtt.²⁵

Másodczor aszt kívánnjuk, hogj azon Isten az Felséged Fejedelmi székét erősicse meg igassággal igassággal²⁶ itélettel Josággal kegyességgel és irgalmassággal készcsen és épcsen

¹⁸ Magyarul: Beiktató beszéd vagy alázatos üdvözlés, amely a nagyságos fejedelemnek, Rákóczi Ferenc úrnak, Isten kegyelméből a szent római birodalom és Erdély fejedelmének, a magyarországi Partium urának, a székelyek comesének, valamint a szabadságért szövetkezett magyar karok és rendek vezérének az erdélyi fejedelemségbe való ünnepélyes beiktatását lezárta, amelyet mint beiktató beszédet, miután önagysága szokás szerint az erdélyi tekintetes rendeknek a Marosvásárhely városán kívül eső mezőn épített tágas emelvényen 1707. április 5. napján az esküt letette, ünnepélyesen elmondott a fejedelem alázatos és hűséges szolgálja Bartha András.

Az Úr, aki létrehozta a nemlétezőket, oly férfiakat támaszt, akikre szükség, van, ha elveszett fejedelemséget akar megújítani. Az a jó alapokon nyugvó állam, amelyben a fejedelemnek az előjárók, kormányzók és alattvalók engedelmesek. Csak azokat az idöket nevezhetjük boldognak, amikor erényekben ékes fejedelmek uralkodtak. Boldog az a fejedelem, akinek engedelmeskednek, de még boldogabb, akinek az engedelmisségen kívül szeretettel is adoznak; az engedelmisség ugyanis kifárasztja a testet, a szeretettel azonban sohasem telik be a lélek. Boldog az az állam, ahol a fejedelem az alattvalóknak engedelmisséggel lel, az alattvalók pedig a fejedelemben szeretetre találának. A fejedelem ugyanis szeretetével engedelmisséget ébreszt az alattvalókban, az alattvalók engedelmissége pedig szeretetre készíti a fejedelmet.

Minden birodalom és király üdvössége attól függ, hogy a király a jók szövetségének örökljön, és a bűnösöknek ne engedjen teret. A jó kormányzat teljes összhangja abban áll, hogy a fejedelem büntesse a rosszat és jutalmazza a jót. A kiváló fejedelemnek nemcsak igazságosnak, igazmondónak, jónak, józannak, tisztának és szentnek kell lennie, hanem minden szolgáját számon kell tartania, és környezetét önmagához hasonlóvá tennie. A fejedelmek mindennek urai, de az igazságnak szolgálai. Jó dolog igazságos törvény alatt, de még jobb igazságos fejedelem alatt élni.

¹⁹ Csaknem ugyanazt a hasonlatot használja Ráday Pál a nemesi kompánia eskütételén mondott beszédében 1707. nov. 13-án. Beniczky Gáspár naplójából, Rákóczi Tár. I. k. 62 – 63.

²⁰ A. m. substantia.

²¹ A. m. önmagának célja.

²² Azt bizonyítja, hogy Isten teremthet rajta kívül álló szubstanciákat is.

²³ A kéziratból itt kb. egy levélnyi rész hiányzik.

²⁴ A kézirat meze csonkán maradt szóval folytatódik.

²⁵ A hasonlat alapja az Újszövetségben: Jn. 10; 9 – 10.

²⁶ Tévedésből kétszer írva.

Felségednek állandó országot hogy ez Felséged országa érjen és országlása érjen sok időt Isten előtt szép csendes békeségben, ne hadgia félbe sőt vigye jól végbe Isten Felséged által el kezdett és eddig előment kezének dicsőséges munkáit külgje el Felségeddel kalauzul, oltalmul paisul és vezérül minden Hadi expeditioiban dolgaiban az Jehova ez eo orczájának Angjalát és az Isten seregének Hadnagyját hogj meg tapodgya, roncsa és aláza Felséged előtt minden ellenséget miglen ki hozza Felséged által az Ausztriai Háznak rabságából az Magyar Nemzetet, mint régen Mojses által az Pharaonak fogságából az Izraelt. Szárassa meg annak ki hozását veres tenger módgyára akadályoztató hatalmát és erejét és vigje bé annak megszáradásával a régi hoszas háboruságnak és magunk földönkőn való számkivetésnek bujdosásnak, sőt rabságnak kietlen pusztájáru a régen ohajtot szép békeségnek Canahánnyába Felséged vezérletét kivét²⁷ seregét és Hivét, hogy az Olajfák hegyének (Magyar Birodalomnak) már régen a két nagy Imperiomok között ketté való válása Északra és Délre valo szakadása után A Magyar Nemzett Republicájának, estvére sőt setétes eczakára hajlott idején, légjen már állandó világosság és légjen az a hej is valósággal olajfáknak hegye, bocsássa elő fojamatyát mindenik tengerre. Hogj az Felséged Birodalma és Bölcs országlása alatt a Joság és hűség igasság és békeség a mi ucczáinkon egimást elől találják, őszve békélyennek és egimást szépen csokollyák.²⁸ Sok romlasi s háborusagi után a Republica es abban az Ecclesia Felséged Kegjes szárnyai alatt vegjen pihenést, meg épülyön virágozék és meg nyugodgják. Abban a tudomány bölcseség értelem nevedegják az igasság uralkodgyék, az edgyesség, szeretet mindenek közt gyarapodgják, mértékletesség békeség, bőség a földet bétellyék, Istent boszantó erőt vőtt Nemzecséges sok vétek meg szűnyék és mindennémű jót adjon Isten földünkben. Szeressék edjmast az Attyafiak; Rachel Leara ne iréjkedgjen; Lea Rachelhez idegjen szível ne viseltessék Bilha s Zilpa²⁹ mindeniket segécsek es fogyatkozásokbul fel épécsek, és mind négjen mint Recepták sőt Uniták egimást szeretettel edgienesen és csendesen el szenvedgják, szaporodgjanak és szaporitassanak jó fiaikat a Republicanak mint köz Attyoknak hasznossokot, es azokat jó erkölcsökben s bölcseségben haza szolgálattára felnevellyék, Ne ullibi reperiantur et vivant Julý Caesaris aureae pecudes,³⁰ haszontalan és tudatlan here barom módra senki ez hazában ne élylen és légjen. Az lévén valóban boldog ország mellyben mindenek az magok munkájokból és nem mások verétékéből élnek.

Harmadszor Aszt kívánnjuk, hogj azon Isten tégje minden környül valo hatalmasságok Méltóságok keresztény Királyok és Fejedelmek előtt becsületessé a Felséged Fejedelmi személyt. Mesze földre terjesze jó hírét, szerezen és adjon Felségednek mindenek előtt olyan nagy nevet hogj Felségedet mindenek szeresék sokan félyllyék és Felségednek, az [haza]nak³¹ ártalmára meg háborítására [senki] ne igyekezék.

Végezetre mindezeket és ezeken [kívül] mellyeket szóval ki nem mondhatunk közöllye Isten Felségeddel Felséges [Urunk] Fejedelmünk Második Rákóczi Ferencz Jó Kegjelmes Urunk az Felséged Fejedelmi személyéhez és székéhez szükséges lelki testi áldásit javait és kegyelmeit Mellyeket a mint mindnyájan szívesen kívánunk ugj közönségesen kiáltuk Vivát vivát Vivát.³²

Nagy Miklós

KIADATLAN JÓKAI LEVELEK A BUDAPESTI JÓKAI ROKONSÁG KÖRÉBEN

Az alábbiakban a nagy írónak főként a távolabbi rokonság körében őrzött leveleit közöljük, egy kivételével az eredeti példányok nyomán. Sorrend tekintetében az időrendet tartottuk szem előtt, az egyes levelek leíróhelyét közvetlenül a szövegközlés után adjuk. Az eredeti helyesíráshoz abban is ragaszkodtunk, hogy Jókai nyomán igen takarékosan bántunk az ékezetekkel. Jókainak ez a vonása bizonyára nemcsak a gyors írásra, hanem a dunántúli nyelvhasználatra is visszavezethető. A feltűnő írásbeli hanyagságok után [!] jelet tettünk.

²⁷ A. m. követő.

²⁸ A Zsoltároskönyv képe: „justitia et pax osculatae sunt”. Zsolt. 84; 11.

²⁹ Rachel és Lea, ill. Bala és Zelfa Jakob patriarka apósának, Labánnak lányai, ill. szolgálói. Gen. 29–30.

³⁰ Magyarul: Seholyem legyenek és éljenek J. C. arany marhái. — Munkátlan, hasznavehetetlen emberekre vonatkozó szólásmondás.

³¹ A kézirat itt helyenkint olvashatatlanná vált, a szavak értelem szerint kiegészítve és pótolva.

³² Vö. Aszalay Ferenc idézett levelével.

(Címzés nincsen. A levélpapír jobb szélén tintával, budai és bécsi lutriszámok vannak feljegyezve.)

Kedves drága Szüleim!!!

Ezen alkalommal, több szükségem lévén, írok haza Kedves drága Szüleimnek ugyan is: Görög-grammaticát kellene vennem, de jobb volna még is ha a bátyámét eltetszene [!] küldené Domonkos Sándorné asszonyságtól, ki jövő héten fog Posonyba feljönni, nehogy nehogy majd mást kelljen vennem; másodsor szükségem van azon írásbeli Példákra, melyekben írott s nyomtatott betűk, s az azokkal való írás van metszve; több szükségem is volnának még, de mivel, nem sürgősek, inkább elhalgatom [!] Itt Posonyban minden házban legalább öt hat beteg van, a nagy hideg miatt, de én, az Istennek hálát adhatok egészségemért, s kívánok Kedves drága Szüleimnek jó egészséget, s minden jót. Mellyek után

vagyok, s maradok
K. Dr. Szüleimnek
holtig szofogado fíjok
Jókay Móríc

Febr. 15. én
1837.

(Versóján)

Meine lieben Eltern!

Da ich mehrere Bedürfnisse habe, so schreibe ich Ihnen dachdiese [!] Gelegenheit einen Brief. Denn ich bedürfe eines griechischen Grammatiks, wesswegenes [!] gut wäre wenn Sie jenes, was mein Bruder hat mir schicken möchten denn so möchte ich nicht einen neuen kaufen und ich bedürfe noch einiger Exemplare die ich ebenfalls zu Hause habe. Da in Pressburg herrscht eine grosse Krankheit die so genannte Grippe, ich bin aber dochgesund [!] und wünsche Ihnen ebenfalls Gesundheit. Die Zsigmondyschen¹ lassen sich Ihnen empfehlen

ich bleibe auch

Ihr
gehorsamer Sohn
Moritz

den 15. ten Febr.
1837.

A levél dr. Zsindely Ferencnének, Hegedűs Lóránd leányának, Jókay Károly dédunokájának tulajdonában van.

(Címzés: Tekintetes Jókay Károly úrnak. A Ns Város ármai gyámnokának testvéri szeretettel. RKomárom)

Pest. 1846. Nov. 9.

Kedves bátyám.

Molnár József² úr testvére, János, ki Olaszhonból visszatérván s most itt szándékozván megtelepedni, valahol akárhol jószágot kíván venni vagy haszonbérletre mire nézve általam egész bizalmasan kér, hogy ha szerét teheted, tudd ki: valyon a Somogyi féle Banai³ jószágot a Milkovicsek nem akarják e minden áron megszerezni 's ha nem, mikor lesz annak utóso árvereltetése?

Én magam részéről most meglehetősen el vagyok foglalva, mindennap hat óra hosszat készülünk Szentmihályival a censurára. Az irodalomban is nagyszerű várandóságoknak nézünk elébe, mellyek mihelyt valóvá lesznek, professor bátyámnak irandó levelemben azonnal tudósítani foglak felőle mindnyájatokat. Előlegesen is annyit írhatok, hogy a Divatlappal⁴ és Életképekkel a legszebben kibékültünk és illetőleg szövetkezénk, ez utóbbi munkámnak minden ivéért 30 pftot ajánlott.

Majd akkor megírom azt is: mire mentem⁵ a nyugtató dolgában?

Különb en egészséges vagyok. Csókolom kedves anyám kezeit — tégedet,⁶ Klárikát, Gézát, prof. bátyámat, Esztit, Marit, csókollak és üdvözöllek 's maradok szerető testvéred
JMóríc

A levél dr. Zsindely Ferencné tulajdonában van.

¹ Zsigmondyschen: Zsigmondy Sámuel professzor és családja Jókai pozsonyi szállásadói voltak.

² Molnár József: Jókai pesti pricipálisa.

³ Bana: nagyközség Komárom megye gesztési járásában.

⁴ Divatlappal és Életképekkel... kibékültünk: célzás a Tízek ismert írói megmozdulására, majd az írói „sztrájk” befejezésére.

⁵ — -vel: olvashatatlan név.

⁶ Klárikát, Gézát, prof. bátyámat, Esztit, Marit: Csontos Klárát, Jókay Károly feleségét és kettejük Géza fiát. A másik három név Eszter nénjére, annak férjére, Váli Ferencre és leányukra, Marira vonatkozik.

(Címzés:

Tekintetes Nemes Asvai Jókay
Károly urnak testvéri
szeretettel

Rév Komáromban)
Pest Aug 22. 1848 [?]

Kedves bátyám

Ezennel küldöm főnökeimnek adott térítvényedet. — Elischer ellennyugtatót adott, minthogy állítása szerint térítvényedet nem vette. Ledniczky levelét — őt magát honn nem találva⁷ — segédének átadtam. — Ma voltam Osztrólczy k. táblai ülnöknél, oldala mellé felesküendő nagyon ovott, [!] hogy a macskamuzsikákban sem mint actor, sem mint publicum részt ne vegyek, — épen ma van egy⁸ Tisza ő méltósága tiszteletére készülöben, de nekem sem időm sem kedvem hozzá.

Csókollak és üdvözöllek mindnyájatokat. Klárikát,⁹ Mariet 's minden áldás[t] óhajtvá rátok vagyok

szerető testvéred
Móricz.

A levél érdekes fényt vet Jókai óvatos politikai magatartására — noha az is meglehet, hogy inkább csak családját akarja megnyugtatni.

(Címzés: Tekintetes Pulay Mária asszonyságnak, T. Jókay József ur özvegyének
fiui tisztelettel

RKomáromban)

Kedves anyám.

Az én ajánlatom Konkoly Lászlóné¹⁰ asszonysághoz csak egy megtisztelési szándék volt ő iránta, melynek elfogadása vagy el nem fogadása rám nézve semmi lekötélést nem von maga után,¹¹ minél fogva én semmit sem restelnék annyira, mintha a tisztelt rokon hölgy ezen csupán rokonfi figyelemből eredő ajánlatomat valami alkalmatlankodó pártfogást¹² hajhászásnak magyarázná. Azért kérem kedves anyámat: világosítsa fel egyszer alkalmas időben tisztelt rokonunkat, hogy e közeledő lépésem nem történt valami *segélyezési kérelem* képen, a mire, hála Istennek, szükségem nincsen, újabb időben generosus kiadóim által annyira el lévén halmozva becsületesen fizetett munkákkal, hogy ez évben megtart az eddig felvállaltak teljesítése, s a későbbiekre is¹³ remélek kiadót nyerhetni, miután mult évi munkáim¹⁴ első kiadása már eddigelé is elkelt, sőt németre fordítva két kiadást ért meg s most Florenczben olaszra is fordítatik [!]; tehát részvét hiányáról nem panaszkodhatom.

Sorsom ennyiben tűrhető.

A küldötteteket mind én, mint nőm szívesen köszönjük,

Adjon az ég ez új évben kedves anyámnak jó egészséget, bátyámnak sok beteljesült reményt s mindnyájunknak elég okot arra: hogy boldogok legyünk.

Kedves anyám kezeit s rokonainkat csókolva maradok

kedves anyámnak

szerető fia
Móricz

1851 Jan 7.

A levél Törty Tibornénak, Hegedűs Sándor unokájának, Jókay Károly dédunokájának tulajdonában van.

⁷ segédének: eredetileg segédnének volt írva, utóbb a né szótag kihúzva.

⁸ Tisza ő méltósága: Tisza Lajos, a hírhedt bihari adminisztrátor, a nagy pecsovis.

⁹ Marie: Váli Mari.

¹⁰ Konkoly Lászlóné az ógyallai Konkoly család sokszoros rokonságban volt a Jókayakkal. Eötvös Károly szerint már Jókai Mór úkapjának, i. Sámuel feleségének nagyanyja is Konkoly leány.

¹¹ után: javítás előtt iránt állott.

¹² pártfogást: utólag olvashatatlanul áthúzva.

¹³ későbbiekre is: is utólag betoldva.

¹⁴ Csataképek, Egy bujdosó naplója.

(Címzés: Tekintetes Pulay Mária asszonyságnak
T. ns Jókay József ur özvegyének
fiui tisztelettel)

R. Komáromban)
Pest, Aug. 6. 1852.

Kedves anyám.

Nem akartam addig írni, míg Bertalanné lakását meg nem tudtam: ott lakik most is Kajdánál, Terézia városi nagykereszt utcában 16ik szám alatt; mint Kajdántól megértettem, nagyon öregszik szegény és mindég sír. Örömet kifizettem volna neki azt a kis tartozást, de most az atyafiság révén Szűcsné¹⁵ miatt olyan szép bajban vagyok, hogy alig látom a végét. Miután mindig azon sópáncodott, hogy rossz atyafi vagyok, mert nem látogatom, s maga hívott a házába lakni — most egyszerre felmond Jakab nap¹⁶ után 12 nappal, mert Cséryéket akarja oda fogadni. Csak legalább korábban mondott volna fel, de illy későn már az egész környékben nem kapok nekem való szállást, mert a mi jó és olcsó volt, mind ki van már véve, úgy hogy most kénytelen vagyok a következő félévre ötszáz pengő forintot szállást fogadni, mert olcsóbbat nem kapok s ilyenformán legalább kétszáz pengő forinttal [!] kötöm be az atyafiság ismeretséget, — és e mellett még az a kilátásom is van, hogy tavasszal megint hurczolkodhatom, mert abban a drága szállásban nem óhajtok maradni.

Addig pedig legalább az vigasztal, hogy ha kedves anyám vagy Károlyék Pestre jönnek, hozzánk fognak szállani, a mit legnagyobb örömmel reménylünk, kivált nőm, ki előre is örvend azon szerencsének, hogy szeretéit bármi tekintetben is bebizonyithassa komáromi rokonai iránt; addig is csókoljuk kedves anyám kezeit kedves bátyámat és szeretett családját tiszteljük és csókoljuk számtalanszor.

Kedves anyámnak szeretve tisztelő fia
JMóricz

A levél dr. Zsindely Ferencné tulajdonában van.

(Címzés: Tekintetes Jókay Károly urnak testvéri szeretettel)

R. Komáromba.)
Pest 1853 Jul. 8.

Kedves bátyám

Lehetetlen ezekben a napokban Pestről kimozdulnom. Festetics¹⁷ ügyei a lehető legrosszabb lábon állanak, s ami a leggonoszabb, minden tekintetben bizonytalanságban vagyunk állása felől; sem azt nem tudjuk, hogy le fog e köszönni, vagy leteszik e,¹⁸ vagy megerősítik e¹⁹ az általa készített budgetet, a mi köztünk mondvá: képtelenség. Ő tökéletesen eljátszotta a hitelét. Most meg kapta magát a legkriticusabb perczben elment, tudja a patvar hová? Képzelted, hogy milyen tühegyen állok én itt most a lappal; ha itthon volna, rögtön leköszönnék a szerkesztésről, de távollétében nem hagyhatom el. — Leveletem ne igen mutogasd, mert a közönségemet megriasztja, pedig azért nem szünök meg szerkeszteni, csakhogy a Délibábot, mely mint „nemzeti színházi lap” a mostani szerkesztői firmával nem maradhat, más nominális szerkesztő neve és más készen álló concessio alatt fogom folytathatni. Addig lehetetlen eltávoznom.

Csókolunk mindnyájatokat, Kedves anyám kezeit, mihelyt ügyállásom megszilárdul, sietünk üdvözlésekre,

Isten veled. Ölel

Szerető öcséd
JMór

A levél Tőry Tiborné tulajdonában van.

¹⁵ Szűcsné: valószínűleg Szűcs Lajosné, Jókai nagyanyjának nővére, vagyonos asszony, aki még 1870 tájt is élt. Jókai említi az Arany emberhez függesztett *Utóhangokban*.

¹⁶ Jakab nap: július 25.

¹⁷ Festetics: Festetics Leó gróf a Nemzeti Színház igazgatója (1852–54), a Délibáb megalapítója. Igazgatása alatt a színház súlyos anyagi zavarokkal küzdött, ő maga is igen népszerűtlen volt.

¹⁸ leteszik

¹⁹ megerősítik: az -e kérdőszók mindkét esetben utólag betoldva.

(Címzés: Jókay Károly urnak testvéri szeretettel RKomáromban.)

Pest, 1855 25

6

Kedves bátyám.

A minap Hetényi Károlytól nem csak levelet, de egy csomó könyvet is küldtem kedves anyámnak; nem tartom ugyan valószínűtlennek, hogy Carolus Komárom helyett Debreczenbe utazzék, s ha véletlenül még most is itt találám Pesten, akkor sem ő rajta csodálkoznám, hanem magamon, hogy mint tudtam rábizni valami küldeményt. Mindenesetre kérek, hogy tudósíts, ha ilyenforma küldemény a napokban nem érkeznek hozzátok, mert olyan könyvek is vannak közte miket Konkoly Elekéknek kell megkapni; hogy legrosszabb esetben újra megküldhessem. Az édes anyámnak írt levelet megjelíték a Tarka életnek azon példányába téve, melly édes anyámnak van czimezve. Abban a levélben a sok között megírtam azt is, hogy most gonosz időket élünk; a cholera olly mértékben grassal Pesten, hogy a legjózanabb embert is képes megdöbbszteni. Tegnap Csengery halálán volt; a mult éjjel engem is előkapott a baj; pedig egyes egyedül voltam itthon, mert egész háznépem kinn van a Svábhegyen. Szerencsémre annyi dolgom van, hogy nem érek rá a kedélyemet nagyon elfoglaltatni a félelemmel, a mi a cholérának leggonoszabb alapja. E miatt míg ezek a criticus idők el nem múlnak, sem mi nem mehetünk Komáromba, ti se jőjjetek Pestre. Jövő hónapban Róának szabadság ideje lesz, akkor reményelek veletek találkozhatni. E héten kezdem meg nagy regényemet²⁰ a Pesti Naplóban. Most nagy építkezésben vagyok: egy földátvágásnál száz öl igen jó épület köre találtam, abból építetek [!] istállót és majorosházat; kertem igen szépül, ha lejtőtök, meg fog lezni.

Csókkollak mindnyájotokat, kedves anyám kezeit. Isten őrizzen benneteket.

szerető öcséd

JMóricz

A levél dr. Zsindely Ferencné tulajdonában van.

(Ismeretlen címzetthez. Gyászkeretes levélpapír.)

Hochverehrter Freund

Ich habe eine schöne Bitte an Sie. — Die Familie Káldy²¹ möchte ein Paar Sommermonate in Fiume zubringen. Nur sind aber die Reisespesen dabei beträchtlich. Sie stehen mit der Direction der Südbahn in freundschaftlichem Verhältnis, Konnten Sie nicht im Sinne der beigefügten Promemoria für die mir sehr befreundete Familie eine Erleichterung seitens der Südbahn Direction verwirken?

Unsere bekannte Angelegenheit²² geht ihrem natürlichen Verlauf entgegen.

Mit allen grüssen

Ihr aufrichtigster Freund

Jókai Mór

Budapest. 1887 18

6

Amint a következő levélből kitűnik, a címzett az Adria Tengerhajózási Társaság valamely vezető személyisége lehetett. Közismert, hogy Jókai Hegedűs Sándor fáradozásai folytán igazgatósági tagja volt a vállalatnak.

A levél dr. Zsindely Ferencné tulajdonában van.

(Az előbbi címzetthez. Gyászkeretes levélpapír.)

Hochverehrter Freund

Endlich werden die Káldys doch nach Fiume kommen, dank ihrer gütigen Fürsorge.

Nun von unserer Sache.

Vorgestern nach der Theaterenquète sprach ich mit Minister Orczy.

Er eröffnete mir, dass er bei seiner jüngsten Ankunft in Wien direct vom König wegen Ihrer Sache berufen wurde.

Seine Majestät war in guter Laune, und machte sogar kreuzfidele Witze, trug aber seine Bedenken vor, ob denn Ihre Decorirung nicht zu früh sei? Ob solche nicht noch ein wenig auf sich warten liesse?

Hierauf entgegnete Orczy Sr. orczy²³ Majestäts, dass Sie wirklich grosse Verdienste um

²⁰ nagy regényemet: A régi jó táblabírák 1855. július 2-án indult meg a Pesti Naplóban.

²¹ Káldy: Káldy Gyula a '80-as években az Operaház főrendezője, később annak igazgatója, jeles zeneszerző. Jókai bensőbb ismerősei közé tartozott.

²² unsere Angelegenheit: a következő levélben említett kitüntetésre célozhat.

²³ Minister Orczy: br. Orczy Béla „Öfensége személye körül miniszter” ebben az időben.

unsere Handel und Verkehr haben, dass es Ihren Bemühungen gelungen die Adria zu retten, und selbe lebensfähig zu gestalten, und er somit die Bitte des Handelsministres bei Sr. Majestäts dringend unterstützen muss. Hierauf gab dann Seine Majestäts seine Einwilligung.

Ich füge noch meinerseits hinzu, dass Ihre Auszeichnung nicht sowohl in Ihrem Interesse, als in der Wohlfahrt unserer Adria gewünscht wird, die so viele offene und geheime Feinde besitzt.

Wenn jetzt der Erfolg noch nicht kommen soll, da hört mein Dasein auf.

Meine herzlichsten Grüsse

Bpest 1887 Jul 9.

Ihr ergebenster

Jókai Mór

A levél dr. Zsindely Ferencné tulajdonában van.

(Címzés: A boríték elveszett, a levél Feszty Árpádné szül. Jókai Rózához szól a Riviérára.)

Kedves Leányom

A mi drága Masikánk²⁴ születés-napjára küldtem én egy hegedülő babát, de nagyon tartok tőle, hogy a postai és vámsorompói teketóriák miatt nem fog megérkezni a napjára; azért küldök neked 30 lírát levélben, hogy végy ott helyben a Kedvesnek valami játékot s add át neki az én és Anyád nevében. Csókollak benneteket. Legyetek egészségesek. Mi itt Ketten minden poharat a ti egészségetekre kocintunk. Jó idők van úgy hiszem. Nálunk rettenetes jó idő van: nem akar hó esni. Volt nálam Demjanovich,²⁵ mindent rendben talált.

Kérlek add át Margitkának²⁶ szíves üdvözetemet

Budapest, 1898 Jan 27

Szerető apád

Jókai Mór

A levél Feszty Masa tulajdonában van.

(Címzés: A boríték nem maradt meg. A levél Bródy Sándorhoz szól.)

Kedves Sándorom!

Igen szépen kérek, légy szíves ő méltóságával gróf Festetich Andor igazgató úrral az én nevemben értekezni a Levente darabom szereposztása ügyében. Azért kérek fel erre Téged, mert Te a darabot is ismered, meg a Nemzeti Színház művészeit is jobban, mint én.

Csupán egy szerepre nézve van határozott óhajításom Jähel szerepét Jászai Mari művésznőnk által kívánnám személyesíteni. [1] Az ő művészete lebegett előttem, mikor azt a darabot írtam s nagyon lekötelezne az Igazgatóság, Veled együtt, ha az igen tisztelt művésznőt e szerep elvállalására felszólítaná. Egyebekre nézve mindent az intéző körök bölcs belátására bízok.

Szíves baráti üdvözetem mellett maradok

öreg barátod

Bps 1898 február 17

Dr. Jókai Mór.

Mint a következő levélből kiderül, Jókai óhajítása nem teljesült, Jähel szerepét nem Jászai alakította.

E levél megjelent a *Jövendő* Jókai emlékszámban (1904. május 8. 19. szám 9—10 l.) Bródy Sándor közlésében és kommentárjával, amelyben erősen sürgeti az addig még elő nem adott *Levente* színrevitelét. Másodközlését nem annyira a *Jövendő* nehezen hozzáférhető volta miatt véltük szükségesnek, hanem inkább azért, hogy a másik teljesen ismeretlen, ugyanilyen tárgykörből vett levéllel való összefüggést megmutassuk, és felemlíthessük a Jászai Mari tervbevett szereplésével kapcsolatos családi hagyományt.

A levél Bródy András tulajdonában van.

²⁴ Masikánk: Feszty Masa, Feszty Árpád és Jókai Róza kisleánya.

²⁵ Demjanovich: Jókai háziorvosa.

²⁶ Margitkának: K. Szarvassy Margit, tanárnő, Fesztyné barátnője.

(Címzés: A boríték nem maradt meg, a levél Feszty Árpádnéhoz szól.)

Kedves Leányom

Itt küldök neked hatszáz lírát. Kérlek, hogy a meddig még ott akarsz időzni, annak a költségét, meg az utazási költséget nekem jó előre számítsd ki és ird meg, hogy idején elküldhessem.

Mi ketten Árpáddal, hála Istennek, jól vagyunk, dolgozunk kiki a maga mesterségében erősen. Csak Ti hiányoztok.

Tegnap születésnapomon nálunk voltak malaczvacsorán Nedeczky, Sváb, Dárday, Gajáry, Feszty Lajos és Béla, ma pedig vacsorán Árpáddal együtt Hegedűsénél leszünk.

Feszty Gyula Londonban jár, Árpád körképének kiállítása dolgában. Az itteni Kөрkép telkét, házat a kormány akarja megvenni jó áron, ezért most Árpádot (a beleegyezésért) nagyon kultiválják. Majd ő maga többet ír meg Neked erről.

A tervezett népszabadság körmenete a Kormány által helyeseltetett, a fővárosi tanács és képviselőlet által a tribünjog megadatott; az egészet elhalasztottuk pümkösd hétfőjére, a mi május 30-ra esik. Nevezetes nap!

Szintén elhalasztottuk a Levente előadását beleegyezéssel novemberre. Az igazgatóság nagy előkészületeket tesz, s teljes kiállítás költségvetését mutatta be. Jobb is lesz a jövő sasonra maradni.

A szerepkiosztás már megtörtént; szintén az én megkérdezéssel, Tarkócz lesz Márkus Emilia, Halvaél Török Irma. Jahel azonban Hegyesi Marinak jutott. Hogy miért nem Jászainak; arra az illetők azt mondják, hogy nagyon előrehaladott korú már az ilyen szerephez. Mi azonban (már Te és én) könnyen kitaláljuk, hogy az is egy államtitok, a la Dreifus, a mit nem lehet a közönség előtt tárgyalni. Hát így is jó lesz Marika majd csak tűzbejön, ha a szerepe rákényszeríti.

Csókollak mind kettőtöket, Margitkát szívesen üdvözlöm, jó egészséget kívánok, a viszontlátásig

Bp. 1898. febr: 19.

szerető apád
Jókai Mór

*Azért praecisirozom az illetőséget; mert legközelebb Mari nénéd tett nálam egy kibékülési látogatást Etelkával,²⁷ a Rózsuzska temetése után, melynek végjelenetében, távozás közben azt hangoztatá, hogy „csókolom a gyermekeket”. Én erre azt mondtam neki, hogy a gyermekek a Rivierán vannak, csak Árpád van ide haza. Arra Mari nénéd felszörnyedt: „Árpádot nem csókolom”.²⁸ Vacsoránál elmondtam Árpádnak: roppant nagyot kaczagott rá. Én is. De az remekül is volt adva.

NB. Az idő nagyon szép.

„Mi azonban (már Te és én) könnyen kitaláljuk, hogy az is egy államtitok”: Jókai itt arra céloz, hogy Feszty Árpád és Jászai Mari között valaha szerelmi viszony volt, amely Feszty házassága miatt bomlott fel. A nagy művész nő a szakítást teljes szívből sohasem tudta elfelejteni, és úgy látszik ezért nem akart Feszty apósának darabjában szerepet vállalni.

Jókai levele cáfolja Váli Mari azon állítását (Emlékeim Jókai Mórról. Bp. 1955. 388.), mely szerint Fesztyné távollétében Jókai nyomorúságos kosztón élt a svábhegyi villában 1895 után. A levél eredetije Ogyallán van a Feszty rokonság tulajdonában. Jelen közlés a Feszty Masánál levő pontos másolaton alapul.

*

Hálás köszönet illeti a levelek tulajdonosait, hogy e kedves emlékeket oly készségesen kölcsönözték ki lemásolás és mikrofilmzés céljából. Ezenkívül Feszty Masa szíves tájékoztatásai az öregkori levelek életrajzi hátterét, rejtett célzásait is megvilágították. Azt hiszem ez a kis csokor is meggyőzheti az olvasót arról, hogy Jókai összes leveleinek kiadása nemcsak időszerű, de igen sok hasznosat és érdekeset is ígérő feladat.

²⁷ Etelka: Ihász Lajosné, Jókay Károly leánya. Váli Mari náluk lakott.

²⁸ Árpádot nem csókolom: A családi hagyomány szerint Váli Mari engesztelhetetlenül haragudott Feszty Árpádra Etelka férjhezmenetele óta, mivel Feszty egy akkoriban közzsajon forgó tréfás ötletével lehetetlenül tette azt, hogy Mari néni az ifjú Ihász házaspárral együtt menjen nászútra Itáliába.

TÓTH ÁRPÁD ISMERETLEN LEVELEI

(Első közlemény)

Tóth Árpádnak, a huszadik századi magyar líra kiemelkedő képviselőjének harmincegy levelét veszi itt az olvasó. A költő életműve a líraiság legfinomabb tökélyével fejezte ki azt a fájdalmat, azt a mélyseges bánatot, amibe az imperializmus korszaka a humánus, az igazság és a szépség után vágyódó embert taszította. A költő életével foglalkozó — bár nem túl gazdag — irodalom, s különösen Kardos László kitűnő monográfiája jelentős mértékben járultak hozzá, hogy valóság és költészet ez esetben is egymást átvilágító egységgé sűrűsödjének. Ehhez a munkához akar hozzájárulni ez a közlemény is; amelynek egyes darabjai a kezdetektől csaknem a halálos ágyig vallanak a költő életútjáról. Az eddig ismertté vált legjelentősebb levélpublikációt a poeta leghívebb barátja, Nagy Zoltán tette közzé a Nyugat 1938. I. k. 410—423. és 1938. II. k. 23—33. és 86—96. o-on. Újabban Julow Viktor közölt néhány ifjúkori levelet. (Ld. J. V.: Tóth Árpád ifjúkori levelei és rajzai. A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve. 1959. 87—112. o.) Ugyanebből az anyagból már közölt részleteket Tóth Béla az *Építünk* 1953. 1—2. sz.-ban, a 62—70. l.-n. Kardos monográfiájából ismeretes, hogy nagyobb mennyiségű levél van kiadatlanul Tóth Lehelnél, a költő öccsénél. Leányánál Tóth Eszternél pedig a költő egykori tanítványához, majd jóbarátjához, Bródy Pálhoz írt levelei találhatók. Az itt közölt levelek egy új aspektusból világítják meg Tóth Árpád nehéz életútját. Az első nyolc írás 1909—1917 közt íródott, s címzettjük Osvát Ernő és Elek Artur; a többi levelet Tóth Árpád Mikes Lajosnak, Az Est irodalmi szerkesztőjének írta. E levelekből — ha vázlatosan is — kibontakozik az írói és emberi érvényesülését folytatott ama nemes küzdelem, amelyet Tóth Árpádnak a segítő kezek támogatása mellett is meg kellett vívnia a tőkés sajtó taposómalmában, szemben a kicsinyes irigykedéssel, lenézéssel, törtetéssel. Megrendítő küzdelem kellett folytatnia emberi önérzete megőrzéséért; látnia és tudnia kellett, hogy beteg tüdejével, még oly erős életakarattal sem maradhat győztes a lapkonszernek halálos önzésű pénztárnokaival szemben. Nem lehet e leveleknél megrendítőbb példázatot előmutatni, ha a tőkés társadalom művészetet és életet pusztító mivoltáról szólnak. A könnyed hangvételű, bizalmas sorok mögött — különösen a késői levelekben — mind érezhetőbbé válik ennek a heroikus életnek a mélyseges tragikuma. Azzal a reménnyel közöljük e leveleket, hogy segítségükkel hozzájárulhatunk Tóth Árpád életének, — s egyben egy egész korszaknak — mélyebb, teljesebb megértéséhez. Valamennyi levél a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdonában van. Az 1—3. és a 8. sz. levelet magángyűjtőtől, a 4—7. sz. leveleket az ún. Szalay-hagyatékából, a 9—31. sz. leveleket pedig a Mikes-hagyatékából szerezte meg a Múzeum.

1.

[Osvát Ernőnek]

Debreczen 909. okt. 20.

Kedves Szerkesztő Ur!

Tudatom, hogy a sürgöny értelmében leadtam a lapoknak a műsornak a két lapban egyszerű hírként, háromban pedig meleg és hosszú cikk kíséretében közölték, még pedig az intelligensebb és nagyobb lapok.

Itt hálás köszönetet mondok még kedves Szerkesztő Urnak, amiért engem is besoroztak az előkelő műsorba, nemkülönben legutóbbi dolgom gyors leadását is szívből köszönöm.

A matiné iránt mindenfelé nagyon érdeklődnek.

Szíves üdvözlettel

Tóth Árpád.

2.

[Elek Arturnak]

Debreczen 1909 [1910] jan. 24.

Igen tisztelt Uram!

Megtisztelő felhívását¹ köszönettel vettem s arra a következőkben válaszolok:

Az a néhány hozzáértő ember, kiknek dolgaímról való véleményét ismerem, a „Szobák” „Kisvendéglőben” és „Esti szonett” címűeket becsülik legtöbbre. Magam is ezeket érzem leg-

¹ A Nyugat 1909. okt. 24-én a debreceni Royal-kávéházban irodalmi matinét rendezett, amelyen Ady, Móricz és Ignótus mellett az akkor Debreczenben lakó Tóth Árpád is szerepelt.

² A Nyugat 1909. okt. 1-i számában az *Esti szonett*, az okt. 16-i számában az *Őszi alkonyat* és az *Egy leány szobájában* c. versek jelentek meg a költőtől.

³ Elek Artur 1910-ben egy lírai antológia kiadásával foglalkozott. Ez ügyben írt Tóth Árpádnak is. Az antológiában egyébként („Újabb magyar költők lírai anthológiája 1890—1910. Összeválogatta: ELEK ARTUR. Bp. 1911. Nyugat kiad.) a következő Tóth Árpád versek szerepelnek: *Meddő órák, Látomás, Reggel, Vergődés, Sóhaj*. A dátum éve elírás, a levélben foglaltak alapján helyesbítve.

Tóth Árpád.

FEKETE
RÓZSÁK KERTJE

1

9

1

2

A NYUGAT-KIA-
DÁSA BUDAPEST.

kevésbé modorosnak. E versek a Nyugat 1909-iki évfolyamában jelentek meg. Oláh Gábor, az egyetlen, akitől itt Debreczenben véleményt kérhettem, a „*Vén ligetben*” című versemet ajánlotta; megjelent 1908 őszén a *Hét*-ben. Ezeknek a verseknek a kéziratát rövidesen megküldöm.

Könyvem még nincs: ha egy kötetre való versem gyűl, a Nyugat adja ki.

Születtem 1886-ban, Aradon. Ezidőszereint Debreczenben élek, tanárjelölt vagyok. Verseim 1907 óta jelentek meg, eleinte a *Hét*-ben, utóbb a *Nyugat*-ban és a *Vasárnapi Ujság*-ban. Kiváló tisztelettel:

Tóth Árpád.

Késés u. 32.

3.

[Elek Arturnak.]

Debreczen, 1910 febr. 19.

Mélyen tisztelt Uram!

Szíves bocsánatát kérem amiért ily későn küldöm az anthológia számára ajánlottam versek kéziratát, de a másolást bizony egyre halogattam. Az Oláh Gábor-ajánlotta negyedik verset nem küldöm, nagyon régi versem és sehogyse tudom egyéb újabb dolgainnál különbnek látni.

Igaz tisztelője:
Tóth Árpád.

4.

[Első kötetének címlapja]

A borítékon:

Nagyságos Osvát Ernő Urnak.

Budapest

Mérleg u. 9. — A Nyugat szerkesztőségében.
ajánlva.

Feladó: Tóth Árpád, Debreczen. Késés u. 32.

A postabélyeg kelte: 1912. febr. 8.

Tóth Árpád.

Fekete rózsák kertje,
1912.

A Nyugat kiadása. Budapest.

[fekete, fehér, piros, zöld színekkel]

[Rajzolta]: Tóth Zoltán.⁴

5.

Borítékon:

Nagyságos

Osvát Ernő urnak,

Budapest,

IX. Lónyay u. 18.

A Nyugat szerkesztőségében.

Feladó: Tóth Árpád, Debreczen, Késés u. 32.

Debreczen, 1913. január 15.

Kedves jó Szerkesztő ur,

kérem, juttassa a küldött kötet-pótlékot a nyomdába. Továbbá: miután az én kötetem készülése közben Lőrinczy György nevű ur kiadott egy verskötetet, melynek azt a címet adta, hogy: *Fekete rózsák között*,⁵ kellemetlenül furcsa lesz, ha az én kötetem meg *Fekete rózsák kertje* címen jelenik meg. Ezért, ha még lehet, megváltoztatom a kötet címét s jobb híján ezt a címet választom:

⁴ Valószínűleg öccse, Tóth Zoltán, aki 1887. okt. 11-én szül. Aradon. 1905 őszén együtt jöttek fel Pestre, ahol Zoltán az Iparművészeti Főiskola hallgatója lett.

⁵ A kötet címe a valóságban: LŐRINCZY GYÖRGY: Fekete rózsák. Bp. 1912. Singer és Wolfner kiad.

Persze, ha még lehet. A kötet kefelevonatát mindenesetre kérném, mert vigasztalhatatlan volnék esetleges sajtó hibák esetén.

Alapvizsgámra nem adtak januári terminust,⁷ mert a januári terminusokat általában törölték. Így csak februárra megyek fel Pestre. Egyébként most meglehetősen jól vagyok és sokat szándéksom inni.

Szeretettel üdvözlí hive:
Tóth Árpád.

6.

Borítékon:
Nagyságos
Osvát Ernő szerkesztő urnak,
Budapest,
Vilmos császár ut 51. III. em.
A „Nyugat” szerkesztőségében.
F: Tóth, Tátraháza, Szanatórium.

Tátraháza, 1916. dec. 2.

Kedves jó Szerkesztő Ur,

— melléklek egy ódát az új királyhoz, lehetőleg a következő számba.⁸ Nem tudom, mennyire fog Önnek tetszeni, én legsikerültebb verseim közül valónak érzem. Írása közben nagy örömmel fedeztem fel magamban a lendület és az erő némi jelentkezését. Igen boldog volnék, ha Ön is meg lenne elégedve ezzel a verssel. Korrekturát magam szeretnék csinálni, mert jó volna, ha véletlenül se esnék hiba az asklepiádesi metrumon. Minthogy hatodikán, ha csak lehet, hazautazom Debrecenbe, a korrekturát otthoni címemre (*Késes-utca 32 sz.*) kérném. E hó elseji számot még nem kaptam s így nem tudom, mi jött tőlem s mi nem?⁹ Szerkesztő ur korrekturái munkájáért látatlanban is mindenesetre nagyon hálás köszönetet mondok. Még nem tudom, miként intézödtek el azok a dolgok, amikről Havas kisasszonynak¹¹ elálmósító részletességgel és unalmassággal írtam a múltkorában. Remélhetőleg azonban a napokban jön levél s hatodikán mehetek. Mint írtam, az ünnepeket Debrecenben tölténém s onnan mennék, januárban, Pesten keresztül Davosba,¹² Klein¹³ írt a napokban Davosból, szanatórium helyett penziót ajánl, szerinte olcsóbb és éppolyan jó. Egy meghökkentő dologról is referált, t. i. arról, hogy a svájci határon 20 napi vesztégzárta tartják vissza az embert: ő is keresztülment ezen s így ugyancsak rossz bőrben érkezett meg Davosba! Azt írja, hogy Pesten ki lehetne csinálni a vesztégzár alól való mentesítést. Kérem tehát, igen szépen a Nyugatot, kegyeskedjenek értesíteni mily lépések teendők ebben a dologban s ki tenné meg ezeket? Továbbá hogyan jut az ember utlevélhez és egyéb, kiutazáshoz szükséges, irásokhoz? Havaska azt írta, hogy forduljak „befolyásos” barátaimhoz! Én azonban nem tudom, kik azok?

Kedves jó Szerkesztő urat s mindenkit, s a jó Havas kisasszonyt külön is, sokszor üdvözlöm,

igaz hívők
Tóth Árpád

Klein azt is írja, hogy Davosban van Kádár Endre¹⁴ is, aki már eleve mindenben való készséges segítséget ígér nekem, sőt azt is, hogy némi keresethez juttat odakint.

⁶ A kötet ezzel a címmel 1913 áprilisában jelent meg.

⁷ Tóth Árpád nem fejezte be egyetemi tanulmányait, bár többször készült a záróvizsgák letételére. Mint leveléből látható, még 1913-ban is foglalkoztatta ez a gondolat.

⁸ A költő 1916-ban három alkalommal is a Tátrában nyaralt Hatvany Lajos jóvoltából.

⁹ A vers az *Óda az ifjú Caesarhoz*, melyben a költő mély békevágyát fejezte ki, a *Nyugat* 1916. dec. 16-i számában jelent meg.

¹⁰ A *Nyugat* 1916. dec. 1-i száma hét verset és egy kritikát közölt Tóth Árpád tollából.

¹¹ Havas Irén, a *Nyugat* szerkesztőségi titkárnoje volt.

¹² A davosi kúrárt még Müller dr. (kir. tanácsos, szanatóriumi orvos) javasolta neki, amint erről 1916. szept. 7-i és 1916. szept. 28-i, Nagy Zoltánhoz írt levelében tudósít. Hatvany hozzájárulásával az év októberében akart utazni, azonban rövid debreceni és pesti tartózkodás után (1916 dec. 1917 jan.) Svedlérre utazik vissza, Davosba nem jutott el.

¹³ Stefan I. Klein a Pester Lloyd munkatársa volt. (Jelenleg Angliában él.) Ő fordította volna németre azokat a munkákat, amelyeket az Újság szerkesztőségében Tóth Árpád részvételével szervezkedő irodalmi társaság megjelentetni kívánt. Nagy Zoltánhoz 1916. szept. 28-án írt levelében említi, hogy Klein Davosba ment, és őt is hívja.

¹⁴ Kádár Endre, a *Nyugat* munkatársa volt, novellákat, regényt, színdarabokat, kritikákat írt. Résztvett az 1909-es debreceni *Nyugat*-matinén, ezalkalomból igen melegen ír róla Tóth Árpád. Kádárt 1944-ben a fasiszták hurcolták el és ölték meg.

A borítékon:

Nagyságos

Havas Irén urleánynak,

Budapest

Vilmos császár ut 51. III.

A Nyugat Szerkesztőségében.

F: Tóth Árpád, Svedlér (Szepes m.) Dr. Schöntag-telep.

Ajánlott.

Svedlér, 1917, ápril 11.¹⁶

Kedves Havas kisasszony,

— keserves levél lesz ez, de tul kell rajta esnem. Nem értem önöket, a Nyugatot, egyenkint és összesen, akik oly jó és kedves embereim voltak mindenben s ujabban olyan furcsa és visszás módon bánnak velem, bántón és negligálón. Apróbb kéréseim már huzamosabb idő óta mellőzik, némely dologban pedig feltűnően hidegek, hogy nem lehet mindezt eltöprengés és elkeseredés nélkül tudomásul vennem. Kötetem¹⁶ példányaira nézve nem teljesítették azt a kérésem, hogy egyet, külön felsorolt, (sic!) lapok kötetpéldányait előbb hozzám juttassák, hogy azokat a redakciókban lévő barátaimhoz dedikálva, továbbküldhessem s így a magam kevés tiszteletpéldányából másoknak is küldhessek. Nem teljesítették azt a könnyen kielégíthető kívánságomat sem, hogy néhány barátom és jóakaróm címét, melyek más uton alig juthatnak birtokomba, hozzám eljuttassák. Ujabb időkből egyáltalán nem küldenek figyelőre való könyveket, holott azelőtt elhalmaztak ilyenekkel.¹⁷ S megtörtént velem, ami kezdő korom óta még nem fordult elő, hogy kézirataimat hevertetik: néhány fordításom beküldése óta már négy Nyugat szám jelent meg. Viszont, többszöri kérdezősködésem dacára sem kaptam értesítést, hogy e hevertetést mi okozza? Közölhetetlenek-e a kéziratok vagy csak várnak a közléssel. Mindez éles ellentétben áll azzal, amit egy Tátraházára írt levelük tartalmazott, mely szerint minél gyakoribbi munkásságom kéri.

Mi történt? Miért neheztelnek rám? Nekem fontosabbak az ily dolgok, mint esetleg vélik. Nekem az a pár korona, amit a Nyugatban való gyakori megjelenésem jelentett, elég fontos pénz volt, amit nehezen mellőzők, nem szólva arról, hogy írói hiúságom is mily érzékenyen bántódik meg.¹⁸ Tudtommal semmivel sem adtam okot elhidegülésükre. Kérem tehát mielőbbi határozott válaszukat, reflektálnak-e továbbra is működésemre, vagy jobban teszem, ha nem háborgatom többé Önöket? Ez nekem nagyon fájna. Főleg Osvát urra gondolva, kit legnagyobb tisztelettel, legigazabb szeretetemet veszek körül így is, és akinek örök hálával tartozom sok figyelmességéért s főleg azért a tényért, hogy legelső volt azok közt, akik igazibb írói érvényesüléshez segítettek. Kérem Önt, vele is okvetlen közölje ezt a leveletemet.

Szíves válaszát várva s Önt, valamint a Szerkesztő urakat a régi szeretettel üdvözölve maradok

hivük
Tóth Árpád

8.

[Osvát Ernőnek]

Kedves Szerkesztő Ur,¹⁹

Svedlér 1917 nov. 7.

— végre megírtam Kaffka-cikkemet s itt küldöm.²⁰ Egész vagyonába került már a Nyugatnak az a sok sürgető sürgöny, mellyel e cikk világraszólását unszolgatták, hát itt

¹⁶ Svedlén ifjúkorától többször nyaralt Tóth Á. Dr. Schöntag Lajos orvos gyermeknyaralótelepén volt cseregyerek, míg az orvos Alfréd nevű fia Debrecenben tartózkodott, hogy magyar szót tanuljon.

¹⁷ A kötet: TÓTH ÁRPÁD: Lomha gályán. Bp. 1917 ápr. Nyugat. kiad.

¹⁸ — Az 1917 jan. 1-i, febr. 1-i és ápr. 1-i szám kivételével minden Nyugat szám hozott vagy verset, vagy recenziót, esetleg mindkettőt Tóth Árpádtól. Költői hírneve és anyagi helyzete érdekében történt kifakadása talán összefüggésbe hozható azzal a ténnyel, hogy a levél kelte előtt pár nappal, (ápr. 8-án, Húsvétkor) határozották el menyasszonyával, hogy házasságot kötnek, ami máj. 10-én meg is történt. A Nyugat-nál tapasztalható mellőztetéséről részletesebben írt még az 1918. jan. 9-én és jan. 30-án Nagy Zoltánhoz írt leveleiben.

¹⁹ A levelet valószínűleg az általa már ismert Osvát Ernőnek írta, aki 1916 júniusától újra szerkesztője volt a Nyugatnak.

²⁰ A Nyugat a cikket „Kaffka Margit új regényéről” címmel 1917. II. k. 792–798. oldalon hozza.

van, bár aligha veszik hasznát s szegény cikkem alkalmasint Landauer²¹ szaktársunkról irt figyelőm szomorú sorsára jut. Mindegy, de legalább tuestem rajta.

A hét végén alkalmasint Budapesten lesznek,²² s szerkesztő Urral is szeretnék vagy egy negyedórát együtt tölteni. Kegyeskedjék Havas kisasszonynál meghagyni, milyen időtájt és hol találhatnám meg?

Szeretettel üdvözlí

hive

Tóth Árpád

9.

Nagys.

Dr. Mikes Lajos urnak²³

Budapest

Az Est szerkesztőségében

VII. Erzsébet körút 7. II. em.

[képes levelezőlap]

Isaszeg, 1921, VIII. 17.²⁴

Kedves Mester és Szerkesztő Ur, itt vagyunk s remekül fázunk, ami azonban Maupassant²⁵ szempontjából jó, mert kirándulás helyett fordít az ember. Hét végén kézirat megy.

Ha bármely üzeni valója volna, tessék 20—19 alá telefonálni, *délelőti*, Strasser Istvánt keresni (Pápay szérúm intézet), aki minden délután kijön ide. Sok üdvözet!

Tóthék.

[Több olvashatatlan aláírás.]

10.

[Mikes Lajosnak]

[1921 végén.] [25-én]²⁶

Kedves jó Szerkesztő Ur,

részvétellel hallom, hogy Ön ma költözik, viszont legyen szíves részvétellel hallani, hogy én, — ősi pechem sugallatából — pont ma jöttem be Önhöz, Maupassant-ügyben. Kegyeskedjék szívére ölelni a mellékelt kéziratot, a *Szalonka meséinek* folytatását, — még van egy kevés hujja, persze, ha holnap jöttem volna, egészen kész lett volna. Szóval legrövidebb időn belül küldöm. Ellenben: nekem pénz kellene, ma már úgy jöttem be, hogy ebédre sem hoztam pénzt, azért volt oly halaszthatatlan az utazás. Ha teheti, kegyeskedjék öt ivre való dohányt, — 1500 K-t — kiutaltatni s nevemben fel is venni. Jelentkezni fog érte *Strasser István* nevű barátom a szerkesztőségben s holnap behozza, mert mindennap megjárja Isaszeget. Előre is ezer köszönet. Lőrinc²⁷ most mondja, hogy Önnek nevenapja van: szívből üdvözlöm ezalkalommal, minden jót kívánva, többek közt azt is, hogy a legközelebbi Lajos-napját mindketten kevésbé peches napon érjük meg, utazás és költözés nélkül.

Üdv!

Tóth

Lőrinc adott 300 K-t, kegyeskedjék neki majd lefogni s Strassernak így csak 1200-at adni.

²¹ Landauer Béla Glória c. riportkönyvéről Szini Gyula kritikáját hozta a Nyugat, 1917. I. k. 406 — 407. l. Landauer több háborút magasztaló riportgyűjteményt, fronttudósítást tartalmazó kötetet adott ki.
²² Orvosa engedélyével utazott Pestre Tóth Á., akinek Hatvány megígérte, hogy az *Eszendő* címmel indítandó revü szerkesztői tisztét fogja rábizni.

²³ Mikes Lajos, Az Est irodalmi szerkesztője, Tóth Á. atyai jóbarátja. Ő vitte be a költőt a lap kötelekébe.

²⁴ 1921 nyarán a Tóth család egy ismerőse segítségével Isaszegen vett ki szobát nyaralásra. Innen kelt a levél. (TÓTH ÁRPÁDNÉ szíves közlése.)

²⁵ Az Athenaeum ekkoriban fogott hozzá Guy de Maupassant műveinek magyar nyelvű kiadásához. A sorozatot Mikes Lajos szerkesztette és rendezte sajtó alá. A fordítók közt szerepelt Tóth Árpád is, aki 1921-ben a sorozat 6. köteteként *A szalonka meséi*-t fordította, s az ő fordításában adták ki 1927-ben az évekig készült *Miss Harriet*-et is, a sorozat 16. köteteként.

²⁶ „1921 végén” c. szöveg Mikes kézírása. A megjegyzés helyességét és a „25-én” dátumot a levél tartalma igazolja, ugyanis Lajos napja aug. 25-én van.

²⁷ Szabó Lőrinc, a költő barátja, ezidőben szintén Az Est munkatársa.

Remélem, hétfőn már legalább annyira ismét dolgozhatom, hogy a képtablók sorrendjét összeállítsam. A szövegtördelést éppen tegnap fejeztem be. Itt csak sorrendi megoldások kellenek még, no meg a Heltai és Molnár kéziratok, de ezek nagyon sürgősen. —³² Egyelőre fontos, hogy az első négy ív megvan. Ha baj lenne velem, még mindig lesz rá mód, hogy mindent szépen átadjak, Önre azt hiszem, nem hárul át tulsok teher. De mg ott sem tartunk. Egyelőre szépen fekszem a hátamon s reménykedem a hétfőig való rendbejövételben.

Szeretettel üdvözlí

s a mai helyettesítési gondok és kellemetlenségek miatt szívből sajnálja

igaz híve

Tóth Árpád.

Ja igen! Gyárfással a holnapi meccsre két jegyet vásároltattam.³³ Amennyiben megvette már a jegyeket, persze ki fogom fizetni, bár a meccsremenés fiatal lett. Ha nem vette meg, annál jobb lenne!

13.

[noteszlapon]

Kedves jó Szerkesztő Ur,

— mellékelve küldöm a Hármaskönyvbe való csekélységet,³⁴ talán még nem későn Egyebekben teljesen kielégítően érzem magam, most már sétákat is teszek. Jövő héten ne kezdjem meg a szerkesztőségi munkát?³⁵

23, XI/7.

Üdvözetekkel híve

Tóth.

14.

Nagyságos

dr. Mikes Lajos

szerkesztő Urnak

H.

Bors u. 15. I. em.

[keltezés nélkül]³⁵

Kedves jó Doktor Ur!

Megint baj van. Hajnalban váratlanul működni kezdett a tudóm s egész csinos kis vérzést produkált. E pillanatban is „rotyog”, tehát még lesz folytatás. Pár napig legalább kénytelen leszek hanyattfeküdni. A redakciótól szíves elnézést esedezem.

A regény!³⁶ Itt küldöm a vérköpésig elkészült részt, ezzel felén túl vagyunk. Erre a hétre már nem is igen kell több. A nagy borítékban rajzolnivalót küldök Feiksnak,³⁷ kegyeskedjék továbbítani. A holnapi folytatáshoz elég lesz a (4) számú kép; címe: „A kerékpáros bolt gnómja.”

Ez az utolsó még hátramaradt klisé. A többi alkalmasint ma jön. Kegyeskedjék valahogy feljuttatni, hogy címeikkel elláthassam. Korrekturát is kérek az új szedésből.

Egyelőre nincs több ujság. Reméljük, még nem tartok a katasztrófánál. Csak persze mégis „unheimlich” ez a rotyogó mellkas.

Ja igen, ha levelem érkeznék, kegyeskedjék megőrizni, vagy Mihályfi³⁸ urnak átadni megőrzésre. Hazaküldeni, felbontani ne tessék, esetleg felesleges komplikációt okozna.

Szeretettel üdvözlí

igaz híve

Tóth Árpád.

³² Babits költeménye (*Vers, apostolokról*) — 34. o. —, mégis az eredetileg tervezett szedéssel jött. Harsányi írása (*Esti vers*, a 47. oldalon) sűrű, apró szedéssel, míg Nagy Endre *Az utolsó* c. verse 149. o. nagyobb betűkkel került a kötetbe. Heltai költeménye, az *Ejjele a Margithidon* (186. o.) és Molnár Ferenc *Légy jó c.* írása (191 o.) az irodalmi rész végén foglalnak helyet.

³³ 1923. okt. 28-án du. negyed 3-kor kezdődött Magyarország–Svédország válogatott csapatainak labdarúgómérkőzése.

³⁴ Tóth Árpádtól *Az isten oltókése* c. verset közölte a kötet. (190. o.)

³⁵ A költő tizenegy nap múlva — 1923. nov. 18-án — már újra Otátrafüreden van.

³⁶ A levél pontos keltét nem sikerült megállapítani. Ezidőből való származását tartalma és a környező levelekkel megegyező címzése (Bors u. 15. I. em.) teszi valószínűvé.

³⁷ Ekkor már a *Miss Harriet*-et fordítja. Ezt alátámasztja az is, hogy a költő 1923. febr. 18-án Az Est-ben Móricz Házasságtörés c. művét elemezve a L'heritage-ra hivatkozik. E novella „Az örökség” címmel a *Miss Harriet* második fejezeteként szerepel majd. (1927).

³⁸ Feiks Jenő (sz. 1878) festő és rajzoló, Az Est munkatársa.

³⁹ Mihályfi Ernő, Az Est lapok szerkesztőségének tagja.

[Kívül a boríték hátlapjára írt szöveg]

Kedves Doktor ur, mivel a lány

nem tud telefonálni, Annus³⁹ pedig nem akar egyedül hagyni, megkérem még arra is, hogy lehetőleg még kilenc előtt kegyeskedjék helyettünk Mandl úrnak telefonálni (156—53), hogy látogasson meg.

Hálás köszönettel:

Tóth.

15.

Nagyságos

Mikes Lajos urnak

Budapest.

Bors u. 15. I.

F: Tóth Árpád. Starý Smokovec.

Tátra Szanatórium.

Ó-Tátrafüred, 1923. nov. 22. csüt.

Kedves jó Szerkesztő Ur,

először is szíves elnézését kérem, hogy ceruzairás olvasásával fárasztom, de itt egyelőre nincs tintám, a szanatóriumi tintával pedig az író-szobában mások leveleznek.

- 1.) Jól vagyok. Gyönyörű hely a leggondosabb kezelés. Remek koszt. Szóval minden kitűnő.
- 2.) Minden kitűnő és — drága. Mikor derék főorvosunk, Bíró dr.⁴⁰ levelet írt ide, a „legolcsóbb” árak iránt tudakozódott. Viszont az én kezelése a legolcsóbb, napi 50 koronás árak szerint nemigen oldható meg célszerűen. A napi 50 koronás taksa csak u. n. normál-szobát, normál-étkezést és normál-kezelést jelent. Viszont nekem, mint itt megállapították, *erélyes hizókurára, különböző kezelésekre* (arzen, kvarc, háromféle fürdő, külön tejkura) van szükségem, szobát pedig olyat bátorkodtam választani, amelyet nem lép-csök tömegén át kell megközelíteni s amely *délre nyílik* stb. stb.-szóval *a lehető legjobbat*. Mindez azt jelenti, hogy szó sincs 50 koronás napi költségről, hanem ellenkezőleg kereken körülbelül 110 korona a napi büdsém, amiben pedig sok engedmény is van a szanatórium részéről. Dehát mégis 110 korona, ami borzasztó sok, nemde?
- 3.) Felmerül ezek után a kérdés: helyesen cselekedtem-e, hogy ittmaradtam és vállaltam a jelzett árat? Megvallom, nagyon kényelmetlenül érzem magam arra a gondolatra, hogy esetleg túllőttem azon a határon, ameddig az Est szíves áldozatkézsége elmenni hajlandó. Salusinszky szerkesztő Ur azzal eresztett utnak, hogy a 4000 cseh koronából még valószínűleg vissza is viszek majd. Én már akkor jeleztem, hogy ismerem a szanatóriumi szokásokat, amelyek végeredményben mindig a prospektusi normál-árak duplájának kiadását eredményezik. Viszont Miklós főszerkesztő ur és Sebestyén igazgató ur bucsuzáskor azt mondták, hogy igyekezzem minél jobban érezni magamat s a költségek dolgában ne aggodalmaskodjam.⁴¹
- 4.) Mindez persze nem változtat azon az alapigazságon, hogy napi 110 kor. nem napi 50, és így arra kérem Kedves jó Szerkesztő uramat, sürgősen tudakozza meg sorsom kegyes intézőjénél, hogy mit szólnak a dologhoz? Egy percre sem szeretnék fölöslegesen pénzükbe kerülni s jól tudom, hogy az ellenérték, amit kezeltetésem finanszírozásáért nyújthatok, alig valami.
- 5.) Hogy ez az ellenérték milyen csekély, arra szép bizonyosság az, hogy itt a főorvostól lefelé a fürdőselegényig senkise tudja, hogy Tóth Árpád az több valami, mint pl. Stern Ignác, vagy Pskóvec Janó. Senkise tudja, hogy Tóth Árpád ur holmi jeles lírai költő, akit tisztelni kell. Bezzeg azt, hogy Medek Anna⁴² idekészl, naponta többször is megtárgyalják. No de e részben kiváló Bíró Gyula fődoktorunk is hibás. Ugy levelezett be ide, mint budapesti „tanárembert”, úgyhogy per „tanár ur” fogadtak s mégcsak azt se tudták, hogy újságíró vagyok, annál kevésbé, hogy valami külön nevezetesség, akire büszkének kell lennie a szanatóriumnak. No de annyi baj legyen.
- 6.) Egyébként, ismétlem minden a legnagyszerűbb. Az étkezések lakomaserűek, a doktorok a figyelmes szolgálatkészség nagymesterei, — szóval békebeli szanatóriumban vagyok. Éppen megérkezésem napján esett az első hó, amely azóta jó vastagra nőtt, úgy-

³⁹ Felesége, sz. Lichtmann Anna.

⁴⁰ Dr. Bíró Gyula, Az Est főorvosa.

⁴¹ Miklós Andor, az Est-lapok (Az Est, Pesti Napló, Magyarország) tulajdonosa, főszerkesztő. Sebestyén Arnold, igazgató, kiadóhivatali főnök. Salusinszky Imre ekkor Az Est felelős szerkesztője.

⁴² Medek Anna (1885—1960) operanékesnő, drámai szoprán. 1923-tól az Opera örökös tagja.

— hogy maholnap megkezdik a csuszkáló szezónt is. Este holdfényben sétálok a szalóki meg gerlachfalvi csucskok alatt, ami grandiózus élvezet a kemény, friss levegőben. Egyéb-ként napi öt (órát fekszem)⁴³ órán át tartok fekvőkurát s egyelőre ugynevezett szigorú kezelést kapok, legfeljebb leveleket szabad írnom, azokat is csak módjával.

- 7.) Arra a kijelentésemre, hogy két hónapig maradok, a főorvos csóválta a fejét s Röntgen-felvételeimre hivatkozott, amely „nem mutat barátságos arcot”. Szóval ő hosszabb kezelést kíván, de ez a pont azt hiszem már nem fontos, mert ha két hónap alatt jól fel tudnak hizlalni, én természetesen mégis hazamegyek.
- 8.) Legsürgősebb a büdsé-kérdés! Maradhatok-e 110 koronáért, vagy hagyjam abba? T-i a „normál” kezelésnek megfelelő dolgokat otthon Pesten is, házilag olcsón meg lehetne csinálni. Kegyeskedjék kedves Szerkesztő ur megbeszélni a dolgot/az illetékes nagyhatalmakkal.
- 9.) Természetesen mindenkinek irok, mihelyt inkább engednek. Addig is üdvözlések tömegét küldöm minden barátomnak, jóakarómnak és kedves emberemnek, az egész redakciónak. Itt, sajnos, nem látni Az Estet, csak legfeljebb belőle ollózott dolgokat. A Kassai Naplóban pl. ma láttam egy régi Zsadányi-cikket. A prágai magyar lap irodalmi rovatában előre hirdetik a tárcákat és verseket egész hétre. A héten pl. Gergely Sándor, Nyáry Andor novellája szerepel, vasárnapra pedig egy Bányai Kornél vers és egy Csermely-novella!⁴⁴

Mégegyszer kezeiket csókolom és mindenkit melegen és szeretettel üdvözlök,

hálás hívük
Tóth Árpád.

Tessék a lapszámozásra ügyelni, mert össze-vissza van.

⁴³ Az eredetiben áthúzva.

⁴⁴ A *Prágai Magyar Hírlap*-ról van szó. Az 1923. nov. 20-i szám közli az említett frások együttes hirdetését.

II. RÁKÓCZI FERENC VÁLOGATOTT LEVELEI

Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Köpeczi Béla. Bp. 1958. Bibliotheca. 367 l. (Auróra, 10.)

A Bibliotheca könyvkiadó Auróra sorozatának tizedik kötete gyanánt jelentek meg Köpeczi Béla válogatásában, bevezető tanulmányával „II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei”. Köpeczi a „szélesebb olvasókörzönség” számára „népszerű kiadásnak” szánta könyvét; az olvasó „a levelekből — az eddiginél — jobban megismerheti a kuruc szabadságharc vezetőjének egyéniségét s azt a nehéz küzdelmet, amelyet a nép élén az ország függetlenségeért vívott”. A bírálóknak voltaképpen csak a szerző céljára kellene tekinteni: nem is volna más feladata, csak az, hogy megvizsgálja: megfelel-e a kiadvány rendeltetésének, gondos és körültekintő volt-e a levélszövegek válogatása, jegyzetelése, jó tájékoztatást kap-e a közönség a bevezető tanulmányban Rákócziról, a nyolc esztendőn át tartó szabadságharc vezérő fejedelméről és a negyedszázados kuruc emigráció küzdő, szenvedő hősről, meg azokról az emberekről: kurucokról és labancokról, barátokról és ellenségekről, magyarokról és idegenekről, akikről szó esik a levelekben.

Köpeczi Béla nevét, tudományos munkásságát ismeri mindenki, aki foglalkozott — még ha futólagosan is — a Rákóczi-szabadságharc történetével. Neve a szakemberek körében megbecsült név: Párizsban gyűjtött gazdag anyagából írt tanulmányai jelentős mértékben tisztázták a kurucok francia vonatkozásait s a Rákóczi-emigráció történetét. Új könyvének tanulmányozása közben hálával gondoltunk értékes tanulmányaira. Az a reménységünk, hogy nagy hivatali elfoglaltsága mellett is tud időt szakítani a kuruc-francia diplomácia teljes történetének megírására, okmánytárának kibocsátására. Eppen azért, mert a „II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei”-nek kiadása Köpeczi munkája, a válogatás és a bevezető tanulmány több figyelmet érdemel, mint amennyit egy népszerűsítő kiadványra szoktunk fordítani.

Fel kell vetnünk ezt a kérdést: vajon nem több-e ez a könyv, mint népszerű Rákóczi-ábrázolás a fejedelem leveleinek

segítségével? Bevezető tanulmányának ez a címe: II. Rákóczi Ferenc, a levéltíró. Köpeczi maga is kifejezést ad ama meggyőződésének, hogy „ezek a levelek nemcsak történeti dokumentumok, hanem jelentős irodalmi alkotások is”. „Miről tanúskodnak a fejedelem levelei?” — tanulmányában így felel a feltett kérdésre: „Elsősorban az emberről szolgáltatnak rendkívül érdekes és fontos tanúbizonyságokat”, de „nemcsak az érző és gondolkodó embert mutatják be, hanem a cselekvőt is: a politikust, a hadvezért, a diplomatát”, — sőt az író is.

Az író Rákóczit a tudományos kutatás már régen felfedezte; nagy művei: a *Confessiones* és a *Memoires* magyar fordításokban régóta közkézen forog, 1946-ban megjelent az *Aspirationes* magyar fordítása is. Zolnai Béla kutatásaiból tudjuk, hogy a troyesi városi könyvtárban kiadatlan elmélkedései hevernek, s adások vagyunk a *Testament* két kötetében foglalt írások magyar fordításával is. Szekfű még azt gondolta, hogy csak a *Confessiones* hiteles műve a fejedelemnek, s a *Memoires*-ről szólva kétségbevonta, hogy „az egész munka a fejedelem tollából származik”. Azóta előkerült e mű kézírata is. Máris tervezhetnénk — amint ezt Tolnai több ízben javasolta is — Rákóczi műveinek teljes kiadását, ha levéltárának lajstromai nem figyelmeztetnének bennünket arra, hogy voltak a szabadságharc idején írt magyar nyelvű munkái is. Ezeknek felkutatása nem kevésbé fontos feladat, mint az emigráns Rákóczi irodalmi műveinek összegyűjtése volt. Egyetértünk Köpeczivel: mikor számbavesszük a fejedelem teljes irodalmi munkásságát, nem szabad megelégednünk leveleiről, törekednünk kell levelezésének kiadására is, annál is inkább, mert a szabadságharc idejéből való levelei túlnyomó részükben magyar nyelvűek.

S javarészükből valóban irodalmi értékű írások. Hálás és szép munka: az emigrációban írt emlékiratokat illusztrálni az eseményeket frissen tükröző levelekkel. A levelek világánál értjük meg igazán: népének, személyének milyen megrendítő drámájáról beszél

a kolostor csendjében elmélkedő Rákóczi az emlékiratok tárgyilagos, tartózkodó mondataiban. Az emigrációs iratokban rejtőző finom célzásokat a hazai eseményekre csak akkor ismerjük fel igazán, ha gondosan figyelünk a szabadságharc vezérének idehaza elhangzó vallomásaira, gyakori elmélkedéseire. S az önvizsgálat gyötrődéseire is csak az egykorú levelekből derülhet világosság.

Köpeczi könyve azért jelentős könyv az irodalomtörténeti kutatás mértéke szerint is, mert figyelemzetteti a tudományt mulasztásaira a Rákóczi-filológia területén. Foglalkoznunk kell a levelek műfajának és szerzőségének kérdésével.

Mi a missilis levél? — kérdezzük mi is Köpeczivel. Az ő meghatározása szerint főként a bizalmas jellegű magánlevél, amikor „a levélíró nem a nyilvánossághoz szól, hanem valamely barátjának, családtagjának vagy közeli ismerősének mondja el, ami szíven fekszik, még pedig feszélyezettség nélkül, közvetlen és kitetlen formában”. Köpeczi azt állítja, hogy gyűjteménye missilis levelekből készült válogatás. „Rákóczi levelei — mondja — bármely céllal íródtak is — ehhez a műfajhoz tartoznak.” De éppen a közölt levelek mutatják, milyen nehéz ezt a mértéket alkalmazni egy olyan férfiú politikai, katonai és diplomáciai, olykor gazdasági levelezésére, aki egy országot, egy népet igazgat történetének egyik válságos szakaszában.

A Rákóczi által szerzett: írott vagy diktált leveleket általában könnyű elkülöníteni azoktól a levelektől, amelyeket a kancellária szövegez meg a fejedelem nevében a bevett kancelláriai gyakorlat szerint, a fejedelem szóbeli utasítására, emlékezetből vagy rövid feljegyzésre támaszkodva. Az ilyen „levelek”, még ha Bercsényi vagy Károlyi számára íródtak is, csupán csak történeti forrásoknak tekinthetők: az eseményekről, a tervekről és a kancelláriai gyakorlat módjáról nyújtanak felvilágosítást. De mégis akadnak ezek között olyanok is, amelyekhez több köze van Rákóczinak, mint a kancelláriának, mert olyan részletes volt az utasítás, amelyet a fejedelem a referáló szekretáriusnak diktált, hogy a kancellária alig tett hozzá többet, mint a szokásos formalításokat. A kancellária által szerkesztett leveleket, amelyeket inkább rendelveknek nevezhetnénk, a kancellária leveleskönyvében találjuk meg. A bizalmas természetű katonai vagy diplomáciai természetű leveleket maga írja vagy diktálja a fejedelem; a katonaiakat inkább diktálja, mint írja, a diplomáciaikat inkább írja, mint diktálja, de azért olykor még a francia leveleket is tollba mondja. A bizalmas jellegű írott vagy diktált levelek bizalmasan kezelt leveleskönyvbe kerültek. Ezeket — amelyeket feltalált — adta ki Thaly az Archivum

Rákócziánium első sorozatának első három kötetében. Ezek többnyire válasziratok: konkrét kérdésekre felelnek, válaszolják a katonai és a politikai helyzetet, utasításokat adnak, jelentéseket kívánnak. Köpeczi válogatása is mutatja: milyen kevés magánlevele maradt fenn Rákóczinak; egész gyűjteményében csak két magánlevél van (a gyermek Rákóczi kedves levélkéi). Mikor a fejedelem levélstilusát akarjuk szemléltetni, a bizalmas jellegű hivatalos leveleket tartalmazó leveleskönyvekre vagyunk utalva.

Nevezhetjük-e az ilyenfajta leveleket olyan missilis-leveleknek, amelyekre ráillik Köpeczi meghatározása? Műfajukat és rendeltetésüket tekintve semmiképpen nem. Közvetlen, bizalmas hangjuk a missilis magánlevelekre emlékeztet, de valójában a szabadságharc legfelsőbb katonai, politikai és diplomáciai vezetésének írományai.

Köpeczi úgy véli, hogy a fejedelmi kancellária stílusát hatást gyakorolt Rákóczi bizalmas levelezésének módjára, stílusára. Elég részletes fejtegetésében feltételezi, hogy a fejedelemnek volt még egy titkos kancelláriája is, amelynek Ráday Pál lett volna a vezetője. Az, amit Rákóczi kancelláriájáról ír, hiányos és tévedéseket tartalmazó vázlat, de első sorban nem az ő hibájából, hanem a kutatás elégtelen volta miatt. Ráday a fejedelmi kancellária direktora volt, s egyben a fejedelem első, bizalmas, ha úgy tetszik: titkos szekretáriusa, az intimus secretarius, aki előtt Rákóczinak nem volt, de nem is igen lehetett titka. A többi szekretárius titoktartásában a fejedelem nem nagyon bízott, mert „az embernek házanépe az ellensége” s „mert tétováznak az elmék”. „Melyre nézve — írja figyelemzettséggel Bercsényinek — elejtőt fogva magam előtt szoktam iratni s magam dictalom az actualiter commandóban lévő generálisok leveleit.” A diktált levelek, a sajátkezűleg írt levelek hangját, stílusát az a viszony határozta meg, amely a fejedelem és tábornokai, bizalmas emberei között kialakult. Rákóczi sokat tartott fejedelmi ösöktől való származására, a maga fejedelmi rangjára („a király személyét képviselem ebben az országban és erdélyi fejedelem vagyok”), s még Bercsényi is megjárta, mikor szerencsétlen hasonlattal példázta a fejedelem helyzetét egyik levélben, de a generálisok is nagybírtokos urak voltak, kiskirályok a maguk rendi világában, ezért csinján kellett bánni velük. Elismerték, hogy Rákóczi rangban felettük áll, nem idegenkedtek volna attól, hogy a felkelés győzelme esetén királyukká válasszák, de nem olyan magasan állott felettük, mint a bécsi császár, hiszen a Rákóczi-családot csak egy századdal korábban Rákóczi Zsigmond emelte ki a középnemességből. A család köznemesei ágai még tartották a rokonságot a

fejedelemmel, pl. Orosz Pállal így beszélt Rákóczi: „Menj el, Édes Bátyám...”, s Orosz Pál első feleségének halotti búcsúztatójában a halott: Rákóczi Borbála „szerelmetes öccsé”-nek titulálja a fejedelemet. Bár Rákócziban a szabadságharc folyamán kibontakozott szuverénitásának öntudata, magatartásában, levélbeli stílusában is maradt valami patriarchális vonás, s nem annyira rangja, mint inkább személyes kiválóságából eredő tekintélye tette fejedelemmé az országot és a hadsereg szemében. Természetes méltóság sugárzott személyéből: „Ez a tiszta egyéniség roppant vonzást tudott gyakorolni környezetére, s rendkívüli emberi hiteile súlyt adott fellépésének” — mondja Köpeczi, s valóban így van. Leveleiből fejedelmi méltósága és emberi közvetlensége sugárzik. Bár a leveleket az ország feje irta méltóságának tudatában és élve hatalmával, mégis megvan bennük a magánlevél természetessége, közvetlensége, őszintesége és bája. A marosvásárhelyi országgyűlés a „Haza atyjá”-nak deklarálta Rákóczit, méltán, mert — ezt is jól látja Köpeczi — a fejedelemben az a patriarchális meggyőződés élt, hogy aki ura, egyben atyja is népének. Persze elég ritka az olyan Rákóczi-levél, amelyet — az elmondottak igazolására — teljes terjedelmében közölhetünk egy irodalmi célzatú levélgyűjteményben. Inkább csak a levelek meditatív vagy patetikus részletei alkalmasak erre, a vezérő-fejedelem parancsai, bírálati nem irodalmi szintű részletek a levelekben, ezeket ki kell hagynunk, pontozással jelölve a kihagyott részek helyét. Így jár el — igen helyesen — Köpeczi is, néhol talán feleslegesen is rövidítve a szöveget. De éppen a csonka levelek figyelmeztetik az olvasót arra, hogy Köpeczi meghatározása a levelek műfajára nézve nem egészen találó, s olyan gyűjteményt tart kezében, amelyet — némi túlzással — inkább Rákóczi-breviáriumnak nevezhetnénk, mint magánlevelek válogatott gyűjteményének. Már mondtuk: csak két igazán magánlevél van a kötetben. Számukat lehetett volna szaporítani azokkal a sürgető pillanat hevében írt bizalmas hangú levelekkel, amelyek a protokollumokban foglalt leveleknél közvetlenebbül mutatják Rákóczi közelségét bizalmas embereihez: Pl. egy ilyen levélben Kőrös Györgyöt, hol Kegyelmednek titulálja, hol tegezi, s így szólítja meg egykori nevelőjét: „Édes Kőrösi Uram!”

Köpeczi úgy véli, hogy a fejedelem bizalmas leveleit is befolyásolta a kancellária formakésztsége és stílusa, mi azonban azt gondoljuk, hogy ez a megállapítás csak azokra a „levelek”-re érvényes, amelyet már nem vonhatunk be Rákóczi levelezésének körébe. Abban azonban teljesen igaza van, hogy az ő. levélstílusát is formálta a korábbi gyakorlat és hagyomány. A levél a társa-

dalom keretei, kötöttségei között élő ember érintkezésének olyan módja, amely az élőszóval történő közlést vagy beszélgetést helyettesíti. A rendi társadalomban hagyományból táplálkozó gyakorlat szabályozta a különböző társadalmi osztályokhoz és rétegekhez tartozó emberek érintkezését, s az egyenrangúak között is tekintettel kellett lenni a különbségekre, a rokonság fokára vagy a viselt méltóságra. Rákóczi roppant gondossággal vigyázott arra, hogy a hagyományos illendőségen és tisztességen csorba ne essék, sem a kancellária gyakorlatában, sem a maga által diktált vagy írott levelekben. Rákóczi helyzetét a kuruckor társadalmában, viszonyát a hadsereg és az országigazgatás embereihez a levelek árnyalatokat is kifejező pontossággal jelzik. Erre nézve igen tanulságos megvizsgálni a fejedelem és főtábornoka nagy terjedelmű levelezését: levélbeli érintkezésüket a társadalmi érintkezés hagyománya és gyakorlata szabályozza, s ezt színezi és módosítja, de mindig csak az élő hagyomány, a társadalmi szokás — törvény keretei között kettőjük személyes viszonya. Nem a kancelláriai stílus ismerete, hanem Kertész Manó kitűnő könyve (*Szállók az úrnak. Az udvarias magyar beszéd története.*), amely az *Archívum Rákóczián*um kötetit is feldolgozta, nyújt tájékoztatást a magyar levélstílus korabeli kötöttségeiről, melyekben mindig a levélíró és a címzett személyes érintkezésének módja, modora fejeződik ki. Francia leveleiben Rákóczinak „a különböző udvariassági formák túltengenek” — mondja a Bevezetés, mi tegyük hozzá: nem egyszer a mondanivaló rovására. A levélgyűjtemény egyharmada idegenből fordított levél; ez kissé talán sok is, de méltányoljuk Köpeczi Béla érdeklődési körét, s vegyük tekintetbe azt a lehangoló körülményt is, hogy Rákóczi utolsó — fennmaradt — magyar nyelvű leveleit Danzigból írja. A danzigai leveleket, Rákóczi magyar nyelvűségének utolsó, meghatóan szép emlékeit fel kellett volna venni Rákóczi válogatott levelei közé, azért is, mert ezek igazán magánlevelek. Rákóczi nyelvről, stílusáról szólva Köpeczi megfigyelései gyakran találóak, de vannak olyanok is, amelyekkel nem tudunk egyetérteni. Az a véleménye, hogy Rákóczi „a népi nyelvet használja, amelyen megérződik a prédikátorok biblikus szókincsének és stílusának hatása”. Rákóczin nem a népi nyelvet használja, nem is lehet népiesnek nevezni, s nyoma sincs rajta a református prédikátorok retorikájának, egyházas érvélmódjának. De mégse vessük el egészen Köpeczi megjegyzését a fejedelem „népiességéről”, mert, ha tévesen is, Rákóczi műveltségének egy olyan oldalára figyelmezteti a kutatást, amelyről ez, fájdalom, nem akart tudomást venni, s amelyről Köpeczi sem szól, mikor a fejedelem

műveltségének sokoldalúságáról beszél: Rákóczi jól ismerte a magyar népi művelődést, tud a táltosokról, ismeri Király-fia Kis Miklós meséjét, a népmese hősének beszélgetését fenn a levegőgömbben a táltoslóval, ismeri a vásári ponyvákról terjedő történeteket, pl. Markalf históriáját, s népies szólásformák kerülnek tollára, köztük olyan is, amelyet már Bethlen Gábor is használt. Bizony, mulasztása az a magyar nyelvtudománynak, hogy nem tárta fel folyamatosan a magyar irodalmi és levélbeli stílusnak ama nagy változását, amely a XVII. században végbement, amely a végváriak magyaros, szemléletes, izes, tiszta, rövidsége törekvő stílusától a kuruckor végének bizony már megromlott, ellatinosodott, megterhelt, barokkmódra patetikus és cikornyás stílusához vezetett. Id. Révész Imre egy Rákóczi-kiáltványt a megromlott magyar szófűzés elrettentő példájaként adott ki a múlt század közepe táján. Ez a változás a prédikátorok stílusán is érezhető, jellemző Rákóczi stílusára is. Vajon mivel lehet bizonyítani azt, hogy Rákóczi nyelvére hatott a református igehirdetés? — hiszen katolikus volt, református prédikációt csak akkor hallott, amikor résztvett valamelyik kedvelt református vallású híve temetésén, református istentiszteletre dehogy is járt, s csak egy-két olyan esetet tudunk, mikor prédikátorokkal (Herczegszőlősi Istvánnal, Apáti Miklóssal) elbeszélgetett. Hatást nem a nép s nem a prédikatori rend gyakorolt Rákóczi stílusára, a hatást máshol kell keresnünk.

A Köpeczi által is közölt 1690-es Rákóczi-levél valóban arra vall, hogy az idegenben nevelkedő fiatal Rákóczi még hibásan írt magyarul. De éppen levelei bizonyítják: hazatérve, magyar környezetben, levetkezte a nyelvrontó idegen hatást, visszatért anyanyelvéhez, és később már teljes gazdagságában birtokolta. Kikkel beszélt magyarul hazaérkezése után Rákóczi? Azokkal, akik felébresztették benne magyarságának tudatát, akik figyelmeztették a haza szörnyű állapotára: Bercsényivel, a Vayakkal, a Szirmayakkal, azokkal a literatus, művelt magyar középnemeseikkel, akik a vármegyét kormányozták, de igényt tartottak arra is, hogy beszéljenek az ország dolgaiba. Ezek Rákóczi barokk zsúfoltságú, pátosza hajló szónoki stílusát szépnak tartották: tudták, hogy a szécsényi tábori gyűlés proposícióit ő maga diktálta, dicsérték, milyen szépen szólott ön maga és a haza szenvedéséről. A szép stílus, a kortársak szerint — bizonyára Rákóczi véleménye is ez volt — az a stílus, amely szónokias, amely az érzelmek retorikájával győzi meg az embereket. Nem a prédikátorok, hanem a megyéken és a diétákon szónokló nemesurak hatását kell feltételeznünk, mikor külső magyarázatot kere-

sünk Rákóczi — Köpeczi szerint is — retorikus stílusára. A szónokiasság nem minden esetben jellemzi a fejedelem stílusát, többnyire azonban ez a jellemző vonása. Úgy véljük: Rákóczi mély érzéseket kifejező pátoszát külső hatásokból nem lehet megmagyarázni, mert igaz az, hogy a stílus maga az ember. A fejedelem, Székfi szerint, — Köpeczi szerint is — szemérmes ember volt, mi inkább tartózkodónak mondanánk őt. Környezetében a lélek szerint is előkelő ember tartózkodó nyugodtsága jellemezte, de mihielyt az ország színe előtt, diétákon vagy kiáltványokban, vagy a hadsereg előtt szólott személyéről és az ország dolgairól, előtört, megszólalt gazdag érzelmi világa. Feljegyezték róla, hogy beszédeivel könnyekre indította hallgatóságát, s ellenségei azt mondták: könnyeivel győz, nem érveivel. A személyes meggyőződés ereje, a személyes vallomástétel lenyűgöző hatása szóval meg korholó és meggyőzősre törekvő leveleiben. Pátosza tehát belső emberének természetéből, nem pedig külső példák követéséből fakadt. A pátosz stílusának ereje, de gyengesége is: mi nem mernénk azt mondani, hogy Rákóczi kitűnő stílusista. Stílusából gyakran hiányzik a XVI. század nyelvének természetes folyása, magából a nyelvből adódó képszerűsége, hiányzik a világosság, a mondatok szép rövidsége, elveszett a stiláris egyszerűsége való törekvés, győzött a barokk stílus: a logika gyakran elfúlad a körmondatok áradásában. A kor prédikátora nem így írt, nem így beszélt; ebben a korban a prédikátor neve: tanító, igehirdető: tanítást; a pátosz nem jellemző tulajdonsága a kor református prédikációjának. Amit Köpeczi a prédikatori stílus hatásának tulajdonít Rákóczi leveleiben, a *Biblia* hatása. A fejedelem naponként olvassa a *Vulgátát*, erős teológiai és biblikus műveltsége van: ez érződik leveleiben.

Szellemes és hasznos módszere Köpeczinek az, hogy Rákóczi levélstílusát összeveti Bercsényi és Ráday stílusával. Bercsényi általában szellemes, de nem egyszer csak szellemeskedő stílusára valóban találunk reflexiókat a fejedelem leveleiben, azonban — mivel a stílus az ember — a kuruc szabadságharc két vezető embere között meglevő nagy különbséget misem mutatja jobban, mint levelezésük. A stílusban is könnyed, csapongó és egyáltalán nem patetikus Bercsényi levelei számunkra semmivel sem könnyebb olvasmányok, mint Rákóczi súlyos levelei. Bercsényi leveleiben érződik valami halvány árnyalata a könnyelműségnek, Rákóczi leveleiből, mint egyéniségéből is, roppant erkölcsi komolyság és megállapodottság árad; az a meggyőződés, hogy ő elválasztott ember népe szabadtítására, ő maga is felajánlotta személyét, mintegy áldozatra, hazájáért

„kötelességem szavát és sok esküvésemet követve a magam személyi örömei elé helyeztem a köz ügyét”), kicsiny, mindennapos, közönséges dolgokban is meghatározza magatartását, s sűrűn kicsendül leveleiből. A szinte már királyi öntudatú, fényes udvartartó Rákóczi, a kötelesség és az erkölcsi felelősség dolgában puritán, éppen ez teszi személyét és stílusát hasonlóvá legbizalmasabb emberének, Ráday Pálnak személyéhez és stílusához. Mikor Köpeczi arról beszél, hogy Rákóczi magyar nyelvű stílusának kialakításában nagy része van „legközvetlenebb munkatársai gyakorlatának”, maga is csak Rádayra gondol, s helyesen mondja, hogy kettőjük stílusa, szinte összefonódik. Igen, pl. a „Recrudescunt”-ban, vagy a jezsuita rend büneit feltáró vitáirban.

Midőn a fejedelem leveleinek pátoszáról szólunk, ne felejtkezzünk el arról, hogy szívesebben diktálta, mint írta leveleit. Hogy melyek az írott, melyek a diktált levelek, ez a leveleskönyvekből nagyjából megállapítható. Az élőbeszéd szárnyalóbb, mint az írott szó, lendületre csábít, de bőbeszédűsége is; a levelek közvetlensége sokszor arra utal, hogy Rákóczi diktált, sorából néha hangját is hallani véljük, annyira közeláll az élőbeszédhez némelyik levele. A kor a pátosz, az érzelm jegyeit hordozó Rákóczi-írásokat tartotta szépnek, a mi izlésünk más, mi Mikes-szeliden csobogó-csörgedező stílusában gyönyörködünk. Rákóczi tud ilyen stílusban is írni. Erre szerintünk is legszebb bizonyság remekbe készült levele Orosz Pál generálishoz 1706. december 21-én. Erről a levélről szólva mondja Köpeczi azt, hogy „a fejedelem leveleinek legsajátosabb és irodalmi szempontból legerdekesebb — szerintünk legértékesebb — részei azok, ahol szinte dramatizálva, dialógus formájában adja elő mondanivalóját, s vitatkozik tábornokaival vagy másokkal”. Ez a levél irodalmi tekintetben Rákóczi legjelentősebb levele, mert benne, Orosz Pálnak címezve, a zúgolódó szegénylegényeknek válaszul, akik versekben tárták a fejedelem elé sok panaszukat, fojtogató keserűségüket.

Itt nyílik alkalom arra, hogy szóljunk a bevezető tanulmány ama részletéről, amelyben a szerző Rákóczit, „az embert” jellemzi. Köpeczi Rákóczija kissé passzív hős, ez baj, már azért is, mert mintha Köpeczi maga is kételkednék arcképe teljes hitelességében. A mostani történetiszemlélet — noha egészen más céllal — megint belesett Thaly hibájába: a nemesurak a mai szemlélő elől is eltakarják a szabadságharc másik oldalát: ahol osztályharc folyik, a szegénylegények hajdúszabadságért küzdő világát. Ebből tudjuk csak megmagyarázni, hogy miért állít a jól tájékozott Köpeczi is olyant, hogy „Rákóczi a megígért hajdúszabadságot nem

biztosította”, ami egyszerűbben kifejezve azt jelenti, hogy Rákóczi nem tartotta meg a fegyverre kelt jobbágynak tett esküjét. Pedig nem így van: Rákóczi ezt a fogadalmát is állotta: a szécsényi gyűlésen elő is hozta, a rendek tárgyalták is, sőt úgy látszik, győzött is Rákóczi véleménye. Miként diadal-maskodott végül mégis a rendi ellenállás, s miért csak a pataki gyűlés iktatta törvénybe a katonáskodó jobbágynak hajdúszabadságát — ennek felderítése az irodalomtörténetet is érdeklő feladat, ne térvünk ki előre azzal, hogy kételkedünk Rákóczi ígéretének komolyságában. A fejedelem Tarpa felszabadításakor részletesen feltárta, hogyan tervezte el új hajdúközösségek létesítését. Igaz az, hogy részvétellel szemlélte a jobbágyság nyomorult helyzetét, az is igaz, hogy halálját is ki akarta fejezni azok iránt, akik fegyvert fogtak mellette, de nem csupán ez vezette, hanem a meggondolás is: fejedelmi hatalmának katonai alapját a rendi önzéssel szemben az új hajdúságban vélte megeremteni. A bevezető tanulmány egyéb történeti vonatkozásaival itt, irodalomtörténeti folyóiratban, most ne foglalkozunk.

A tanulmány ötödik fejezete Rákóczi „levélírási technikájáról” szól. Ez a bevezetés gyenge részlete, mint mondtuk, elsősorban a kutatás elégtelensége miatt. Meg kell írunk végre a kuruc kancelláriák történetét. A posta-szolgálatról mégis többet tudunk, mint amennyit Köpeczi mond róla. Már említettük, hogy a kancelláriai formuláskönyvek nem befolyásolták a fejedelem irodalmi értékű leveleit, a kancellária használatára készülték.

Nagyjában egyetértünk a válogatással. Persze, felvetődhetnek az a gondolat: nem lett volna-e helyesebb a szabadságharc idejéből csak eredeti leveleket kiválogatni, hiszen azok az idegen nyelvű levelek, amelyek a felkelés idejében keletkeztek, bár nagyon értékesek, de mégsem olyan jelentősek, mint az emigrációbeliek.

Az egyes leveleket gondos tájékoztató szöveg vezeti be, az olvasó jól tájékozódhatik a levelek keletkezésének történeti körülményeiről. E bevezetések kitűnőek. Annál kevésbé mondhatjuk el ezt a levelekben előforduló személyek fontosabb életrajzi adatait és jellemzését szolgáltató *Névmutató*-ról. Egyetlen terjedelmű és értékű vázlatokat kapunk, némelyik, pl. Csajágié, semmitmondó. A naplóíró Ottlyk Györgyről szólva meg kellett volna említeni, hogy az ő önéletrrásában bukkann fel az a bántó kritika, amely annyira sértette Rákóczit, amellyel Köpeczi is elég részletesen foglalkozik. Br. Kreitz császári tábornok életét Csobánc ostrománál kuruc fegyver oltotta ki, ez fontos életrajzi adat, megemlítésre érdemes. Sennyei Istvánról részletes életrajz szól, Rétey Ferencről viszont csak ennyi van: „Kuruc kapitány”.

Rádayról megtudja az olvasó, hogy „a szabadságharc publicisztikájának legkiemelkedőbb művelője”, véleményünk szerint Rákóczi mellett egyetlen művelője. Brenner irodalmi szolgálatáról viszent nem történik említés, ez a francia származású katolikus pap úgy került Rákóczi környezetébe, hogy felajánlotta: folyamatosan megírja a szabadságharc történetét, e szándékának gyümölcse a francia emigrációban érett meg.

Kielégítőek a lapalji jegyzetek. Furcsa, hogy a pontosságra törekvő Kőpeczi milyen pontatlanul közli Rákóczi egyik gyakran idézett szép mondását. A fejedelem ezt mondom: „Mindent megad Isten az szabadsággal, az nélkül pedig semmink sem lesz.” Kőpeczi ezt így idézi: „Meglesz a haszon, csak előbb a szabadságot keressük.” A levelekben sűrűn előforduló latin szavak, mondatok fordítása néhol árnyaltabb is lehetne. A general stab nem tábornoki kar, hanem a vezénylő tábornok törzse; az ezred stabban sem csupán a regiment törzstisztjei foglaltak helyet, hanem pl. az ezredkáplán is.

Kőpeczi világosan, jó értekező stílusban ír. De miért használja annyiszor, miért

használja egyáltalán, kérdeznék a nyelvészek, a „szerep” szót? Helyes, hogy az átírás nem ragaszkodott az eredeti levelek nyelvjárási sajátosságaihoz, de megtartotta az eredeti mondat szerkesztést, s nem törekedett mindeképpen a régies sajtóságok eltüntetésére. Helyes, hogy az idegen nyelvű levelek fordításában Kőpeczi Béla és Csatlós János igyekeztek tekintetbe venni „a kuruc kor nyelvének néhány sajátosságát”, de a latin részek magyarra fordításában is jó lett volna ezt a helyes módszert alkalmazni. De miért van mégis „pénzverde” pénzverdőház helyett?

Kőpeczi könyvét a közönség szívesen fogadta, megérdemelten. A pedagógusok és a diákok különösen hálásak érte. Már is felmerült a kérdés: nem kellene-e újabb kiadásban közrebocsátani? A tudományos kutatás is hálás érte, mert jó alapvetés vitás vagy még megoldatlan irodalmi és történelmi kérdések megbeszélésére. Ha valóban sor kerülhet újabb kiadására, talán hasznosítani lehet szerény észrevételeinket is.

Esze Tamás

A RÉGI SZLOVÁK IRODALOM TÖRTÉNETÉNEK ÚJ SZINTÉZISE

Ján Mišianik-Jozef Minárik-Milena Michalcová-Andrej Melicherčík: Dejiny staršej slovenskej literatúry. Bratislava 1958. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie vied. 319 l. (Dejiny slovenskej literatúry, 1.)

Komoly vállalkozásról kell beszámolnunk: a három kötetre tervezett szlovák akadémiai irodalomtörténet első kötetéről. Mindjárt első szavunk legyen az elismerés. Szlovák kartársaink hosszas viták, meddő várakozás helyett neki mertek fogni a feladatnak, és meg is oldották. Pedig ez a feladat nem volt könnyű. Részlettanulmányok rendelkezésükre állottak ugyan, de a régi szlovák irodalomnak első szintézisét nekik kellett megírniuk, hiszen a cseh Albert Pražák († 1956) cseh nyelvű szlovák irodalomtörténete (1950) inkább csak nyersanyagot adott. Az eddigi próbálkozásokat a szerzők természetesen lelkiismeretes módon regisztrálták és örvendetes módon felhasználták a magyar tudomány számos eredményét is. A magyar és szlovák irodalom „határkérdéseit” (Beniczky Péter, Bél Mátyás stb.) pedig a legnagyobb tudományos tárgyilagossággal igyekeztek megoldozni.

A szerkesztő, a hazánkban is jól ismert Ján Mišianik, aki maga írta a kötetnek több mint felét, szerencsésen válogatta megmunka-

társait is. Az irodalom- és tudománytörténeti részekben Jozef Minárik volt segítségére. A népköltéssel foglalkozó fejezetek lényegében a folklorista Andrej Melicherčík munkája, a két drámatörténelmi fejezetet pedig Milena Csnaková-Michalcová, a nálunk ugyancsak jól ismert kutató írta.

Sikerültnek kell mondanunk a periodizáció megoldását. Mišianik nagyon helyesen arra a meggyőződésre jutott, hogy a marxista irodalomszemlélet sem nélkülözheti azt a támaszt, amelyet a művészeti stílusok kialakult, terminológiai tekintetben is többé-kevésbé rögzített rendszere jelent. A régi szlovák irodalom négy fő periódusa közül ezért három művészeti stílusok nevével (román stílus és gótika — reneszánsz — barokk) jelöl. Csak az első periódusnak, a Nagymorva Birodalom korának megjelölésére használ politikai-történelmi terminust. Az alcímek viszont mindig társadalmi vagy művelődési jelenségekre utalnak.

Az első fejezet, a Nagymorva Birodalom kora érdekes és gazdag anyagot tartalmaz.

Konstantin-Cirill és Metód térítő-tevékenységének, irodalmi munkájának bemutatása jól sikerült. Sok minden ugyan a déli szláv irodalmak világába is beletartozik, ámde vitathatatlan, hogy a szláv nyelvű kereszténységnek jelentős része volt a szlovák kultúra alapjainak lerakásában. Hozzátehetjük: érdemes lett volna az egyházi-szláv kultúra továbbélésének kérdését fölvetni. Nagyon valószínű, hogy a középkori magyar-szláv együttélés egyes megnyilatkozásaiban az egyházi-szláv kultúra nyomait kell látnunk. Dercsényi Dezső például arra mutatott rá, hogy „A honfoglalás után a magyarság tovább folytatta magával hozott keleti eredetű díszművességét, megismerte és talán már használatba is vette a római provincia és a szláv társadalom monumentális emlékeit, és felhasználta az itt lakó szlávok és bolgárok technikai jártasságát az építészet terén.”¹ Radocsay Dénes pedig arra hívta fel figyelmünket, hogy a lipitói Dubraván és Háromszécsen 1510 körül három szárnyasoltáron a képek közt Cirill és Metód alakja is megjelenik.² Ez — az eddigi hazai tudományos felfogástól eltérően — a Cirill-Metód-hagyomány és ezzel az ószláv kultúra bizonyos továbbélését jelenti szlovák nyelvtérületen, legalább is azokban az egyházi vagy nemesi körökben, amelyek a három lipitói szárnyasoltár mecénásai voltak. Az egyházi-szláv kultúra továbbhatása a középkori magyar királyság területén, szlávok és magyarok közt, még további kutatást érdemlő téma.

Viszonylag kevés irodalomtörténeti anyagot tartalmaz a román-gótikus periódussal foglalkozó fejezet, bár művelődéstörténeti szempontból érdekes és tanulságos, amit a keresztény-feudális magyar királyság felépítésében kibontakozó szláv-magyar együttműködésről olvashatunk. Persze, akadnak területek, ahol nehéz a nemzetiségi határokat megvonni. Maurus püspök lehetett szlovák (vagy más nyugati szláv nép fia), ha tekintetbe vesszük anyamonostorának, Pannonhalmának szláv kapcsolatait, valamint azt, hogy legendájának hősei, Zoerard és Benedek vitathatatlanul szlávok. A „huszonnégy szépeességi plébános” középkorvégi fraternitásának tagjai azonban inkább németek lehettek.

Nem feledkezhetünk meg a középkori gregorián énekköltészetéről sem. Ennek Rajeczky Benjaminszóló nemrég közzétett hazai anyaga helyenkint igen erős magyar—

cseh—lengyel—horvát összefüggéseket mutat, főleg az 1506 körül összeírt *U Lisztó-graduálé*.³ Talán az sem lehetetlen, hogy a „Corona sanctitatis et immortalitatis” kezdetű szép Adalbert-himnusz⁴ is szlovák szerző műve. Itt és egyebütt is újabb kutatások bizonyára még gazdagítani fogják a középkori szlovák irodalom anyagát, hiszen például a XVI. századi képét is mennyire megváltoztatta a Fanchali Jób-kódex felfedezése! Kár azonban, hogy Gerő Jánosnak régebbi, de sok szempontból még ma is igen tanulságos irodalomtörténeti munkáját⁵ nem ismerik a szlovák könyv szerzői.

A Fanchali Jób-kódex felfedezése már a kötet megírása utáni időre esik. A szerelmi költészet nélkül is eléggé gazdag azonban a szlovák reneszánsz irodalmi anyaga. Még ha a XV. századból való „Zsolnai könyvet” (Zsolna városának feljegyzései) és az egyre gazdagodó levéltudományt a középkorhoz is vesszük — ahová lényegük szerint tartoznak! —, akkor is megmaradnak a XV. század szlovák származású huszita teológusai, a XVI. század humanistái, a XVII. század elejének prédikátor irói. Igen érdekes, amit a csehországi tanultságú három humanista íróról, a Rakovský-testvérekről, elsősorban a legjelentősebb Martin Rakovskýról olvashatunk (91—97. l.). Figyelmet érdemel az is, amit a XVII. század elején élő eperjesi cseh exuláns-prédikátorról, Jakub Jakobeusról ír Mišianik (99—103. l.) Hiányoljuk viszont Filiczky János (Ján Filický, 1580—1622) méltatását. Nevét éppen csak megemlíti (117. l.), irodalmi tevékenységének elemzése azonban elmaradt. Pedig a szépeességi születésű, életét sárospataki tanárként végző Filiczky humanista költeményei jórészt Prágában jöttek létre, és a szlovák, illetve cseh fejlődésbe is beletartoznak.⁶

Érdemes lett volna fölvetni a manierizmus kérdését is. Ennek a reneszánsz és barokk határán álló, újabban egyre inkább felkutatott áramlatnak megvoltak a maga szlovák képviselői is. A vértanúhalált halt szlovák humanista tudós, Jessenius, akiről Minárik ír — sajnos, eléggé röviden (132—134. l.) — tipikus módon a „rudolfinus Prága” enciklopédikus-intellektuális-kozmopolita világához, a kései manierizmushoz tartozik.⁷ A manierizmus sajátos felvidéki és protestáns változatát képviseli aztán a Thurzók, elsősorban a híres György nádor köre. A Thurzó-család a szlovák és magyar protestantizmusnak egy-

¹ A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. Budapest 1956, 18.

² RADOCSEY DÉNES: A középkori Magyarország táblaképei. Budapest 1955, 298, 313.

³ RAJEČSKÝ BENJAMIN: Melodiarium Hungariae Medii Aevi. I. Budapest 1956, 335.

⁴ Uo., 80—81.

⁵ GERŐ JÁNOS: A középkori cseh és tót vallásos költészet története. Besztercebánya 1913.

⁶ Vö. ALBERT PRAŽÁK: Dějiny slovenské literatury (A szlovák irod. története). Praha 1950, 122—123.

⁷ Vö. GUSTAV RENÉ HOCHE: Die Welt als Labyrinth (Rowohlts deutsche Enzyklopädie, 50—51.)

Hamburg 1957, 144—149.

aránt buzgó mecénása volt. György nádornak a temetésén mindkét nyelven prédikáltak, s az ő műpártolói tevékenységének nyomát őrzí a necpályi oltár, amely egykor a Thurzók várának, Árvának kápolnájában állott. Ez az oltár, valamint a nagybiccsei várudvar freskói a Thurzó-család maníerista, itt-ott már barokkba áthajló művészeti ízlését dicsérik.⁸ Klaniczay Tibor pedig a versgyűjtő, feljegyző Jób Jánossal kapcsolatban helyesen figyelmeztet arra, hogy épp a Thurzók udvara volt az a hely, ahol mind a magyar, mind a szlovák reneszánsz költészet alkotásait figyelemmel kísérték.⁹

Külön kell szólnunk a históriás énekek és a reneszánsz-kori népköltészet problémáiról. Az első témakörrel Mišianik (104—115.), a másodikról Melicherčík (137—152. l.) ír. Mišianik, felhasználva Sziklay László kutatásait is, sokoldalúan és érdekesen mutatja be a XVI—XVII. század szlovák históriás énekeit Szigetvár, Eger, Érsekújvár vesztéséről, Murány váráról, a Tinódi-megénekelte „rablóvárak” elfoglalásáról, Báthory Erzsébetről, a Szilágyi—Hajmási-téma szlovák változatáról. Mišianik itt a magyar és szerb változatra is utal és közös latin eredetét feltételez (112. l.). Mi inkább affelé hajlunk, hogy egy elveszett vagy lappangó XV. századi magyar ének lehetett a közös forrás. Mindenesetre feladat volna egyszer a magyar, délszláv, szlovák, cseh, ukrán „históriás énekek” párhuzamait, kapcsolatait, összefüggéseit feltárni, s közben utalni a „históriák és históriások” szinte napjainkig továbbélő problematikájára.¹⁰ Nálunk, sajnos, az évtizedes megemlékezés következtében az utolsó magyar énekmondók, az Albókok, Labanczok, Oláhok szegényházba, cigánysorra szorultak, szemben azzal a nagylelkű támogatással, amelyben a Szovjetunió vagy Jugoszlávia a maga népi énekeseit részesítette. A kutatás lehetőségei azonban még nyitva állnak, s talán még megmenthető a „magyar guszlárok” tiszteletet érdemlő művészete is.

Ezzel már elérkeztünk a népköltészet kérdéseihez. Tanulással láthatjuk Melicherčík fejtegetéseiből, mennyire pozitív hőse volt Mátyás király a szlovák népköltészetnek is, mennyire nagy szerepet játszott itt is a török veszedelem témája. A párhuzam a magyar népköltéssel kézenfekvő. A török hárembe szánt szlovák leány balladája (*Ten turecký*

mýtník) például összehasonlítható a Kálmány-közölté *Piros Szép Istvánné*-val.¹¹ Ez megint az összehasonlító szlovák—magyar—délszláv ballada-kutatás fontosságára figyelmeztet.

Helyenkint aztán az az érzésünk, hogy Melicherčík kissé „antedatálja” anyagát. A verbuválás és katonafogdosás énekei nem keletkeztek a XVI. és XVII. században, legfeljebb a XVIII—XIX. század fordulóján. A Melicherčík-idézte szövegek leginkább Kálmány „katonadalai” a XIX. század első feléből¹² volnának összevethetők. Időben sem állhatnak távol egymástól.

Térjünk most rá a könyv leggazdagabb tartalmú részére, a barokk-fejezetre. Ez hozzá a legtöbb anyagot, szemléletmódjával azonban néhány helyen vitába kell szállnunk. Az *úpadok* (hanyatlás) és *barokkovost* (barokkosság) az elsősorban vitatható fogalmak. Mišianik és szerzőtársai sajnos lépten-nyomon élnek velük. Nem értjük ugyan, miért kell „hanyatlásnak” minősíteni olyan kort, amely mennyiségi és minőségi téren egyaránt többet produkált, mint a régi szlovák irodalom valamennyi korszaka együttvéve, s amely kor olyan értékekkel dicsekedhetik, mint Beniczky, Gavlovič vagy Bél.

Mišianik és tudós-társai a *barokkovost*-ot a „pesszimizmus, melankólia, sirontúltság (*záhrobnost*)” és „miszticizmus” fogalmával azonosítják. Kétségtelen, hogy a barokk kultúra egyes megnyilatkozásaiban tényleg találkozunk ezekkel a jelenségekkel: gondoljunk például a sziléziai német költőkre. A sziléziai barokknak valóban meglevő „miszticizmusát” és régtől fogva emlegetett „dagályosságát” azonban szépen megmagyarázta Herbert Schöffler a sajátos sziléziai helyzetből. Ez a sajátos helyzet pedig a katolicizmus és protestantizmus, sőt a protestantizmuson belül a lutheri hitvallás és a Németalföld felől beáramló kálvinizmus találkozásából, keveredéséből és ellentétéből adódott.¹³ Nos, Sziléziához nagyon hasonló helyzetben volt a XVII. századi szlovák protestantizmus is. Innen a Mišianik-féle *barokkovost* jegyei. Hozzátehetjük azonban mindjárt: az egyetemes és a szláv barokknak csak egyik változata ez, nem azonos magával a stílus lényegével. A lényegyet sokkal jobban kifejezi Victor-Lucien Tapié kitűnő definíciója: „Le baroque est épanouissement, générosité, audace”.¹⁴ Ha Benicz-

⁸ GARAS KLÁRA: Magyarországi festészet a XVII. században. Budapest 1953, 15, 57.

⁹ KLANICZAY TIBOR: A Fanchali Jób-kódex. — A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, XIV, 246.

¹⁰ VÖ. TAKÁCS LAJOS: Históriaok, históriák. Budapest 1959.

¹¹ KÁLMÁNY LAJOS: Történeti énekek és katonadalok. Budapest 1952, 147—148.

¹² Uo., 241—260.

¹³ HERBERT SCHÖFFLER: Deutsches Geistesleben zwischen Reformation und Aufklärung. Frankfurt 1956, 68—122.

¹⁴ VICTOR-LUCIEN TAPIÉ: Baroque et Classicisme. Paris 1957, 55.

kyből, Bélből, Gavlovičből nem „szűrjük ki” a barokk elemeket, akkor a szlovák barokkról is sokkal teljesebb és adekvátabb képet nyerünk.

Ettől eltekintve sok helyes és értékes megállapítást olvashatunk Mišianiknak Beniczky Péterről (176—181. l.) és a XVIII. századi ferences-költőről, Hugolin Gavlovičről (185—194. l.) írott fejtegetéseiben. Beniczkynek mind magyar, mind szlovák verseit figyelembe veszi. A nacionalista irodalomtörténetírás kedvelt vitakérdését, vajon a magyar, vagy a szlovák versek-e az „eredetiek”, fel sem veti, mert szerinte Beniczky „kétnyelvű” költő, aki két nyelven párhuzamosan, két-két változatban dolgoz ki rokon témákat. Szimpatikus, sőt a maga módján nagy egyéniségként jelenik meg előttünk Beniczky. Nemesi individualizmusa és antik hagyományokhoz való igazodása a barokk-kor. kelet-közép-európai nemesi társadalmának sok más egyéniségével rokonítja: leginkább talán a lengyel „szarmatizmus” költőivel.¹⁵ Érdemes lett volna ezekre az összefüggésekre is kitérni, Beniczky barokk vonásainak elemzéséhez pedig Alszegey Zsolt idevágó líratörténeti kutatásait felhasználni.¹⁶

Beniczky és az igen sokoldalúan méltatott Gavlovič mellett figyelmet érdemel a szinte „felfedezésként” ható protestáns államből-cseleti író, a szolnai származású németországi exuláns, majd breznói lelkész Ján Milochovský (1630—1684). Latin című, de cseh nyelvű művét (*Ornamentum magistratus politici*, 1678) részletesen elemzi Mišianik (181—185. l.). A könyv Milochovský exuláns-éveiben jelent meg Drezdában, de felvidéki nemeseknek ajánlva. Érdemes lett volna megírni, kik azok a *sűčasní autori* (korabeli szerzők), akiket a szlovák prédikátor idéz. Az elemzésekből sejthetjük, s Mišianik szóbeli közléséből tudjuk, hogy ezek közt a nagy Saavedra is szerepel. Erre utal a címlap „emblematikus” képe is.

Gazdag tartalmú az emlékiratokkal és útleírásokkal foglalkozó fejezet (196—221. l.), Mišianik és Minárik együttes munkája. Az itt szereplő írók zöme protestáns teológus, aki meggyőződéséért a számkivetést, sőt a gályarabságot is vállalta. Kalandos és tragikus emberi sorsok tárulnak fel előttünk: a tatár rabságban, majd német emigrációban sínylődfő Štefan Pilárik (1615—1693) a kurucokkal rokonszenvező, a Habsburgok szörnyű börtönében kiszenvető Daniel Krmanig (1663—1740). Minárikújabb magyar-

országi kutatásai — mint reméljük — még gazdagítani fogják ezt az értékes anyagot. Ő írta egyébként a barokk-kor szlovák egyházi énekköltészetéről szóló fejezetet is (221—232. l.), bár ez a fejezet elsősorban a protestáns énekszerzőket és gyűjteményeket dolgozza fel. A katolikus termést csak röviden érinti, s nem szentel elég figyelmet az énekek esztétikai és versechnikai részének. Pedig érdemes lett volna épp ebből a szempontból részletesebben méltatni Szöllősy Benedeket, a magyar és a szlovák *Cantus Catholici* összeállítóját, aki mindkét gyűjteményében a metrumok, versformák nagy változatosságát adja elénk, s ezzel határozottan gazdagítja a magyar, illetve szlovák irodalmi nyelvet. Itt lett volna helye a barokk-kori szlovák prédikáció-irodalom behatóbb méltatásának is.

Megjegyzéseket kell tennünk arról a néhány oldalról is, ahol Milena Cesnaková-Michalcová a barokk-kor drámájáról és színházáról ír. (233—242. l.) Igaz, hogy e rövid fejezet anyaga eléggé gazdag, azonban nem mindig tudja megragadni a humanista gyökerű barokk iskoladráma igazi lényegét. Mind a protestáns Ladiver Illés drámái, mind a katolikus szerzetes-írók művei a humanista-antikizáló örökségnek barokkos átfarmolásai, patetikus és túlradó formák közt. Meg kell mondanunk, hogy Szekfű Gyula sokkal világosabban látta a magyarországi iskoladramák igazi értékét, amikor szemléltető, világba-bekapcsoló, nevelő jellegükre mutatott rá.¹⁷ Nem kétséges az sem, hogy Ladiver például esztétikai tekintetben jóval fölülte áll a XVI. századi másod-harmadrendű német iskolametérek verselményeit követő Kyrmezernek.

A kor tudományos termésének áttekintését adja egy hosszabb fejezetben, néhány ponton Mišianik közreműködésével, Minárik. (243—277. l.) Külön tárgyalja a filozófusokat, historikusokat, filológusokat, irodalomtörténészeket. A jezsuita Szentiványi Mártontól a pietista Béli Mátyásig sok jelentős név szerepel, beszédes cáfolatául a kor állítólagos „hanyatló” voltának.

Szentiványiról, a nagyszombati jezsuita polihisztorról többet is érdemes lett volna írni. Korlátai ellenére is hatalmas elme: sokoldalúságát Alszegey Zsolt szemléletesebben mutatta be.¹⁸ Nagyszombat irodalom- és művelődéstörténeti jelentősége is részletesebb fejtegetést érdemelt volna. Utalnunk kell ezért a cseh Frank Wollman figyelemmel érdemlő kutatásaira. Wollman magyar szem-

¹⁵ Vö. TADBUZ MAŃKOWSKI: *Genealogia szarmatizmu. (A szarmatizmus genealógiája)*. Warszawa 1946.

¹⁶ Vö. ALSZEGEY ZSOLT: A XVII. század magyar lírai költészete. (Ertekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből, XXV. 6.) Budapest 1935.

¹⁷ Magyar történet. Budapest 1943, IV. 384.

¹⁸ ALSZEGEY ZSOLT: A tizenhetedik század. Budapest 1935, 266—270.

pontból is érdekes kutatásai meggyőzően igazolták, hogy Nagyszombat nemcsak az ellenreformáció vallási és művelődéspolitikai tevékenységének, hanem a kelet-európai népek, kultúrák termékeny együttműködésének is fontos színhelye volt.¹⁹

Ide tartozott volna a nagyszombati „sztoikus nyárutó” tárgyalása is. Turóczi-Trostler József, akinek munkái nélkül mozdulni sem lehet a XVII. és XVIII. századi magyarországi irodalomtörténet területén, fedezte fel ezt a „sztoikus nyárutót” s utalt kapcsolataira egyrészt a barokk-humanista emblematikával és újsztoicizmussal, másrészt a „modernebb” (Descartes, Leibniz) bölcséleti áramlatokkal.²⁰ Képviselői közt voltak szlovák is: a szlovák Bohus András és Viszocsány Ferenc, a szlovén Enders Károly, a horvát Somalovics Pál. Tárgyalása egy szlovák irodalomtörténetben ezért indokoltan látszik.

Népköltészeti áttekintés, Melicherčík tollából, zárja a barokk fejezetet is (278–294. l.). Figyelmet érdemel, amit a *zbojník*okról, a szlovák hegyi betyárokról szóló énekekről, mondákról ír, a középpontban a híres János-

síkkal. Érdekes, hogy a szlovákoknál is megvannak a „porció-énekek”, a „hol volt, hol nem volt”-szerű mesekezdetek, a népmesékben a vasorrú bába (szlovákul: *ježibaba*), a mi Fehérlófiánkra emlékeztető *Popelvár*-mesékben pedig a sámánizmus világából való csodaállat, a *tatoš* (táltos). További összehasonlító vizsgálatok itt is nagyon szükségesek volnának.

A tartalmas kötetet Ján Mišianik utószava zárja le (299–301. l.). Az utószó szempontjaival mindenben egyetértünk. Örülünk, hogy a régebbi és az újabb szlovák irodalom kontinuitását hangoztatja, s hogy további kutatásokra hív fel. Ezt ő maga is megszívlelte: bizonyítéka az említett Fanchali Jóbkódex fölfedezése. Tudjuk és látjuk más vonatkozásban is, milyen eredményes tudományos munka folyik mindenütt szlovák kartársaink körében. Különösen öröndetes, hogy egyre inkább elmélyül a magyar, szlovák, cseh kutatók együttműködése. Ezt az együttműködést kívánták szolgálni a mi észrevételeink is.

Angyal Endre

SZIGETI JÓZSEF: IRODALMI TANULMÁNYOK

Bp. 1959. Európa K. 241 l.

A magyar, az orosz, a német és a francia irodalom nagy alakjairól és fontos problémáiról szólnak e kötet tanulmányai. Az időben és térben messze eső témákat a vizsgálódás módszerei és elvei formálják egységessé, a sokféleséget valami sajátos együtvértartozás jellemzi. Pedig a különböző tanulmányok nyilvánvalóan nem egy majdani kötet szem előtt tartásával fogalmazódtak. Szigeti József nem a filológus apparátusával dolgozik, s nem is a nemzeti irodalmak történetének sajátlagosan irodalomtörténeti kérdéseit izgatják: tárgyat mindenkor a világnézeti összefüggések, az alapvető esztétikai kategóriák oldaláról közelíti meg. Az epikai és a lírai realizmus kibontakozásának társadalmi feltételei, objektív és szubjektív lehetőségei, a realista művészet fejlődését elősegítő és gátló tényezők bonyolult egybefonódása — ezek a főbb vizsgálódási területek, amelyek a különböző korok és művek konkrét analizise révén kirajzolódnak. Ilyen módon átgondolt és összefüggő gondolatrendszer megnyilvánulásai az egyes tanulmányok, s a történelmi

fejlődés menetének megfelelően, a térben és időben távoli problémák logikusan egészítik ki egymást.

A Montesquieu-tanulmány nemcsak a francia felvilágosodás egyik jelentékeny alakjának és a *Perzsa levelek* gondolati világnézeti elemeinek sokoldalú bemutatása eredményeképpen értékes írás, hanem azáltal is, hogy közvetve a magyar irodalomtörténet-írás egyik fontos területén is elősegíti bizonyos problémák tisztázását. Montesquieu hatása rendkívül nagy volt Magyarországon, a magyar felvilágosodás korának írói, sőt a műveltebb nemesi közvélemény is számtalanszor hivatkozott rá, meglehetősen ellentétes politikai elképzelések igazolása céljából. Úgy is fogalmazhatnók, hogy e korszak magyar reagálásában Montesquieu munkásságának erőnyei és gyengeségei egyaránt igen érdekes módon tűntek ki: a monarchikus illúziókba kapaszkodtak a konzervatív rétegek, a klímaelméletben pedig olyan kiváló magyar szerzők találtak ösztönzést a társadalom bírálata, mint Kármán József. Szigeti tanulmánya

¹⁹ FRANK WOLLMAN: Slovanství v jazykově literárním obrození u Slovanů. (A szlávok szerepe a szláv népek nyelvi-irodalmi megújulásában.) Praha—Brno 1958. 37—38.

²⁰ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Keresztény Seneca. Archivum Philologicum (Egyetemes Philologiai Közlöny) 1937, LXI. 44—55.

e kérdésekre jellegénél és céljánál fogva nem érinti, de a Montesquieu-életmű döntő elvi problémáinak marxista elemzésével a tájékozódást jelentős mértékben megkönnyíti.

A kötet második tanulmánya Eötvös regényét elemzi. A Dózsa-regény, a *Magyarország 1514-ben* a század legkiválóbb történelmi regénye a magyar irodalomban. Az osztályellentétek kiéleződése és Eötvös világnézetének bizonyos elemei lehetővé teszik a magyar társadalom több lényeges kérdésének sokoldalú művészi ábrázolását. Szigeti nem egyszerűsíti a problémát: elemzésén végigvonul a centralista Eötvös gondolkodásának kettőssége, amely a nyugat-európai, nevezetesen a francia polgári történetfelfogással rokon. A forradalmak jogosultságának elismerése a múltra vonatkozóan s a forradalmi megoldás tagadása a saját kor viszonyaira vonatkoztatva — ennek a regénynek is leglényegesebb ellentmondása. A sajátos magyar helyzet következtében azonban, mivel az író a forradalom rémére figyelmeztet egy történelmi téma feldolgozásával, az előbbi gondolat, vagyis a forradalom szükségességének megértése kerül előtérbe. Az ellentmondás azonban ezáltal nem tűnik el, csak más módon jelentkezik. Szigeti Mészáros Lőrinc és Dózsa György ábrázolásának egybevetésével világítja meg a probléma egyik oldalát, s a regény főhősének, Mészáros Lőrincnek a műben betöltött szerepét boncolgatva adja meg azt a végleges választ, amely mindmáig változatlanul érvényes irodalomtörténetírásunkban.

Nincs lehetőségünk arra, hogy Szigeti elemzését lépésről lépésre nyomon kövessük. Pedig aligha mellőzhető az a megállapítás, hogy Eötvös regényírói módszere csatlakozik az európai realista történelmi regény hagyományaihoz, s hogy Eötvös történelemábrázolásának mélysége és hitelessége meghaladja a modernnek mondott Kemény Zsigmond művészetét. Ezt a kérdést egyébként, Kemény Zsigmond oldaláról is szemügyre véve a problémát, irodalomtörténetírásunknak véglegesen tisztáznia kellene már. Szigeti tanulmánya fontos elvi kérdéseket old meg, érvelése mindvégig meggyőző. Némi hiányérzet azonban mégis támad az olvasóban. Úgy érezzük, hogy itt a szükségesnél nagyobb távlatból szemléli tárgyat, a konkrét magyar viszonyoknak csak az általános sajátosságait veszi tekintetbe, Eötvös írói pályafutásáról csak mellékesen szól. A magyar regény fejlődésének, a reformkori irodalomnak eleven és Eötvös művészi tevékenységére éppen nem hatástalan tényezőire nem terjed ki figyelme.

Eötvös regényének vizsgálata a sajátos magyar viszonyoknak megfelelően éppúgy a realista ábrázolás lényeges kérdéseit tartalmazza, mint a kötet többi írása. A tanulmánykötet kronológiai rendjében, amelyet

nem az írások keletkezésének időpontja szab meg, hanem a tárgyalt művek, a Dózsa-regény után az *Anna Karenina* következik. A polgári irodalomtörténetírás csak a magánélet problémáját, a feudális-polgári házasság válságának ábrázolását vélte felfedezni az orosz regényirodalom e remekében. Szigeti körültekintő analízisében kibontja az általánosabb tartalmakat, s Lenin ismert Tolsztoj-tanulmánya alapján hozza felszínre a regény igazi értékeit.

A nőalakok különleges szerepe az orosz kritikai realista regényben — fejtegeti Szigeti József — nem véletlen, esetleges jelenség. Ez a hagyomány, amely a társadalomábrázolás sajátos lehetőségeiből ered, a szocialista realizmus első kimagasló alkotásában, Gorkij *Anyja* című regényében is felfedezhető. A különbség azonban lényeges. A forradalmi proletariátus életét a munkásmozgalom ideológiájának fényében megörökítő alkotás, a ketős elnyomás alatt görnyedő munkássasszony történetében, rendkívüli élességgel és pontossággal rajzolja az elnyomott tömegek öntudatra ébredését. Gorkij már nemcsak a polgári-feudális társadalom széthullásának folyamatát, hanem a helyébe lépő új társadalmi rend megteremtésének feltételeit is ábrázolja. Ezzel túllép valamennyi elődjén és új korszakot nyit nemcsak az orosz, hanem a világirodalom történetében is.

A tanulmánykötet gazdag anyagát az e sorokban jelzett gondolatok természetesen nagyon is vázlatosan és egyoldalúan érzékeltetik. A kritikai realizmus határait, erőnyeit és fogyatkozásait tárja fel Szigeti Heinrich Mann két regényének (*Az alattvaló, A kisváros*) elemzése kapcsán. Az eddigi, epikai alkotásokkal foglalkozó tanulmányokat a líra kérdéseit tárgyaló két írás követi. A *Magyar líra 1947-ben* című tanulmány első-sorban az „izolált én” problémáját boncolgatja. Sárközi, Illyés, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor költészetében mutatja be igen finom, szellemes eszközökkel a történelem feltette kérdésekre adható különböző válaszok objektív és szubjektív tényezőit. Közben mintegy mellékesen, de rendkívül találóan fejtegeti az epikai és a lírai realizmus sajátosságait. Szabó Lőrinc költészetére Szigeti megegyezően visszatér (*Szabó Lőrinc költészetének értékeléséről*), s Illyés Gyulával polemizálva olyan fontos elvi megállapításokat vet papírra, amelyek alapján szolgálhatnak az e területet érintő későbbi kutatásoknak. Ugyanez mondható el a kötetben közölt Szerb Antal portré-ról is.

Szigeti József tanulmánykötete főként azokkal az erőnyeivel tűnik ki, melyek irodalomtörténetírásunkból sokszor sajnálatosan hiányoznak: a szélesen megalapozott filozófiai-esztétikai kultúrára, az elvi kérdések iránti fogékonyságra, rendszeres, hatá-

rozott, s a nagy koncepciókban is árnyalt, szigorúan marxista—leninista szellemű elemzési módszerre gondolunk. S ha olykor óhajtunk is, hogy az irodalom speciális részletkérdései nagyobb helyet kapjanak Szigeti

tanulmányaiban, hiányérzetünkért bőségesen kárpótolnak e magvas írások időálló tudományos eredményei.

Weber Anta

KOMLÓS ALADÁR: A MAGYAR KÖLTÉSZET PETŐFITŐL ADYIG

Bp. 1959. Gondolat K. 552 l. 16 t.

Az utóbbi évek több tanulmánya (korábban például Rónay György könyve *Petőfi és Ady között*) mutatja, hogy irodalomtörténetünk egyre nagyobb figyelemmel fordul a XIX. század második felének kérdései felé. Ez az érdeklődés érthető és természetes, hiszen a magyar polgári irodalom kialakulásának vizsgálata nélkülözhetetlen századunk sok problémájának megoldásához. Komlós Aladár, több Petőfi és Ady között elhelyezkedő életmű alapos feldolgozásával talán leg-hivatottabb szakembere ezen időszak költészetének, úttörő érdemű új könyvében marxista igényrel, bő ismeretanyaggal rajzolja meg az ötven esztendő fejlődésének fő vonalait. Kötete — melyet nyilván nem tekint még szintézisnek, inkább csak összefüggő portrészorozatnak — megbízható támasza lesz a további kutatásnak.

A magyar költészetnek Petőfitől Adyig terjedő szakaszát világosan és a történeti fejlődésnek megfelelően tagolva, elsősorban az egyes arcképeknek nyitott lehetőség arra, hogy új, előrevivő és helyes értékeléssel egy sor mindmáig tisztázatlan vagy tévesen interpretált jelenséget magyarázzon meg. Komlós Aladár — nem befolyásoltatva magát irodalomtörténeti közhelyektől — friss szemmel és a marxizmus módszerének felhasználásával több mértéktartó és igazságos eredményhez jutott Arany János „titkainak” megfejtésében, Tompa Mihály értékelésében, a népművelési irány meghasonlásának bemutatásában, általában az 1850—1867 közötti korszak felmérésében. Természetes, hogy Vajda János, Reviczky Gyula és Komjáthy Jenő portréi is kiemelkedően sikerültek, igen alaposak és árnyaltak. A rövid összefoglaló fejezetek, melyek az egyes arcképek között, egy-egy költői csoport vagy irányzat tagjainak egyedi tárgyalása után (ha vázlatosan is) summázzák a legfontosabb ismérveket, minduntalan arról tanúskodnak, hogy a szerző a gazdasági-társadalmi fejlődés egészét tartja szem előtt. Ugyanakkor az olvasmányosságot nagymértékben növeli, hogy az esszéisztikus megfogalmazások, gyakran majdnem aforizmaszerűen, egyértelmű és közérthető összegezés-sel sietnek az olvasó segítségére (mint pl. a Tompa-fejezetben vagy Lévaýnál stb.). Kü-

lön ki kell emelni azokat a részeket, melyek a verselemzés oldaláról közelítik meg egy-egy költő vagy kor sajátosságait: ezek példaképpül szolgálhatnak az irodalmi szövegek egyidejű értelmi-érzelmi vizsgálatához.

A negyvennégy arcképet tartalmazó, ötvenhat évet felölelő kötet azonban — szét-daraboltsága miatt is — néhol kénytelen el-nagyvált következtetésekkel beérni. Ennek oka elsősorban a könyv felépítésének két ellentétes módszert összebékíteni akaró igye-kezetében, részint az árnyaltabb marxista elemzés megkerülésében keresendő. Az egyes költőkről készített kisebb-nagyobb, kerek fejezetek laza füzérét át- meg átmetszik az egészen rövid és szükségképpen csak vázlatos áttekintést nyújtó fejezetek a műfaj és a köz-ízlés fejlődéséről. Így sem önálló portrék nem készülhettek (csak a költőre lévén figyelem-mel s ott is csak arra ügyelve, hogyan mutat-nak eredményei Ady felé), sem pedig szerves, a jelenségeket lépésenként nyomon követő összegezés nem születhetett. Ez a módszer-beli elképzelés néhol (például Gárdonyi ese-tében) érthetően torzításhoz vezetett, másutt pedig — ahogy arra Makai Emilnél még majd visszatérünk — egyenesen öncélúvá vált.

A kötet első részében Arany János port-réja meggyőzően válaszol meg számos mind-ezideig tévesen magyarázott kérdést. A for-radalom utáni korszak őszinte — ám tiszte-leltudó — vizsgálata, a költő alakulásának bemutatása s az 1849 előtti periódus tisztá-zása több új eredményt hozott. Ezek közül talán legfontosabb annak bemutatása, ho-gyan marad meg Arany János a társadalmi kérdések felett s éppen ezért hogyan veszíti el költészetének legfőbb tárgyát a kiegyezés után; hogyan válik a kor első dekadens köl-tőjévé. Arany János érdekes tárgyalása azonban nemcsak magának a költői életmű-nek a szempontjából fontos, hanem az egész 1906-ig terjedő korszak legfontosabb kérdései miatt is, hiszen a népművelési irány későbbi bomlásának okai itt rejlenek. Az a tény, hogy elsősorban a kiegyezésig, költészetünk — Vilá-gos után — a nemzet további sorsát feszegeti s az egyre erősödő társadalmi problémák felett átsiklik, már jelzi, hogy a szociális helyett a közjogi tartalom került előtérbe s ez

1867-tel kiesik, illetve formális lesz, jellemző példájával az újabb fejlődést követni már nem tudó mondanivalónak. Komlós Aladár találó megállapítása szerint „Világos után nálunk nem a társadalmi kérdés, hanem a nemzet sorsa a fő probléma; az irodalmat az elnyomott nemzet gyászra és reményre tölti meg tartalommal, forró, eleven feszültséggel” (29. l.). A „nemzet-sorsa” azonban — sejt talán kissé bővebben is érithetnének — mindenekelőtt a nemesség sorsát jelentette, s egyre inkább csak a nemességét. Ha igaz az, hogy az önkényuralom alatt „a nemzet tekintélyes része mámorban élt és álmódzott, a másik viszont... elvileg józanságot hirdetett s magabizsallva vizsgálta a magyarság múltját és jövő kilátásait” (21. l.), akkor nyilvánvaló, hogy a szerző is nemesi értelemben használja a „nemzet” fogalmát s nem veszi figyelembe e koncepció hiányosságait. Az ötvenes évek végének megerősödő parasztmozgalmai pedig — melyek majdnem forradalmi állapotot teremtettek 1860 körül az országban — azt bizonyították, hogy az országban nemcsak a függelenség elvesztése okozott gondot, hanem a megoldatlan szociális kérdések is, és talán nem lett volna haszontalan ennek a kontrasztnak a felhasználásával mutatni rá a petőfieskedők s a népnemzetiek költészetének egyoldalúságára. A társadalom feszültségének növekedése egyúttal arra is fel kell, hogy hívja a figyelmet, hogy az ötvenes években a gazdasági fejlődés korántsem volt olyan lassú ütemű, mint eddig hittük s ha a „befelé forduló líra” Madách Imréje „korát romantikus antikapitalista módon ítéli meg” (134. l.), ha felveti a „nagy ember és a tömeg” kérdését (133. l.) már ebben a korszakban, s ha hozzávesszük, hogy Vajda János — egyik röpiratában — a *magyartól* elfeledett ember jogait követeli, Zilahy Károly pedig már álmóvilágba menekül, nem hihetjük, hogy e költők művészi hasonlósága csak „valami alkati rokonsággal magyarázható” (131. l.).

Az 1850—1906 közötti nagy korszak legfontosabb jelensége a kapitalizmus hazai kibontakozása, s a legfőbb, legmegbízhatóbb mérce e fejlődés következményeinek állandó, folyamatos szemlélése. Az új kialakulásának szemszögéből s nem a régi elhalásának aprólékos nyomonkövetésével talán nagyobb hangsúly tkaphattak volna a kapitalizmus kialakulásának korszakára általában jellemző tünetek: az új morál, az egyén és a tömeg problémái. Az 1867—1880 közötti időszakban Komlós Aladár igen sokoldalúan, mély elemzések egész sorával mutatja meg „az erkölcsök megdőbbséget lezüllesztését” (138. l.) — mely alatt természetesen elsősorban a nemesség erkölcsének lezüllesztését kell érteni — s a népnemzetiek meghasonulásának tragikus folyamatát, de nem húzza alá különösen a dezilluzionizmus olyan jegyeit, melyek már az egyre

lendületesebben fejlődő tőkés rend következményei. A népnemzeti iskola fiatalabb nemzedéke — mint Szabó Endre példája mutatja — már „illúzió nélkül nézi a vallást és a társadalom erkölcsét” (165. l.), de a keletkező új még nem tudja a hiátust betölteni. A romantikára való „öszönös” törekvés, a rendkívüli, szokatlanra jelentkező „öszönös” igény (174. és 175. l.) pontos magyarázatát megtalálhatjuk ugyan, de talán nem lett volna felesleges már itt rámutatni arra, hogy először bukkan fel olyan jelenség, mely a századvégén kulminál.

Az előremutató jegyek — mint a neo-romantika mellett a városi témák megjelenése stb. — gazdag dokumentációja nyilván a könyv szerkezetének — véleményünk szerint nem szerencsés — törvényei miatt az egyes portrékból foghatók csak össze, pedig inkább e továbbvezető szálak mentén, mintsem egy-egy költőnél kisebb-nagyobb kitérőre kényszerítve kellene a századvéghez eljutnunk. (Legyen szabad példaként Szabó Endre *Úrnapján* című versét említeni: ez a túlfűtött elkeseredés a kilencszázas évek fordulóján sok költőnél divatos cinizmusba fordul át.)

Az utolsó, 1880—1906 közötti korszakban is elsősorban a népnemzeti iskola elhalásának és az „idill költőinek” bemutatóásával tűnik ki Komlós Aladár tekintélyes könyve. Pósa Lajos, még inkább Szabolcska Mihály költészetének kiváló, mesteri elemzése s Kozma Andor, Bárd Miklós és Vargha Gyula bemutatása mellett azonban — úgy érezzük — nem jut mindig kellő figyelem a sokkal ziláltabb, nehezebben összefogható, ám Adyhoz elsősorban innét vezető fonalak kibogozására. Az „idill költőinek” romantikus (és erősen nacionalista) antikapitalizmusa már a fejlődés fővonaláról félreszorult irányzat végső próbálkozása, s ha tömeghatása nem is hanyagolható el, művészi értéke annál inkább. Érzésünk szerint ugyanez áll bizonyos mértékben a népnemzeti iskola végén álló Bárd Miklósról és Vargha Gyuláról is. Schöppflin Aladár 1916-ban talán azért elemzte tiszteletreméltó jóindulattal Vargha Gyula költészetét, mert az ellentétből szeretett volna igazolást felmutatni a Nyugat törekvéseihez, de nem valószínű, hogy több évtizeddel később ugyanilyen indítékok vezérlésének kell engednünk. Komlós Aladár szerint „a népnemzeti iskolából meglepő módon a politikailag reakciós Bárd Miklós és Vargha Gyula állnak művészi tekintetben az új lírához legközelebb” (278. l.). Az a Vargha Gyula, aki első korszakában „a népnemzeti iskola szabályos tanítványának látszott” (285. l.), 1906 körül megújul, kivirul, s bár mondanivalója szélsőségesen reakciós (egyforma haraggal rúgtat a szocialisták és a nemzetiségek ellen), több művészi tulajdonsága (mint például „foltatlanul tö-

kéletes verstechnikája” [295. l.] „hídnak mutatják a népnemzeti iskola és a *Nyugat* között” (294. l.). Nevezett költőazonban akkor ismerkedik meg az új költészet hazai és külföldi eredményeivel, amikor az már korántsem szokatlan s elképzelhetetlen, hogy ne elsősorban a hazai és külföldi hatások váltották volna ki költészetének átalakulását. Vargha Gyula egyéni fejlődésének szempontjából bármennyire is érdekes ez a periódusa, az új költészet kialakulásában vajmi kevés eredményt jelent, elsősorban azért, mert a magyar költészet új ága ekkor már él és publikál. Egyetértünk Komlós Aladárval abban, hogy Vargha Gyula „hiába újult meg művészeileg, megkészt vele: 1914-ben (mikor a *Dalok* után harminchárom évvel első új könyve megjelent), Babits—Kosztolányi—Tóth Árpád az új lírát már évek óta és merészebben művelte” (299. l.). Azzal azonban nem, hogy „a népnemzeti iskola törzsét az általa beoltott parnasszista ággal szinte észrevétlenül újította és finomította meg” (296. l.), s nemcsak azért nem tudjuk ezt a tételt elfogadni, mert a népnemzeti iskola ekkor már igencsak anakronisztikus volt, hanem azért sem, mert Vargha Gyula versei — ahogy a kötetben idézett *Panteista* szellemi törpe-sége, a *Menekülés* (1913) gyengéi, a *Dunaparton* primitívsége bizonyíthatják — a kor átlagszínvonalához képest sem büszkélkedhetnek. (Vargha verseiből talán sokoldalúban kellett volna az idézeteket kiválogatni.)

Sokkal inkább megtalálhatjuk Ady és az új költészet elődeit az ún. modernnek között. Bármennyire is a „hanyatló dzsentri diktálja az életformát és az izlést” a polgárság számára is (236. l.), a század végén már a burzsoázia szélesebb rétegeiben sem csak a népszínmű, a cigányzene, az anekdotikus festészet és a nótá a legnépszerűbb. Az újonnan épült Körúton, palánkok és kertek között már a millennium évében megnyílik a Vig-színház, mely hamarosan szakítani tud a népszínművekkel s teheti ezt elsősorban azért, mert új közönség van felnővőben. A német naturalista drámák, a francia polgári vígjátékok vagy akár a liberális olasz Bracco darabjai a lovasbandériumok megszállta városban a következő évszázad első feleéig; immáron a közönségtörténet szempontjából is. Erre a rétegre támaszkodott a „modernnek” egyik része, ez ad biztatást a „nagyváros költőinek”.

A könyv érdekes és kiemelkedő részekben gazdag bátor fejezete igyekszik összefogni mindazt, ami a századfordulón a magyar irodalomban jelentkezett s elsősorban csak itt tekint ki a világirodalomra is. De a „modernnek” költői problémái továbbra sem oldódtak meg teljesen az irodalomtörténet számára. Reviczky Gyula kitűnő bemutatása mellett a kisebb jelentőségű költők (mint például Zempléni Árpád, Telekes Béla vagy Szilágyi

Géza, Szász Zoltán) több vonását nem sikerül felderíteni, illetve nem sikerül egészen pontosan megmagyarázni. Abban, hogy Komlós Aladár nagyigényű és tekintélyes könyvének ez az úttörő része bevallottan is bizonytalan-kodik („A század utolsó-harmadában tudvalevőleg a szellemi alkotások egész területén nevezetes mozgás megy végbe: filozófia, irodalom, festészet, zene a lélek felé fordul, a külső tapasztalatok világa helyett a lelki folyamatokat tekinti értékesnek, sőt egyedül valóságosnak... A megfigyelés nem új, de magyarázatot még nem találtunk rá” — írja a 474. lapon), abban egész irodalomtörténetírásunkat illeti az elmarasztalás. Komlós Aladár mindenestre sok értékes részlet-megfigyeléssel szinte a megoldás küszöbéig elérkezett már, amikor az idealizmus angol és francia útját a XIX. században végigkíséri. Sajnálatos, hogy éppen a kulcskérdések előtt áll meg. Pedig akár Ludwig Hevesi, akár Hermann Bahr kiindulópontot nyújtottak volna gondolatmenete sikeres befejezéséig, ha az ún. német és osztrák szecessziót veszi szemügyre.

A magyar századvég — akárcsak osztrák szomszédja s a német is — erősen eklektikus: különféle hatások érik utól egymást s keverednek össze. A festészet világosan mutatja, hogy akkor, amikor még az allegorikus iskolák is virágoznak, amikor az akadémizmus a naturalizmussal vegyül s a naturalizmusból ki-nőtt impresszionizmus Párizsból német földre érkezik, szinte egyidejűleg jelenik meg a franciáktól (Justh naplójában Gustave Moreau képével kapcsolatban említi) a szimbolikus-misztikus irányzat is. Mindehhez hozzá kell vennünk, hogy erre az időre esik Japán megnyitása, s ezidőben járja be Európát a keleti művészetet bemutató kiállítás, melynek hatása már a nagy francia impresszionista generáción is fellelhető. A valóságot spiritualizáló, szimbólumokba átalakító s egyidejűleg stilizálásra, végtelenségre törekvő szecessziós iskolák nemcsak a képzőművészetben jelentkeztek. Legmodernebbnek (az irodalomban is, zenében is) azért hitték magukat, mert a megelőző évtizedek világnézetével erősen szembe forduló filozófia alapján állottak; talán nem lenne érdemtelen James és Bergson szellemi hatására vizsgálódásainkban fokozottabban figyelni. W. James pragmatizmusának közvetlen jelei csak 1909-től (a magyar fordítás után) fedezhetők fel nálunk, közvetett hatása azonban a külföldi iskolákon keresztül már korábban is érvényesülhetett. S érvényesülhetett elsősorban azért, mert már nálunk is megteremtődött a talaj nézeteinek befogadására, mint ahogy Bergson elméleteinek felhasználására is. Európa sok országára (kisebb-nagyobb mértékben) jellemző a múlt század derekának erős pozitívizmusaival, a tudomány és a haladás biztonságérzetével

szembeni reakció, mely a hitet, az érzelmeket, az álmot, a tudatalattit tette az új világérzés alapjává. Ez a spiritualizmus — általános feltűnése miatt — nem magyarázható (egészen durván szólva) mással, mint a kapitalizmus továbbfejlődésével az imperializmus felé (legharsányabb képviselői majd az „izmusok” lesznek!). A katasztrófaérzés elhatárolódása, az egyén teljes elbizonytalanodása, irracionálisba menekülése a polgári művészet és irodalom egy részének meghátrálását jelzi. Ennek az áramlatnak a jegyeit nem lenne könnyű mind felsorolni, de az összefüggések itt keresendők s talán egyszerűen szecesszionak jelölhetők, fenntartva, hogy ez eklektikus irányzatot takar.

Ennek a szecesszionnak az egyes jelei a századvég sok költőjénél megtalálhatók. Telekes Bélára „a konkrét realitás mellőzése s helyette valami fényből, árnyból, ködből szőtt megfoghatatlan furcsa világ villództatása” a jellemző (376. l.); „dekoratív képzetet és valami szimbolizmuszerű hímzést” (377. l.); Rudnyánszky Gyula „az összes századvégi szellemi irányzatok keresztjezi pontja” (360. l.); Endrődi Sándor „kísértet-romantikába” menekül (338. l.); Zempléni Árpád — nem véletlenül — a keleti motívumokat keresi s Heltai Jenő firtorokat („Grimassen!”) vág a világra. Ha folytatni akarnánk a sort, nyugodtan ideírhatnánk a kezdő Adyt vagy a fiatal Kassákot is. Az erotika kérdései, melyek külön fejezetet kaptak a könyvben, ugyancsak a szecesszionnak jellegzetességei s pozitív társadalmi előjelük is érthető, hiszen a „kivonulók” a maradi polgári-feudális művészetből szakadtak ki s az álszent erkölcsi törvények ellen indítottak harcot. Szilágyi Géza ezekre a vad, „polgárt-pukkasztó” bécsi szecessziósokkal tartott kapcsolatot. (S ha a szecesszió erős erotikájára igazán perdöntő bizonyítékot akarunk, Czobél Minka *Donna Juanna*-ját vagy Gárdonyi Géza festményeit kell megemlítenünk.)

A szecesszió jegyei Komlós Aladár könyvében ki nem mondottan még sok más helyen is feltűnnek. E messzire vezető problematika helyett azonban hadd térjünk ki még egyre, mely a mű arányait tekintve kis helyet foglal ugyan el, de sok megoldatlan kérdést rejteget. S ez a „nagyváros költőinek” kérdése. Nem látszik szerencsésnek, hogy Makai Emilről — Ignotus, Heltai és Szentessy mellett — csak azért emlékezik meg a könyv, mert „Elhunytáról többek közt a fiatal Ady Endre rögtönzött meleg siratóverset, s ez készítet arra, hogy ma még foglalkozunk a korán elnémult költővel” (416. l.). Sem ez, sem pedig az előszónak az a megjegyzése nem vezérrelhet, mely szerint „megfigyelhetjük, hogy míg a századközépi nemzeti liberalizmust általában kálvínista költők képviselik, a századvégen főképp katolikus költők szolal-

tatják meg a transzcendens igényeket és zsidó városi költők segítenek felőrlni az erkölcs és gondolkodás feudális csökevényeit” (8. l.). A szecesszió vizsgálatánál — mely igencsak transzcendens igényeket szolgált meg — vallási különbség nélkül ott találjuk a fiatal költők egész sorát. Ha marxista kiindulópontból közeledünk a kérdéshez, vitathatatlanul válik, hogy a „nagyváros költőinek” világnézete — mely (a talán egészen ide nem illő Szentessy Gyula kivételével [l. például *Pusztán c. verse*]) a polgári liberalizmus kiáltó esete — több összetevőből alakult ki, s csak ennek egyik ága az a progresszív fiatal zsidó értelmiség, mely (jobbára vidékről felkerülve) a liberalizmus élcsapatában harcol. A „magyar és zsidó elit egymást átjáró szelleme” (401. l.) akkor kap pontos, tudományos magyarázatot, ha zászlóvivőinek eredetét elsősorban *társadalmilag* nézzük meg. Az ilyen vizsgálat kimutatná, hogy akár már ez időben, akár később (pl. Komját Aladár esetében) a magyar haladó irodalom képviselői nem véletlenül kerülnek ki a szegény körülmények között élő, a néppel kapcsolatot tartó s az iskolákban ezer megaláztatást végig szenvedő zsidó értelmiség tagjaiból, mint ahogy ugyanennek a haladó csoportnak más tagjai — legyenek katolikusok vagy kálvínisták vagy mások — általában ugyanezt az utat járják végig.

Az irodalomtörténeti s nem személyi szint Adyhoz kapcsolódó szempontok (mint pl. Makai Emil esetében) talán a „tömeg és az egyén” kérdéseinek bővebb taglalását is lehetővé tették volna. A „szocialista költők” — igen meggyőző és úttörő — bemutatásakor véleményünk szerint a korábban használt „szocialisztikus” jelző megfelelőbbnek látszik (l. MTA I. Oszt. Közl. 1957.).

A magyar költészet *Petőfitől Adyig* — ahogy legalább a problémák vázolásában remélhetőleg sikerült némileg bizonyítanunk — mai líránk sok kérdésének előzményeit felveti s igen gondolatébresztően, lenyűgöző anyagismerettel vezet át fél évszázadon. Mindaz, amit fentebb elősoroltunk, azokat a pontokat szándékoztak jelölni, melyekből az új kutatások vélhetőleg kiindulnak majd. Minden bízalat — talán a műfaj megkövetelte szabályok miatt is — az ellenvetések felsorakoztatásával szükségszerűen némileg torz képet rajzol a tárgyalt műről. Eppen ezért szükségesnek tartjuk (ha csak néhány mondatban is) leszögezni, hogy mindaz, amit elsősorban a könyv utolsó fejezetével kapcsolatban elmondottunk, semmit nem von le Komlós Aladár vizsgálódásainak úttörő, bátor jellegéből. Szerző elsőnek kísérel meg, hogy a mindmáig mostohán kezelt századfordulóról, ha vázlatosan, egyelőre még portréba tördelve is, áttekintést adjon. S ha érzésünk szerint nem lett volna haszontalan a könyv egészében a

gyakoribb kitekintés a világirodalomra, ha a portrészerű szerkezet még megakadályozhatta is a teljes korkép kialakítását, bizonyos, hogy a fejlődés fő pontjait biztos kézzel jelölte meg. S a kutatások — az utóbbi évek ezen időszakáról szóló munkái közül — éppen ezért első-sorban Komlós Aladár adataiban gazdag, a marxizmust a századvég sok jelenségére első-

ként alkalmazó, anyagában-terjedelmében tekintélyes könyvből fognak példát is találni, biztatást is meríteni. A szintézisre törekvés, egészben látás irodalomtörténeti igényességéből, a bátor vitázó kedvűből, az áttekinthető közlési formából pedig a könyv tartalmi értékein túl is van mit tanulnunk.

Szabó György

BABITS MIHÁLY VÁLOGATOTT MŰVEI

1—2. köt. Válogatta és a bevezetőt írta: Keresztúry Dezső. Bp. 1959. Szépirodalmi K. XCV, 327 ; 449 l. (Magyar Klasszikusok)

Századunk irodalmi problémáinak felkutatása, értékrendjének, a monádok és csillagképek egymáshoz való viszonyának, a köztük működő vonzó és taszító erők játéka-nak felmérése, feltérképezése valójában csak most kezdődhetik meg igazán. Mára már — s az idő haladtával egyre inkább — rendelkezünk azzal a távlattal, mely múlhatatlanul szükséges egy elmúlt kor s embereinek tárgyilagos felméréséhez és értékeléséhez; az időbeni távolságot — mely meglazítja és elhalványítja a kortársak szemét óhatatlanul elfátyolozó személyes kapcsolatokat, vonzalmakat és ellenszenveteket, — mely tudományos és művészeti gondolkodásunkban a század közepén végbement: kilépve egy elmúlt kor ideológiájából és már minden oldalán repedező értékrendjéből, határozottan a jövő felé fordítva tekintetünket, elkezdett helyére találni a világ s azon belül az irodalom múltja is természetesebb rendbe sorakozni.

Kevés írónk van, akinek az értékelését és szerepét olyan mélyen érintette volna ez a változás, mint éppen Babits Mihályét. A Herczeg Ferenc szerepéről és jelentőségéről évtizedekig fenntartott hivatalos fikciót talán még azok sem vették egészen komolyan, akik propagálták; Ady központi szerepét pedig még a hivatalos irodalom korifeusai sem tudták tagadni — legfeljebb negatívan fogalmazták, szidalommal és átkozódással. S az ország baloldali közvéleménye — szintésszinte még a kritika előtt — ráérzett József Attila jelentőségére már a harmincas évek végével, úgyhogy valójában a felszabadulás utáni értékelés, mely a modern magyar líra két legnagyobb, a világirodalomba is belenövő jelentőségű lépését Ady Endre és József Attila költészetében látta, valójában nem tett mást, mint a félig-meddig a közvéleményben addigra kialakult értékrendet hitelesítette, megerősítette, tudományos és esztétikai érvekkel alátámasztotta.

Nem volt költő, akinek értékelését ez a folyamat annyira befolyásolta volna, mint éppen Babits Mihály. Ő, aki riadozva s újra meg újra a magányba húzódva, de valaha

rögtön Ady után következett a magyar költészet nevei között, akinek irodalmi vezéri szerepét életében még az ellenfelei is elismerték, s akinél erősebb stílári és gondolati hatású lírikus a két világháború között bizonyára nem volt, most mintha megszűnt volna lenni: csak formai eredményei éltek többé-kevésbé tovább a magyar költészet köznyelvében, de művei nem nagyon jelentek meg, rá nem hivatkoztak. Erdemes megnézni a magyar irodalom évi bibliográfiáit ebből a szempontból: alig van név a múltból, mely oly kevésszer szerepelne, mint éppen Babitsé.

Szemhunyorogtatva kényszerít s pusztá adminisztratív tilalmat sejtessünk? Nemcsak helytelen: igaztalan is lenne. Igaz: a *Magyar költő 1919-ben* szerzőjének e tanulmányt és magametségét nem bocsáthatták meg egykönnyen azok, akik 19 örökösének tudták és vallották magukat; azok, akiket az ellenforradalom üldözött, börtönbe vetett, nem egykönnyen tehettek zsebre, hogy Babits — aki a forradalomtól kapott katedrát — ha nem is viszolygás és ellenérzések nélkül, de egészen jól ki tudott egyezni ezzel az ellenforradalommal. Babits 1945 utáni holdfogyatkozásában ezek mégiscsak másod- és harmadrendű okok voltak: elsőrendű oka kétségtelesen a költőben magában rejtett. S erejében éppúgy, mint gyöngéiben: az elvontságra, filozófiai tágasságra lírára való hajlamában éppúgy, mint az ezzel párosuló szenzualizmusában; kissé merev és szertartásos „úri tartásában” csakúgy, mint idejétmúltan is eleven liberalizmusában, toleranciájában. Valójában gyakran már nem is az író és a lírikust láttuk, hanem csak a megmerevedett tartást — s azt is elsősorban nem az ő testén és művén, hanem másod- és harmadrangú epigonjai és utánpótlás elűzlött pózain.

Vajon azzal, hogy a „Magyar Klasszikusok” sorozatában megjelent Babits Mihály műveinek kétkötetes válogatása, mindeme fenntartások eltűntek vagy háttérbe szorultak? Korántsem; pusztán elérkezett az ideje annak, hogy maga a mű s a pálya tétessék

mérlegre úgy, hogy annak serpenyőit sem az elvakult rajongás, sem a sokszor személyes okokon felbuzdult ellenérzés ne billegtesse; hogy az alkotó s az alkotás önmagáért álljon helyt, de ne kelljen a felelősséget a beléje csimpaszkodókért is vállalnia.

Eszmevilágának körvonalai ma már egyre világosabban kibontakoznak előttünk: a tizenkilencedik századi liberalizmus és humanizmus gondolatkörében nevelkedett fel, s erről az alapról sosem tudott letérni: a huszadik század valóságával is erről az alapról kénytelen szembenézni. Ezért áll valójában egyként idegenül a szocializmus és kommunizmus eszméjével szemben s erről az alapról tagadja a fasizmust is; e szembenállást csak fokozza a szellemi elitbe vetett hite, mely ugyanebbe a tizenkilencedik századi ideológiába ereszti gyökerét, s amely miatt a nép valójában idegen és ellenszenves fogalom marad mindvégig a számára, szinte a megkülönböztethetetlenenségig összeolvadó a „mob”-bal. Küszöb-ember volt két kor között: ez adott számára lehetőséget arra, hogy mindkét korba mélyen bele tudjon látni, mindkettőt átélni s magába fogni tudja; de ez volt az oka annak is, hogy senki sem kerülhette el: ki belé botlott, ki át tudta lépni, ki csak vágyakozva vagy haraggal nézett feléje; de töle függetlenül, róla tudomást nem véve e kor irodalmában, sőt talán közéletében is létezni nem lehetett.

Egy letűnő kor eszmei alapjairól a jövőbe nézni: szerencsés sorsú nációknál, melyek a történelem diktandójával harmonikus ütemben tudnak fejlődni, ez egyet jelent az idejétmúlt elmaradottsággal. Történelmi fejlődésünk tragédiája, de a babitsi életmű megmentője az, hogy nálunk még a polgári fejlődés feladatai is megoldatlanok voltak, amikor már a szocializmus perspektívája megnyílt; ezért lehetett Babits magatartása és eszmevilága aktuális, gondolatilag-művészileg termékeny akkor is, amikor már Ady harsonája szólott. S ez a jelentősége az ellenforradalom negyedszázados vargabetűje alatt még csak megnövekedett: kiegyezett a Horthy-korszak valóságával, igaz; de annak sem ideológiáját, sem erkölcsét magáévá nem tette, azzal mindig szemben állt. Magatartásának egyik jellemző vonása egyébként is ez a szembenállás: a szocializmussal is a nem korlátozott individualizmusért, de még hevesebben az ellenforradalommal a feudalizmus restaurációja, a keresztény fogalmazású polgári erkölcs semmibevétele, felrúgása miatt. Mint ezt az ellenállást, egész magatartását a Janus-arcúság jellemzi, melyben az ugyanaz sosem azonos önmagával: koronként változik értelme, értéke.

Egy elmúlt kor ideáljaihoz való ragaszkodása, küszöb-helyzete, állásfoglalásainak Janus-arcúsága határozta meg nagymértékben

az író s a költő magatartását s ide ereszti gyökerét írói módszere is. Az elvontságra, filozófiára való, természetéből folyó hajlam s az elvontságok életidegenségének győtrődő átélése, s ennek másik arca: élmény-éhsége, az érzelmi tapasztalatok iránti mohósága, szomjúsága éppúgy, mint a babitsi próza ironiája s költészetének nem egyszer ironikus felhangú sokrétűsége egyaránt annak a megnyilatkozása, hogy szenvedve ismeri fel racionálisan álláspontjának tehetetlenségre ítélő jellegét, ugyanakkor gyönyörrel szenvedve éli át érzelmi és indulati síkon az ettől való elszakadás szubjektív képtelenségét. Ez adja ennek az ironiának is a kettősségét: hideg, fémes fényét és győtrő belső tüztét.

Híu dolog lenne ma már vitát nyitni Babits maradandóságáról: ebben döntött az idő. Nem volt, s bizonyosan nem is lesz soha tömegek kedvelt költője, mint ahogy életműve bizonyosan nem az a „summa lyrae”, aminek feltétlen hívei vélték; de hogy életműve, elsősorban költészete jelentős és maradandó, az kétségtelen; azért, mert sajátos helyzete s alkati vonásai következtében valami alapvetően fontosat tudott megszólaltatni kora lelkéből. Ennek a következtében élhet és hathat tovább. Ez a hatás több és maradandóbb, mint pusztán formai; de formaművészetének jelentőségét kisebbiteni annál is inkább botorság volna, mert hiszen ennek eredményei beleszívódtak a magyar líra eleven testébe s onnan immár kitörölhetetlenek.

A „Magyar Klasszikusok” két kötete kétszeres jó szolgálatot tesz Babits utóélete ügyének: egyfelől egy olyan — bár terjedelmi korlátoktól megszabott — válogatást ad az olvasók s mindenekelőtt az irodalomoktatással, népszerűsítéssel hivatásosan foglalkozók kezébe, mely — joggal tételezhetjük föl — megajánlja a babitsi életmű tovább- és velünk élő részének körvonalait; másfelől pedig (nem utolsósorban Keresztury Dezső bevezetése következtében, mely nem próbálja megkerülni a problémákat) parancsoló erővel tűzi az irodalomtörténet napirendjére Babits és életműve kérdését.

Keresztury a hű barát és tanítvány kegyeletével, de a Babitsot és korát túlélt, a mai világban benne élő ember látásával és eszmei-fogalmi tisztességével közeledik az íróhoz és az emberhez. A szinte önálló kis könyvvé nővő, százoldalas bevezető egy helyén ő maga mutat rá, milyen jelentősége volt Babits esszéírásiának egy fél-tudós, fél-szépiro nemzedék hangjára és műformára találásában; e nemzedék tagja Keresztury is, s ennek a Babbitson lelkedzett, de az önálló egyéniség által kialakított műformának szép példája ez a bevezető.

Helyesen látja és mutatja be Babits előző korba gyökerezett eszmevilágát, s az azon

szárbaszökö kettősséggel tudja meghatározni az egész embert és életművet: itt gyökerezteti a megőrzés és újítás, a visszavonulás és túlélés kettősségét csakúgy, mint a kitarulkozás és rejtőzés, a prófétikus komolyság és zsonglóri játékoság, az elvonuló remete és az itélő és mozgató közéleti ember kétarcúságát. S ezen a gondolatsoron tovább is lehet menni: épp ez a helyzet alakította ki azt a sajátos babitsi lelkialkatot, mely őt a maga korában oly egyedülállónak (unikummá és magányossá) tette, s amely egyben annyira kifejezője volt végletességében is a kor modern embere érzékenységének, egyszerre vonzott-taszított lényének, minden jelenséghez való ambivalens viszonyának. Ez tette őt a modern nagyvárosi értelmiségi ember inkarnációjává ugyanakkor, amikor mindig és mindvégig magában hordozta az ősök s a gyermekkor tájait és embereit, préházba és méhesbe vágyását; s mint már rámutattunk, minden bizonyra ennek vetülete az a mohó valóságsszomj és filozófiai absztrakcióra való hajlam, mely költészetének elsősorban, de egész művészetének is legizgalmasabb és máig legelevenebb belső feszültségét adja.

Keresztury esszéjének érdeme, ha mindez s még sok más gondolat felgyűrűzik az olvasóban; az egész írás tele van kitűnő meglátásokkal, helyes észrevételekkel; de ugyanakkor ez a dolgozat minden kiválóságával arra is figyelmeztet, mi mindent nem lehet esszé formájában megoldani az irodalomtörténetben. Csillogó és tetszetős gondolat, hogy „ami Bartóknak a népzene volt — az anyanyelv — az Babitsnak a világirodalom”. De így van-e, sőt így lehet-e? Nem hiszem; a világirodalom Babits számára inkább a menekülés útja a „magyar nyomor”-ból — mely megint a kettősség olóját teljesen kinyitja, mert újra visszaveti őt a magyar nyelvbe és irodalomba, megsokszorozva feladatait, felfokozva hivatástudatát.

Az esszé eleven s érdekes képét tudja adni az egyéniségnek, az életmű jellegzetes vonásainak; viszont fokozott mértékben felhívja a figyelmet arra az immár nem halogatható feladatra, hogy Babits életművével s elsősorban a lírikus (és tőle elválaszthatatlanul a műfordító) hagyatékával a részletekbe menő irodalomtörténeti — ha úgy tetszik, aprófilológiai — kutatásnak is szembe kell néznie: enélkül nemcsak végleges, de érvényes ítéletet is alig-alig mondhatunk fölötte. Rendkívüli formai biztonság és változatossága köztudott dolog; de igazán még sosem tudtunk szembenézni azzal, mit is jelent ez konkrétan, az egész életműre s annak egyes korszakaira nézve, s mi az a többlet, amit ez az egyéni erőfeszítés az egész magyar líra fejlődésében jelentett. Nyilvánvaló — s Babits esetében talán még nyilvánvalóbb,

mint bárki másnál — hogy ez a formai gazdagság csak a tartalom és forma komplexitásában, egymáshatásában vizsgálható módon és érvényesen; de ezt a vizsgálatot megelőző s minél teljesebben meg kell immár ejteni.

Az emberről s az emberi útról alkotott képünket sem lehet tovább fejleszteni anélkül, hogy tüzetes vizsgálat alá ne vetnők irodalomszervező és irányító szerepét most már, a szenvedélyek csitulán, amikor az egyéni sértettségeket és lekötetettségeket a történetíró szükséges objektivitásával lehet mérni. Mit jelentett a magyar irodalomban a Nyugat Babits szerkesztésében s mit a Baumgarten-alapítvány irodalomirányító szerepe? Ezt a körültekintő és alapos, minden ténnyel s az egész közéleti, politikai, irodalmi és emberi atmoszférát számba vevő történeti mérlegelés mondhatja csak meg, nem a volt barátok mindent mentő együttérzése vagy a volt ellenfelek el nem csillapult indulata. Vagy tovább menve: Keresztury sem próbálja felforrósítani az ellenforradalommal szemben is ambivalens álláspontját s rámutat az illúzióknak arra a sorozatára, melyekben Babits ennek a kettősségnek a feloldását kereste, s amely egy ideig hatása kisugárzását, utána egyre fokozódó izolálódását, magányossága megnövekedését okozta-elősegítette. De ezeknek az illúzióknak (melyek közül a „szellemi reform” volt a legmakacsabb s a legszélesebb körre kiható s mely majd a „szellemi honvédelem” nem kevésbé illúziós formájába torkolt) a valóságos értékét vagy káros voltát s hatásuk teljes amplitúdóját felmérni csak a részletekbe menő s az egész irodalmi-ideológiai környezetet számba vevő vizsgálat fogja tudni.

Csak ez az életművet minden oldalról körüljáró, tüzetes vizsgálat fog teljes és tiszta fényt deríteni Babits és Ady viszonyára. Az eddig birtokunkban levő adatok alapján is látható azonban, hogy ez szintén mennyire kétarcú volt. Alkatilag, az irodalom szerepét illető felfogásukban lényeges ellentétek választották el őket (s ezek sokkal fontosabbak, mint az a kissé gyerekesen féltékeny indulat, mely a korai levelekben nyilvánul meg), s ezek az ellentétek az 1909–11-es versekben is nyomon követhetők. Nem kétséges, hogy a *Szonettek*, az *Arany Jánoshoz* kimondatlanul, de érthetően ezt a polémiait juttatja hanghoz, s ennek az indulata löktet az *Ady Endrének*-ben is. Viszont az ember és a költő nagyságát bizonyítja, hogy 1920 után — bár sosem tagadta azt, ami elválasztotta Adytól — Babits nem volt hajlandó részt venni semmiféle Ady-ellenes kampányban, sőt egyike volt azoknak, akik Ady jelentőségét és vezéri szerepét mindig hangoztatták; sajnálatos is, hogy Ady-tanulmánya nem kapott helyet a válogatásban.

A filozófia jelentőségét bizonygatni Babits életművében és különösen lírájában ma már fölösleges lenne. Az új válogatás is fokozottan kiemeli ennek a jelentőségét. Ez is arról győz meg, hogy az első világháború előtti korszakában szubjektív lírája legforróbban éppen a leginkább gondolati költeményekben nyilatkozik meg: a szellemi izzalomnak olyan ereje árad belőlük, melynek tisztán lírai versei (még szerelmes versei) sem érnek nyomába. Ennek a jelentősége különösen nem kicsinyelhető költészetünk fejlődés-folyamatában; s ha ennek a filozófiának alapvetően idealista jellegéhez kétség nem is férhet, sürgősen szükséges lenne, hogy a kutatás a korabeli filozófiai irányokkal szembesítse Babits életművét és pontosan megjelölje ennek a filozófiának a helyét az európai gondolat történetében: így fogjuk tudni megállapítani valódi jelentőségét a magyar irodalomban is. S csak egy ilyen vizsgálat fogja tudni árnyaltan és helyesen megrajzolni azt az utat, amelyet Babits az első filozófiai versek elvontságától és gondolati izzalmától az őregkori versekig tett meg, amelyekben filozófia és élet, valóság és elvontság különösen egymásba oldott harmóniában tudott megszólalni. Ez teszi számára lehetővé, hogy az őregkor kapujában, a magány és gyötörő betegség kínjai között emelkedjék a legmagasabbra éppen utolsó verseiben.

Persze Babits igazi álláspontjának, írói és filozófiai magatartásának végérvényes tisztázását maga a költő sem könnyíti meg: az elme szenvedélye izgatja arra, hogy a vers és a gondolat minden lehetőségét igyekezzék végigjárni; ezért találni az életműben — és nem egyszer a remekek között — egymásnak szögesen ellentmondó költeményeket, melyek azonban éppen ellentmondásukban fejezik ki az őt mindig gyötörő teljességre való igényt, a végleges fogalmazás utáni szenvedélyes kutatást. S azt hiszem, arra is érdemes lenne fókuszított figyelmet fordítani, hogy az a fiatal Babits, aki talán minden költőkortársánál érzékenyebben és teljesebben valószínűleg megköltészetében a szecesszió zsúfoltságát, eklekticizmusát, hogyan szakadt el, fordult szembe ezzel a szecesszióval már a tizedes évek közepétől kezdve; hogyan váltott át a háború szörnyű élményének hatására, de humanizmusa, békeszeretete parancsára a csak művészi attitűd mélyen emberi és emberségében mélyen morális magatartássá, hogy ezt a megtalált moralitást mélyítse és gazdagítsa ettől kezdve haláláig.

Mint a bevezető tanulmány, a válogatás is a költő mély ismeretéről, pontos és gondos mérlegeléséről tanúskodik. Hiányérzete természetesen mindenkinek lehet: de a kiadás köztöltet lehetőségei adott keretek közé kényszerítették a válogatót s azok között jobbat és teljesebbet nehezen lehetett volna adni. Mégis az *Óda a bűnhöz* hiánya fáj, mint ahogy szerintem a *Paysages intimes*-nek is helyet kellett volna találni a válogatásban; szinte érthetetlen, hogy a húszéves „Nyugat” ünnepe kimaradt, mikor arra a bevezető tanulmány nem is egyszer hivatkozik. Helyet kellett volna találni az *Oly szomorú, hogy oly nehéz megélni* számára csakúgy, mint az *Elgurult napok*-nak: éppen a konkrét valósággal érintkező s abból magasra röppenő lírikus gazdagabb ábrázolása érdekében. Végül sajnálom, hogy *A templom! Röpül!* nincs a válogatásban, akárcsak az *Afrika, Afrika*; mindkettő a formai-élményi változatosság képét gazdagíthatta volna. Az utóbbi azért is érdekes, mert Babitsnak talán legtisztábban szürrealista hangpróbája; a bevezető indokolatlanul állítja annak a *Fekete ország*-ot, melynek víziója még az impresszionizmus világában marad.

A prózai válogatás terjedelmileg talán még nehezebb feladat elé állította a kötet szerkesztőjét, de azzal még ennyi vitánk sem nagyon lehet; a tanulmányok közül mindenestre hiányoltam *A keltészakadt irodalom* címűt: ez dokumentálta volna valóban eleve nem mindazt, amit a bevezető elmond Babitsnak az ellenforradalomhoz való ellentmondásos, kétarcú viszonyáról; azért is érdemes lett volna közölni, mert a két háború közötti irodalmi életnek egyik igen fontos dokumentuma.

Talán e kifogások elevebben tanúsítják a válogatás és a bevezetés kiérlelt, gondos építését, mint a dicséret jelzők: ha egy ilyen gazdag, ellentmondásos és a mérlegelés elé ezernyi nehézséget támasztó életmű felmérése ellen csak ezt tudjuk vetni, az sok dicséretnél többet mond. Keresztury Dezső válogatásával is, tanulmányával is nehéz feladatra vállalkozott, s azt sok szempontból kitűnően oldotta meg; a *Babits Mihály válogatott művei* a „Magyar Klasszikusok” sorozatának kétségtelen gazdagodását jelenti. Igazi jelentőségét azonban ez a munka csak akkor fogja elérni, ha nem záróakkordnak tekintjük, hanem a Babits Mihály életműve körüli kutatómunka méltó ütemelőzőjének.

Nagy Péter

Nyelvészeti tanulmányok. Írták tisztelői, barátai és tanítványai. Szerkesztette Bárczi Géza és Benkő Loránd. Bp. 1956. Akadémiai K. 711 1.

A magyar nyelvtudomány legnagyobb élő képviselőjének hetvenedik születésnapjára a tisztelők, barátok és tanítványok — a magyar nyelvtudomány színejava és több neves külföldi tudós — mintegy 120 dolgozattal rótták le tiszteletét és háláját. Az irodalomtörténethez legközelebb álló rokontudomány impozáns seregszemléje ez a kötet, áttekintést nyújt a hazai nyelvtudomány mai képviselőiről, munkásságuk jellegéről, irányáról, a magyar nyelvtudományt foglalkoztató kutatási ágakról és problémákról. Az általános nyelvtudománytól, a magyar nyelvészet legkülönbözőbb diszciplínáin át a rokon és az idegen nyelvek kutatásáig — rendkívül széles területet ölel fel a vaskos gyűjtemény, de túlnyomó többségben a magyar nyelvre vonatkozó tanulmányok dominálnak benne — érthetően. Sokoldalúsága és gazdagsága folytán a *Pais-Emlékkönyv* egy tudomány mai helyzetének valóságos keresztmetszetét adja, s így igen alkalmas a magyar nyelvtudomány mai állásának értékelésére, érteinek és hiányainak megállapítására. Ez természetesen nem az irodalomtörténész-bíráló feladata, de az már igen, hogy számba vegye: a magyar nyelvtudósok mennyire terjesztik ki figyelmüket a magyar irodalomra, illetve az irodalmi és nyelvi kutatás határterületeire.

Egy ilyen számbavétel pozitív eredményre vezet. Nem is lehet ez másképpen egy olyan kötetnél, mely címlapján Pais Dezső nevét viseli, akinek munkássága mindenki másénál jobban tanúsítja a két tudomány egymásrataltságát, s aki nemcsak kitűnő ismerője a magyar irodalomtörténetnek, hanem számos írásával jelentékeny művelője is. Bárczi Gézának Pais munkásságát és emberi vonásait találóan és szeretettel elemző bevezető cikkéből és Mikesy Sándor Pais-bibliográfiájából egyaránt meggyőződhetünk e nagy tudós irodalomtörténeti munkásságának, illetve az irodalomtudományt közvetlenül segítő nyelvészeti vizsgálatainak meglepő gazdagságáról. Mint irodalomtörténész kezdte pályáját, s bár néhány év után egyre inkább, majd végleg a nyelvtudomány munkássainak sorába lépett, kapcsolatait az irodalomtörténetírással sohasem veszítette el. Kemény Zsigmond állt érdeklődése középpontjában a kezdeti években, s különösen *Báró Kemény Zsigmond és az irodalmi élet* című nagyobb értékezése, de számos kisebb cikke és levélpublikációja is, maradandó és értékes helyet biztosít számára a Kemény-kutatás történetében. Kemény mellett Pais műveinek bibliográfiájában ott találjuk Janus

Pannonius, Zrínyi, Arany János, Madách, Eötvös nevét is, jelölül széleskörű irodalmi érdeklődésének. Bár a szorosabban vett irodalomtörténeti dolgozatok később csaknem eltűnnek Pais tudományos oeuvre-jéből, bőségesen kárpótolnak értük azok a tanulmányai, melyekben mint nyelvész, a nyelvtudomány szempontjaival és eszközeivel járul hozzá fontos irodalomtörténeti kérdések megoldásához. Elsősorban Anonymus-kutatásaira, a régi magyar énekmondókkal kapcsolatos vizsgálataira, valamint a magyar irodalmi nyelvről szóló úttörő munkájára gondolok, de említhetném az egyes irodalmi emlékek nyelvi interpretációjával nyújtott segítségét (pl. a *Szendről hegedősének*, vagy Balassi versei esetében) is. Pais Dezső életművének ez a krypto-irodalomtörténész jellege is rányomja bélyegét barátainak és tanítványainak kötetére; ez a körülmény fokozottan megokolttá teszi figyelmünket.

A kötet tartalomjegyzéke, a nyelvtudomány mai kutatási ágai között, két olyan diszciplínát is jelez, mely a legszorosabban kapcsolódik a magyar irodalomtörténethez. Az egyik az irodalmi nyelv, a másik a stílustörténet kutatása, s örömmel vehetjük tudomásul, hogy ezek a nem is olyan régen még elhanyagolt feladatok ma már egyre több kutatót vonzanak — jórészt éppen Pais Dezső tudományszervező, ösztönző és nevelő munkájának eredményeként. Az irodalmi nyelvről szóló dolgozatok mind komoly tanulságokkal szolgálnak az irodalomtörténet számára. Bóka László (*Nyelv és halhatatlanság*) cikke a lírai esszéiről író cím ellenére nagyon is konkrét és érdekes mondanivalót tartalmaz. Az „Ave maris stella” kezdetű középkori himnuszunk Festetics-kódexbeli és Babits-féle fordítását veti össze annak érdekében, hogy a költői alkotások nyelvi marandóságának törvényszerűségeibe pillant-hasson. Megállapítja, hogy a későközépkori fordítás szókinccse nagyon keveset avult ötödfélszáz év alatt, s így a XX. századi fordítás terminológiája alig tér el tőle. Kár, hogy nem kapcsolta be vizsgálatának körébe Nyéki Vörös Mátyás fordítását is, mely Pázmány *Imádságoskönyvé*-ben (1606) jelent meg, mert ez még jobban megerősítette volna következtetései helyességét. Az egyetlen, de tipikus példa elemzéséből azt a tanulságot vonja le, hogy „a költői művek halhatatlanságának egyik titka, hogy mi a költői mű nyelvi anyagában az alapszókinccs és a szótári szókinccs közötti arány.” Mennél erősebben érvényesül az előbbi, annál erősebb lesz

nyelvi tartóssága. Eckhardt Sándor (*Nyelvjárási alakok küzdelme az irodalmi nyelvvel a régi magyar irodalomban*) az egyes számú imperatívusi í elmaradásának, illetve pótló nyújtásának régi eseteit vizsgálva nemcsak azt bizonyítja, hogy a nyomdák már a XVI. században miképpen kezdték visszaszorítani a különböző nyelvjárási alakokat, hanem Balassi szövegkritikájához is új szempontokat ad. Rokon témát tárgyal Ruzsiczky Éva cikke (*Kazinczy Ferenc irodalmi nyelvünk egysége*), mely Kazinczynak a nyelvjárások elleni harcáról, s egy nyelvjárások feletti irodalmi nyelv érdekében való küzdelméről számol be.

A nyelvjárási és az ezzel kapcsolatos nyelvi, irodalmi polémiák a magyar irodalomtörténelem és nyelvészek egyik leghálásabb közös munkaterülete. Ezt nemcsak Ruzsiczky érdekes dolgozata bizonyítja, de a kötet három másik írása is, melyek a *Nyelvtudománytörténet* című fejezetben foglalnak helyet. Gáldi László (*A Kisdéd Szó-tár első „bővítése”*) Baróti Szabó nyelvművelő munkásságának ismeretét gazdagítja egy fontos új adalékkal; Rubinyi Mózes (*Verseghy Ferenc*) a nyelvész és nyelvművelő Verseghyről rajzol megértő, de tárgyilagos portrét; A. Kövesi Magda pedig (*A Debreceni Grammatika és Kazinczy vádjai*) a Kazinczy által oly hevesen támadott *Debreceni Grammatika*-t igyekszik rehabilitálni. Ez az utóbbi dolgozat némi ellentmondásra kényszeríti az irodalomtörténészt. El kell ugyan ismerni, hogy a nyelvtudomány múltjának mai vizsgálója nem helyezkedhet egy még olyan nagy író egykorú álláspontjára, hanem a tudománytörténet mai szempontjai szerint kell, hogy értékelje a *Debreceni Grammatika* tételeinek nyelvészeti értékét, a magyar nyelvtudomány történetében betöltött helyét. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy Kazinczy vádjai túlzóak voltak, de sajnós nem veszi tekintetbe az egykorú polémia történeti szerepét, s így Kazinczy fellépésével szemben meglehetősen értetlen. Pedig az irodalomtudomány már eléggé tisztázta, hogy mi volt a Kazinczy és a debreceniek közti vita funkciója; s a Kazinczy által képviselt *út, tendencia* helyességén nem változtat a debreceni grammatikusok nyelvtani tételeinek helyessége.

Az irodalmi nyelvről szóló tanulmányok között foglal helyet a kötet két tisztán irodalomtörténeti jellegű írása. Horváth János (*Apró adat Arany Jánosról*) édesapjának Aranyról szóló feljegyzését ismerteti, kis adalékok szolgáltatva a nagy költő jellemképéhez. Jelentős ez a közlés azért is, mert rámutat Horváth János Arany-tiszteletének, Arany iránti fokozott érdeklődésének egyik gyökerére: a családi hagyományra, édesapjának Arannyal való személyes ismeretségére. A másik irodalomtörténeti dolgozatban

Korompay Bertalan (*Lúdas Matyi meseje az ukrán és orosz néphagyományban*) igen érdekes megállapítást tesz: kimutatja, hogy a Lúdas Matyi meseje hasonló formában csak az ukrán és orosz folklórban fordul elő, s nagyon valószínű, hogy a témát innen ismerte meg Fazekas, galíciai katonáskodása idején.

A stílustörténeti tanulmányok csoportjában Dénes Szilárd Móricz Zsigmond, R. Hutás Magdolna József Attila, Kovalovszky Miklós Krúdy Gyula, T. Lovas Rózsa a Bánk bán, Szilágyi Ferenc pedig Csokonai stílusának, illetve költői nyelvének egyes vonásait világítja meg. Kiemelkedik e cikkek közül Kovalovszky írása (*Krúdy Gyula és a nevek*), mely az irodalom művészi sajátosságai iránti igen nagy érzékkel mutatja ki, hogy Krúdy stílusában a névadás milyen jelentős tényező a műveire jellemző sajátosan irreális légkör megteremtésében. Az egyes írók stílusát vizsgáló cikkek mellett csak egyetlen egy, a Terestyéni Ferencé (*A melléknév jelzői szerepének és stilisztikai értékének fejlődése a romantizmus korában*) vállalkozik egy művészi stílusáramlat valamely nyelvi jellegzetességének megvilágítására. A régebbi magyar irodalomból és a romantika irodalmi termékeiből vett példák összehasonlítása után érdekesen bizonyítja, hogy a melléznevek jelzői használatában milyen hallatlan gazdagodás következett be a romantika elterjedése során, ami az ilyen típusú vizsgálatok fontos és tanulságos voltára figyelmeztet.

A *Pais-Emlékkönyv* irodalomtörténeti tanulságainak regisztrálása során korántsem szorítkozhatunk azonban a nyelv- és irodalomtudomány határterületeit érintő említett fejezetekre. A legkülönbözőbb szóalaktani, szójelentéstani, mondattani, szótörténeti, nyelvjárástani dolgozatokban egyaránt számos adalékokra bukkanhat az irodalomtörténész. Szeretném ezt azzal illusztrálni, hogy megemlítem, mi mindent értékesíthet a kötet anyagából például a Zrínyi-kutató, holott az irodalmi nyelvről és stílusról szóló fejezetek egyetlen dolgozata sem foglalkozik a *Szigeti veszedelem* költőjével. A mondattani tanulmányok között találjuk azonban Bárczi Géza cikkét *A tárgyaz igeragozás használata Zrínyi műveiben* címmel, mely rendszerezi a Zrínyi-nél e téren jelentkező nyelvi szabálytalanságokat, s kimutatja, hogy ezek főként az eposzban gyakoriak. Ennek magyarázataként feltételezni kénytelen, hogy „Zrínyi tudatosan, stílusalakító szándékkal, az archaizálás egyik fogásként élhetett” a tárgyaz igeragozás szabálytalan alkalmazásával — újabb kis, de fontos adalékok szolgáltatva ezzel ahhoz a sokat vitatott kérdéshez, hogy a *Szigeti veszedelem* szabálytalanságai (nyelvi, verselési téren) a költő hanyagságának, gyors munkájának vagy pedig költői tudatosságának megnyilvánulásai-e. Zrínyi nyelvének,

költői stílusának ismeretét segíti elő Kelemen József egyik szóalaktani közleménye (a *nőtől-nő-féle* kifejezésekről). Megállapítja, hogy ezek a beszélt nyelv régi tartozékai voltak, s a XVI. században a beszélt nyelvhez közel álló műfajok (prédikáció, hitvita) révén áramlottak be az irodalomba, majd később a költői nyelvben is meggyökeresedtek, s a *Szigeti veszedelem*-ben is sűrűn szerepelnek. Mikor arra mutat rá, hogy ezek a nyomatékos, emfátikus szerepű kifejezések Kazinczy korában, a finomabb irodalmi stílus kialakulásakor kivesznek és más, árnyaltabb szerkezeteknek adják át helyüket, akkor voltaképpen a barokk és klasszicista stílus közti különbség egyik nyelvi jelenségére irányítja a figyelmet. A Zrínyi-könyvtár kéziratai közt talált hadtudományi kivonatok nyelvi jelenségeiről szól Horváth Mária dolgozata (*A német „landsknecht” nyelv magyar irodalmi emlékeiből*), figyelmeztetve a kutatókat, hogy többet érdemes ezekkel a vitás szerzőségű írásokkal foglalkozni. Kár, hogy Széchy Károly hibás közlésének áldozatul esve, következetesen *extractatus*-oknak nevezi e kivonatok, a helyes *extractus* helyett, pedig a *Bibliotheca Zrínyiana* c. kiadvány helyesen közölte a címet. Nem jutnak el Zrínyiig, de Zrínyi nyelvének megértéséhez egyengetik az utat Kubinyi László Zala megyei nyelvjárástörténeti adalékai. Csak középkori adatokat ismeret, de ha ez a munka továbbfolytatódik, akkor végre lehetővé fog válni Zrínyi nyelvjárásának pontos meghatározása. Zrínyi stí-

lusának ismeretéhez Terestyéni Ferenc már említett tanulmánya is hozzájárul. Mikor megállapítja, hogy a romantika írói a melléknevek újszerű használatával megvalósították az érzetek transzponálását, összevegyítést, akkor rámutat arra, hogy a régebbi irodalomban ilyesmire csak elvétve találunk példát, leginkább Zrínyinél. Hozzátehetjük ehhez, hogy az ilyen, még kellően fel nem tárt, apró mozzanatok sokaságának nagy része lehetett abban, hogy Zrínyi költészetét a romantika írói oly közel érezték magukhoz.

Megjegyzéseimmel nem elősorolni, csak éreztetni akartam, hogy a *Pais-Emlekkönyv* mennyi hasznos új ismeretet nyújt a magyar irodalomtörténet számára. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy a magyar nyelvtudomány művelői ma sokkal többet foglalkoznak a magyar irodalmat is érintő kérdésekkel, mint a múltban. Legfeljebb azt hiányolhatjuk, hogy legtöbbjük — Kovalovszky például dicséretes kivétel — kinosan vigyáz arra, hogy ne lépje túl a nyelvészet illetékességének határát, s nem vonja le a nyelvészeti, stilisztikai vizsgálatokból sokszor önként adódó irodalomtörténeti következtetéseket. Pedig Pais Dezső példája éppen nem erre biztatja őket: ő — ha kutatásai úgy hozzák — sohasem habozik beleavatkozni a testvér-tudomány „belügyeibe”. Reméljük, hogy efféle „hatásköri túllépéseinek” áldásos voltát a jövőben is gyakran fogjuk még tapasztalni.

Klanciczay Tibor

Makay Gusztáv: „Édes hazám, fogadj szívedbe!...”¹ Versértelmezések. Bp. 1959. Szépirodalmi K. 411 l.

Huszonkilenc ismert költőtől, két névtelen szerzőtől származó s két népköltészeti terméként számon tartott, összesen *hetvennégy* vers elemzését („értelmezését”) nyújtja Makay Gusztáv ebben a könyvében. (A könyv befejező soraiban ugyan „*harmadjászar* gyönyörű magyar versre” tekint vissza, de az testvérek közt is legalább 250 lenne.) A *költők* kiválasztásában a szerző azt az óvatosságot követi, hogy élő szerzőtől nem hoz verset: a felvett költők névsora így Bornemisza Pétertől Radnóti Miklósig tart. A *költemények* kiválasztásában már erősebb vívódás érezhető: hol az irodalomtörténet hagyományos értékelése, hol a korszerűség igénye, hol a motívumok rokonsága, majd meg egy megközelítően teljes pályakép sugallata, végül pedig a szerzőnek elkerülhetetlen szubjektív vonzalma érvényesül.

„Versértelmezések” — így jelöli meg az alcím a könyv műfaját. Az „Előszó az olvasóhoz” aztán részletesebben is kifejti a szerző célját: „a vers *teljes* megértéséhez, a szöveg

minden titkának, tartalmi és formai értékeinek fölfedezéséhez, nyílt és rejtett szépségeinek élvezéséhez szeretnénk hozzásegíteni a versek kedvelőit”. Ez a célkitűzés — a teljességnek és minden összefüggésnek ilyen hangsúlyozásával — kimondatlanul is a marxista elemző módszer igényét tartalmazza. Ezzel Makay olyan magasságra állítja a mércét, hogy a kísérlet: átjutni rajta — önmagában is tiszteletre méltó. Ha ugyanis ezzel a marxista igénnyel közeledünk egy-egy költeményhez, az — miközben megmarad saját külön problematikával bíró egyedi, egyszerű alkotásnak — egyszersmind része többféle egésznek: az írói életműnek, a nemzeti, sőt a világirodalmi fejlődésnek is. Rész és egész e kölcsönhatása érvényesül mind a tartalom, mind a forma területén, de részben e kettő viszonyában, részben az egyes költeményekre vonatkozóan esetenként más-más jelleggel, eredménnyel. Csak e megfontolások

Furcsa ellentmondás, hogy a cím „szívedbe” szava a könyvben — a borítólapon kivételével — mindenütt (fűlön, előtéttápon, címlapon, szövegközbesben hosszú í-vel szerepel. Persze a helyesírás így kívánja, de József Attila (jambusban) rövid í-vel írta. Vö.: József A. Összes Művei, II. 220.

figyelembevételével értjük meg, milyen komplex és merész vállalkozás, milyen sok irányú és alapos jártasságot kíván meg a marxista igényű verselemzés. Nemcsak a monográfus anyagismeretével kell rendelkezni (több költő tekintetében), nemcsak az egész fejlődési összefüggéseit feltáró irodalom- és társadalomtörténet eredményeit kell ismerni (több évszázad összefüggésében), hanem ugyanakkor megbízható ismeretek szükségesek az esztétika, pszichológia, a világirodalom, a nyelvtudomány, a stílus, a verstan stb. terén, hogy az egyéni, beleértve képességről ne is beszéljünk.

A feladat ilyen mérvű összetettségének ismeretében aligha várható, hogy már az első kísérlet teljes sikerrel járjon, Makay Gusztáv esetében sem, még ha jól ismerjük is egy ilyen munka elvégzéséhez szükséges kíváló adottságait. Érthető, ha az említett területek egyikén (elsősorban a forma terén) biztosabban, a másikon (pl. a történeti, társadalmi szemlélet érvényesítésében) bizonytalanabbul mozog; ha a régebbi irodalmi, esztétikai, stilisztikai szemlélet nyomai még fel-lehetők (pletykázó életrajzi adatok, a táj-jelleggel való magyarázat pl. Babits esetében, a szépség irracionális, elemezhetetlen voltának olykori túlhangsúlyozása, az öncélú szépségre törekvő, poentírozó stílus kísértése stb.). Szemére lehet hányni, hogy szervesetlenül (és utalás nélkül) használja fel mások korábbi eredményeit, hogy az elemzést olykor a „méltatás” pótolja és így tovább.

Lehet, mondom, hibáztatni, sőt: e hibákra rá is kell mutatni. A végső konklúzió azonban mégis az, hogy Makay Gusztáv *általában* meg tudott birkózni a komplex feladattal, hogy könyve *általában* közel jár ahhoz az eszményhez, melyet a korszerű verselemzésről kialakítottunk. Nemcsak az elengedhetetlen irodalomtörténeti jártasság van meg a szerzőben, nemcsak a műfaji, formai, stilisztikai kérdésekben mozog otthonosan, hanem a verset élménnyé is tudja tenni, mondanivalóját a költők közelségében költőivé finomodó, költőkhez méltó művészi prózában adja is elő.

Pedig Makay könyvének nem is ez az igazi értéke és haszna. A könyv nem irodalomtörténetek számára készült: sokkal inkább pedagógusoknak és a versolvasásra, vershallgatásra megható éhhez rászokott széles tömegeknek. Kell hát, hogy pedagógiai és népszerűsítő szempontok is helyet kapjanak benne. Makay Gusztáv, a pedagógus, a kellemben előadó és alázatos irodalomnépszerűsítő nem tér ki könyvének e feladatai elől sem: tisztában lévén olvasóközönségének kulturális differenciáltságával, régi és idegen szavakat magyaráz, elemi fejlődéstörténeti, műfaji, esztétikai, stilisztikai, verstani stb. ismereteket közöl. Ha mást nem végzett, csak azt, hogy ezen elemi ismeretek nyújtása után és

ezek alapjáról a széles olvasó tömegeknek élvezetesen, olvasmányosan közvetítette az irodalomtudománynak a korszerű verselemzésben felhasználható és felhasználandó eredményeit, könyve akkor is úttörő jelentőségű. Az „Ehe a Szépnek” nyer benne eligazítást, megvilágítást és kielégülést.

Martinkó András

Fitz Jenő: A középkori Székesfehérvár.

Székesfehérvár, 1957. István Király Múzeum. 28 l. (István Király Múzeum Közleményei, B. sorozat 11.)

Új tudományos eredmények helyett jelenlegi ismereteink összefoglalására vállalkozott a szerző ebben a tanulmányában, s azt mondhatjuk, hogy e tekintetben nem is kelt csalódást. Méltányolnunk kell azt a törekvését, hogy témájának sokoldalú megvilágítása érdekében figyelemmel volt az egykorú török és francia forrásokra is, sajnálatos azonban, hogy ugyanekkor nem aknáztta ki a német anyagot. Más összefüggésben idézte ugyan az ismert *Aus den Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin* c. naplót, annál érthetlenebb viszont, miért mellőzte mégis Székesfehérvárra vonatkozó viszonylag sok (összesen nyolc) utalását.

Különösen érdekes lett volna, ha kitér a gyermek V. László 1440 pünkösdjén lefolyt koronázásának történetére, melyet Kottanner nemcsak földrajzi vonatkozásait és ceremóniális aktusait tekintve is érdekesen részletez, de mert leírását egy fontos elvi indoklással is tetézi. Ebben világosan megmondja, hogy a koronát azért kellett titokban Visegrádról elszállítani Fehérvárra, mert a magyar királykoronázást három tényező együttes jelenléte teszi törvényessé: „das ain gesaz ist das, und das haisst, daz ain kung zu Ungern sol gekront werden mit der heiligen kron, das ander daz in sol kroenen der erzbischove zu Gran, das dritt, daz die kronung sol beschehen zu Weyssenburg.” (38. l.).

Gondosan kiépített vázlatát adta Fitz a középkori Székesfehérvár magas színvonalú szellemi életének is. A magyar irodalomtörténet számottevő krónikái keletkeztek e városban, olyanok, amelyek ma is állandó tárgyai a kutatásoknak. Fitz ezeket aligha kísérte kellő figyelemmel, különben nem Hóman Bálint gesta-kutatásait tekintené még mindig a legfrissebb eredménynek. Csak így történhetett, hogy Akos mester neve elő sem fordul nála. Hibátlanabb a reneszánsz korával foglalkozó néhány bekezdés. Ezekben joggal helyezte Fitz az első helyre Kálmáncsehy Domonkost, a város kiváló humanista műveltségű prépostját — akiről Fraknói

rövid tanulmánya (1898) óta mindaddig nem készült méltó összefoglalás.

A gazdag jegyzetapparátus használhatóságát nem is annyira a sajtóhibák (pl.: „Aus dem [!] Denwürdigkeiten [!] d. Helene Kottanerin [!], Leipzig 1864. [helyesen: 1846] stb.), és elírások (Csánki Dezso és nem: Dénes stb.), mint inkább a legújabb eredmények (Györffy György, ifj. Horváth János) regisztrálásának hiánya okozza. Mindezek ellenére érdemesnek tartjuk, hogy Fitz Jenő alapos helyismeretet bizonyító munkájára felhívjuk a figyelmet.

V. Kovács Sándor

Comenius, Johannes Amos: A látható világ. Az 1669-ben megjelent háromnyelvű kiadás magyar szövege alapján és fámetszeteivel közzétette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Geréb György. Bp. 1959. Magyar Helikon. 343 l.

Comenius magyarországi tartózkodásának néhány évére esik legnagyobb hatású művének végső formába öntése. A cseh polihisztor a reneszánsz tudóstípus sokoldalú felkészültségével írta meg könyvét a pedagógiai elmélet és gyakorlat összekapcsolásának jegyében. Minthogy Comenius a pánszofikus gondolat híve és terjesztője volt, tankönyvét kora általános ismereteinek leegyszerűsített, népszerű foglalataként építette fel. Az *Orbis pictus* valóban azzá is lett, aminek szerzője szánta: tankönyv. Ebből a szempontból jogosultnak tűnik, ha jobbra neveléstörténeti értéket tulajdonítanak neki. A pánszofia gondolatának érvényesülése azonban megadja a lehetőséget arra, hogy Comenius könyvében a magyar irodalomtörténetírás is többet lásson egy XVII. századi, annak idején nagy hatást kiváltó, kétségtelenül úttörő jelentőségű iskolai tankönyvnl.

És valóban, az *Orbis pictus* valóságos művelődéstörténeti forrásmunka. Állandó utalásokat találunk benne a társadalmi élet korabeli általános szokásaira, a polgári életforma különféle problémáira (városi élet és az ezzel együttjáró új erkölcsi normák stb.), a civilizáció mindinkább elterjedő jelenségeire (papírgyártás, könyvnyomtatás, könyvkötészet stb.), és természetesen a tudomány és a művészet jelentőségére. Megkülönböztetett figyelemmel ír Comenius a könyvről. Külön fejezetben szól (XCVI.) ismertető jegyeiről, részletesen ismerteti az „író-deáki mesterség”-et (XCI.), bemutatja olvasóinak a „könyváros bolt”-ot (XCIV.), és mindezeknél bővebben méltatja az általa „tanuló-ház”-nak nevezett könyvtárat (XCVIII.). A Comeniustól érintett korjellemző művelődéstörténeti adatok részletekbe menő elemzése messze vezetne. de most nem lehet célunk.

Mindenesetre az *Orbis pictus* Geréb György gondozásában megjelent új kiadása lehetővé teszi, hogy Comeniusnak ez a műve és általában egész munkássága a neveléstörténeti szempontú méltatások után végre a magyar irodalomtörténészek figyelmét is felkeltse és ösztönözze őket további, halasztást nem tűrő adósságuk törlesztésére.

Szentesi Miklós

Vörös Károly: Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez. Bp. 1958. Akadémiai K. 72 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 17.)

Vörös Károly a nemesi ellenállás köz-nemesi ideológiájú költőjének életéből egy-egy mozzanatot, életének, működésének elmentmondásos vonásait ragadja ki három kis tanulmányban: 1. Horváth és a somogyi inszurgensek zendülése; 2. Horváth és a „Stájer Tánc”; 3. Horváth és Kazinczy. E dolgozatokban kibomlik előttünk színesen és sokrétűen Horváth egyénisége, magatartása. Általában nagy írók életének, pályájának egy-egy homályba vesző részét szokták olyan szenvedélyesen kinyomozni, érdekesítőt lenni, mint ezt Vörös Károly teszi Pálóczi Horváth esetében. Megérte a fáradságot, a szorgalmasan napfényre hozott adatok nemcsak egy második vonalbeli írókat mutatnak meg sokkal árnyaltabban, de az egész kort, a korban annak a társadalmi és írói rétegnek magatartását, melyhez Pálóczi Horváth tartozott. Vörös Károly az Országos Levéltárban végzett kutatásai eredményeit tárja elénk, de az ismertnek tartott Kazinczy-levelezés kötekeiből is sok újat hozott napfényre. Jelleget tekintve a tanulmány III. része elválik az előző kettőtől. Ez kísérlet Horváth és Kazinczy kapcsolatainak értékelésére. Nem is lehetett az előző kettőhöz szorosabban fűzni. Ez a III. fejezet egyébként több ponton kiegészítésre szorulna: jó lett volna pontosabban kijelölni Kazinczy helyét Pálóczi Horváth és Kőlcsey között, arról is szívesen olvastunk volna többet, hogy miképp vélekedett Horváth a kritikáról. Itt kiegészítésül megjegyzem, érdemes lenne e szempontból megvizsgálni Horváth Ádám vitáját Batsányival a kritika elfogadásáról és a szerző, az alkotó egyén művének sérthetetlenségéről (Kaz. Lev. I. 285—286. 289. II. 37. stb.); Horváth már 1789—90-ben Kazinczy véleményét vallja.

A III. fejezetben — részben a terjedelem korlátozott volta miatt indokolt — hiányságok ellenére, Vörös Károly értékes új szempontokat ad arra, hogy Kazinczy mennyire vízvázlasztó szerepet töltött be a kor irodalmi életében.

Az első fejezetben Vörös Károly igen érdekes adatokat közöl, melyek jellemzőek arra nézve, hogy a nemesség egyes rétegei milyen magatartást tanúsítottak a francia forradalom hatását mutató parasztmozgalmak idején. Az I. és II. fejezetben közöltek beszédes példák nemcsak Pálóczi Horváth egy időben jelentkező parasztellemességére és németellenességére, de a köznemesség 1795 utáni magatartására is.

Kovács Győző

Környei Elek: Eötvös József Ercsiben. Székesfehérvár, 1959. István Király Múzeum. 56 l. 28 t. (István Király Múzeum Közleményei, B. sorozat 19.)

A Székesfehérvári Múzeum kiadványainak célja a Fejér megyével kapcsolatos irodalomtörténeti, történeti, művészi értékek ismertetése. Környei Elek témája még ennél — az amúgy is szűk — területnél is jobban körülhatárolt: Ercsihez kötött. Írók, politikusok életművét helyhez kötni lehetetlen, hisz minden ember pályája, életműve teljes, egységes egész, s ha tartózkodási helyek szerint fel is bontható, e feldarabolás többnyire csak külsőleges.

Ezért e munka is többet tárgyal, mint címe után következtetni lehet. Főbb mozzanataiban végigkíséri Eötvös Józsefet egész életén, Ercsiben eltöltött gyermekkorától kezdve pályája végpontjáig, mikor is egy „erőtéljes, szabadszellemű pap” — Radnics Imre — imát mond hamvai felett.

A munka három részre tagolható. Az elsőben az Eötvös- és Lilien-család történetének vázlatos áttekintése után a szerző foglalkozik Eötvös nevelésével, iskoláival, az Ercsiben töltött nyári szünidőkkel, bemutatja az odaérkező vendégeket, figyelemmel kíséri a fiatal Eötvös és a korán elhunyt Palocsay barátságát, megismerjük Eötvöst, mint Fejér megye aljegyzőjét, tanúit vagyunk elköltözésének (1841), majd a családi birtok eladásának (1845).

A második részben Eötvös irodalmi munkásságában előforduló Fejér megyei vonatkozásokat ismerjük meg. Láthatjuk, hogyan hatott a Lilien-birtok kapitalizálódó környezete a *Karthauzi*, a vármegye tisztikarában töltött szolgálat a *falu jegyzője* és a Dózsa-regény írójára.

Az utolsó részben Eötvös Ercsi mellett elvezető 1865-ös hajóútját, öregkorát, végül halálát mondja el a szerző. Itt tárgyalja Eötvös életének nem Fejér megyei vonatkozású szakaszát is: 1849 utáni pályáját.

A gondosan írott munkát jegyzetek és függelékként csatolt képek sora zárja le.

Bertényi Iván

Rejtő István: Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák. Bp. 1959. Akadémiai K. 1071. 3. t. (Irodalomtörténeti Füzetek, 27.).

A gondos kutató igényességével megírt, a Mikszáth-biográfia hézagain nagy rést betöltő munkát köszönhetünk Rejtő István *Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák* c. művében, mely az irodalomtörténeti füzetek sorozatában jelent meg. Rejtő arra a feladatra vállalkozott, hogy eredeti dokumentumok alapján tárja fel Mikszáth életének azon korszakát, melyet csak részben, utalásokból vagy egyáltalán nem ismertünk. E feladatot a diák Mikszáth első irodalmi szárnypróbálgatásait jelentő nyolc vers és négy prózai írása közzétételével jól oldotta meg. A múlt századi rimaszombati protestáns iskola légkörének felidézésével, a tanári testület jellemzésével, az iskola önképzőköre munkásságának ismertetésével azt a környezetet rajzolja meg, amely a család után a legmaradandóbb értelmi és érzelmi hatással volt a diák Mikszáth fejlődésére. A látszólag száraz (de gazdag!) adatok egy töretlenül felfelé ívelő diák értelmi fejlődéséről vallanak. Rejtő az igényes kutató anyagbiztosságával igazítja helyre a Mikszáth-kutatás korábbi tévedéseit (Várdai tévedése. 50. lap). Jó érzékkel keresi ezekben az önképzőköri (gyenge) szárnypróbálgatásokban Mikszáth első irodalmi példaképeit. Terray Károly Kölcsey emléke c. versével kapcsolatban tett megállapítását (gyenge szerzemény!) kiegészíthetjük egy érdekes egybevetéssel. A közölt versrészlet nem más, mint Kossuth Kölcsey-jellemzésének („... egyetlen szemében a nemzet múlt s jelen bánata tökrözött.” Pesti Hírlap 1842) rimbeszedése.

Rejtőt megállapításaiban mértéktartás jellemzi. A tényekre épít, ezek logikáját sehol sem sérti meg. Nem törekszik teljességre, inkább a terület gazdagságára hívja fel a figyelmet. Egyik legfőbb érdeme az ismeretlen, ill. csak részben ismert szövegek publikálása. Az ezekhez fűzött tömör észrevételei — pl. Ezekben már megcsillan Mikszáth későbbi írói erényeinek egyike-másika (94. l.) — helytállóak. A könyv fényképmellékletei nem sikerültek. Tudjuk, hogy a Mikszáth-kéziratok olvasása nemcsak szem-, hanem idegmunka is. A közölt faksimilek azonban alig vagy egyáltalán nem olvashatóak.

Pusztai Gyula

Budapest munkásmozgalma. 1919—1945. Bibliográfia. 1—3. köt. Bp. 1959. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1098 l.

Marxista irodalomtörténetírásunk egyik legnagyobb és legjelentősebb feladata az ellenforradalmi korszak prózájának és költészetének, főleg proletárköltészetének részletes

és gondos feltárása; adatgyűjtés, majd e szí-
lárd alap birtokában egyes régebbi hamis
vagy elavult nézetek kijavítása és az értéke-
lés elvégzése. Ehhez a nagy és jelentőségében
felmérhetetlen munkához minden segítő esz-
közt meg kell ragadni. Hiányzott eddig egy
alapvető, részletes bibliográfia, amely az
egész korabeli munkásmozgalom anyagát fel-
ölelte volna, és tartalmazta volna azon tudomá-
nyos és szépirodalmi művek jegyzékét,
amelyek e kor proletariátusának helyzetét
rajzolták meg több-kevesebb hűséggel. Az el-
múlt év végén a Fővárosi Szabó Ervin Könyv-
tár gondozásában az MSZMP VII. kongresszu-
sára jelent meg a *Budapest Munkásmozgalma
1919—1945* c. bibliográfia, amely ugyan főleg
a munkásmozgalom történetének tanulmá-
nyozásához nélkülözhetetlen, de segítséget
nyújt a proletáriródalom kutatóinak is.
A bibliográfia bár közel sem teljes, mégis
— külön fejezetben egy csokorba szedi azokat
az írókat, akik vagy a Horthy-korszakban,
vagy már a felszabadulás után az 1920—30-as
évek proletariátusának helyzetéről számoltak
be műveikben.

Az irodalomra vonatkozó anyagot két
részre szakítja a bibliográfia. A *Munkás-
kultúra* c. fejezetben „Irodalom, irodalmi elő-
adások” cím alatt közöl az egyes újságokban,
főleg a Népszavában megjelent irodalmi-est
ismertetéseket, cikkeket az olvasókörök, sza-
valókórusok munkájáról stb., másrészt a kor-
szak költészetére vonatkozó elvi kérdéseket
tiszta munkákat, vagy egyes proletárirók-
ról megjelenő korábbi, ill. felszabadulás utáni
értékelő jellegű tanulmányokat gyűjt össze.
(Talán nem helyes az, hogy az időrendi sor-
rendet megzavarja a közbeiktatott felszaba-
dulás után megjelenő cikkek, méltatások stb.
egész sora — e megjegyzés különösen vonat-
kozik az említett fejezetre.)

Szerkezetére nézve is jól felépítettnek
mondható a bibliográfia Szépirodalom c.
részfejezete, de még fontosabb az, hogy ki-
tűnően használható a kor kutatói számára.
Az első részben a gyűjteményes kiadások pon-
tos felsorolása szerepel, pl. válogatások
Balázs Anna, Gábor Andor, Goda Gábor,
József Attila, Lukács László, Nagy Lajos,
Várnai Zseni műveiből. A második rész az
egyes műveket ismerteti, pontosan megjelölve
azt is, hogy az egyes művekben milyen
munkásmozgalmi mozzanatok, adatok stb.
vannak feldolgozva. Ahol szükséges, ott közli
az egyes novellák, költemények témáját is
egy mondatban. Nem lehet kétséges, hogy az
egyes írók életművének tanulmányozásához,
pl. Lukács László, Hidas Antal, Pákozdy
Ferenc stb. és az egész proletáriródalom át-
tekintéséhez komoly segítséget jelenthet e
bibliográfia.

Figyelemre méltó kezdeményezés lenne a
bibliográfia felhasználásával egy olyan válo-

gatás kiadása, amely a Horthy-korszak prole-
tárköltőinek legszebb verseiből állna, és mint-
egy összképet adna arról, hogy az embertelen
korban az emberség éppen a munkásosztály
otthonában kapott helyet.

Rigó László

Gereblyés László: Igy volt. Bp. 1959. Mag-
vető K. 122 l.

Több mint harminc éve, hogy a 100%-
hasábjain — a kommunisták folyóiratában —
Gereblyés László megrázó helyzetjelentést
közölt a vörösvári bányászok elkeseredett, de
elszánt és reménytelőtlen harcáról, s húsz éve is
elmúlt, hogy az ipari munkásság nyomorúsá-
gos élet- és munkakörülményeit a népies moz-
galom folyóirata — a *Válasz* — mutatta be,
ugyancsak töle.

A magyar munkásosztályt 1937-ben nem-
csak a nagy válságból kilábaló feudálkapita-
lizmus szípolozta, hanem az előretörő fasiz-
mus terrorjával is súlyosbodott a helyzet. Az
ellenforradalmi rendszer ekkorra már kivédte
a feudális maradványok ellen küzdő reform-
törekvések nyomán fellépő szorítást. A népi
írók és a körük sereglett — főleg fiatal —
haladó értelmiségiek kezdtek leszámolni az
illúziókkal. A kommunista pártok előtt
Európa-szerte új feladat állt: népfrentpoliti-
kával a fasizmus ellen. A dolgozó osztályok
összefogásának jegyében jelentek meg Gere-
blyés írásai, s ezzel új műfaj tört be az irodalom-
ba: a munkásszociográfia. Cikksorozata azon-
ban félbemaradt, mert a *Válasz*nak, mint a
Márciusi Front folyóiratának további meg-
jelentését is lehetetlenné tették. Ezért is
nagy jelentőségű, hogy Gereblyésnek a mun-
kások életéről szóló tanulmányai, riportjai
kötetben összegyűjtve újra napvilágot láttak
1959-ben.

Ez a szociográfia kísértetiesen pontos,
hiteles, megrázó és leleplező. Gereblyés nem
megy ismeretlen területre, amikor néhány,
általa kitűnően ismert szakma komplex való-
ságával, egész keresztmetszetével ismert
meg. Ebben van írásainak egyik ereje. Köny-
vében jellemzően érzékelteti a modern kapita-
lizmus magyarországi kibontakozásának
összes, a munkásságot sújtó velejáróit.

Adatait hivatalos és nem hivatalos statisztikákkal, továbbá a kortársi szakirodalom
alapos ismeretével és felhasználásával teszi
hangsúlyozottá, igazolva egyben a munkás-
szociográfia szükségességét és műfaji létjogo-
sultságát. Gereblyés ábrázolási módszerében
nem találjuk oly erőteljesen a szépírói jelleget,
mint az érzelmi hatásokra jobban apelláló
faluszociográfiákban. A szigorú tárgyi meg-
határozottság s a dolgok egymásra épülő,
láncszerű összekapcsolása éppen így lesz

adekvát kifejezője az erőszakos keretek közé szorított munkássorsnak. Stílusesszékeinek a műfajból eredő sokfélesége, érdekessége olvasmányossá teszi ezeket a közösségi életképeket. Irodalmi értékét is az újszerűségben, az ábrázolásnak ebben az esztétikai és tudományos ötvözetében látjuk meg. A könyv értékét és érdekességét jelentősen emeli a gondosan és találóan válogatott fénykép- és illusztrációs anyag.

Sokat tanulhatunk és okulhatunk — különösen a fiatalok — Gereblyés László könyvéből, s akik élték azt a kort és ismerték a munkások életét, tanúsíthatják: így volt.

Patyi Sándor

Joós Ferenc és Fenyvessiné Góhér Anna: Az első kecskeméti könyvnyomda története és kiadványainak bibliográfiája. Kecskemét, 1959. Bács-Kiskun Megyei Katona József Könyvtár Kiadása.

A magyar vidéki városok legújabbkori nyomdáinak és irodalmi életének történeti feldolgozása olyan terület, amelyen eddig kevés munka folyt, ezért örömmel kell fogadnunk a szerzők kezdeményezését, Kecskemét művelődéstörténetének számottevő adalékát.

Szilády Károly 1841-ben megindult és 1918-ig működő nyomdája főnállásának nagyobb része alatt — amint ez F. Góhér Anna körültekintő bibliográfiájából kitűnik — inkább csak aktuális és hitbuzgalmi nyomtatványokat adott ki. Értékesebbnek bizonyul az első 30 év, amely alatt maga az alapító vezette az üzemet. Joós Ferenc, Kecskemét művelődéstörténetének régi, érdemes kutatója eleven és meggyőző képet rajzol dolgozatában Szilády Károly (Sz. Áron nagybátyja) rokonszenves egyéniségéről, pályájáról. Az irodalomtörténészt különösen érdekelheti az, hogy Szilády közelebbi viszonyban állott Toldy Ferencsel, és Toldy az Akadémia élén szorgalmazta 1843 körül Szilády „typográfiájának” Pestre helyezését, amelyre úgy

látszik nagyobb, feladatokat szándékozott bízni. Ez időből származik Szilády máig is kéziratban levő „*Könyvnyomdászati műszótára* is. Az 50-es 60-as évek a kecskeméti nyomda fénykora! Arany János *A magyar nemzeti versidomról* írt értékezésén, Tompa Mihály *Egyházi beszédein* és *Halotti emlékbeszédein* kívül itt készült el Horváth György *Don Quijote* fordítása, Victor Hugo *Párizsi Notre-dame-jének* és több drámájának (*Tudor Mária, Borgia Lucrecia*) átültetése. A nyomda „aranykorának” utolsó termékei közé sorolható Baksay Sándor *Pharsalia* tolmácsolása s Abonyi Lajos *A jó név krónikája* c. elbeszélés-gyűjteménye.

Szilády nemcsak szívesen vállalt értékes megbízásokat, hanem tetszetős külsőt is adott azoknak. Hadd hívjuk fel ezzel kapcsolatban Joós Ferenc figyelmét arra, hogy Gyulai Pál az *Alföldi színműtárról* írt bírálatában (ld. Dramaturgiai dolgozatok. Bp. 1908, I. k. 13.) külön kiemeli: „A kiállítás és nyomás becsületére válik a kecskeméti nyomdának”. Egyébként meg kell jegyezni, hogy a kiadvány olykor pontosabb és részletesebb lehetne irodalomtörténeti szempontból. Így pl. az említett Cervantes fordítás címlapjáról készült fényképmásolat olyan aláírást kapott, mely szerint ez az *első magyar Don Quijote*. Ez azonban nem áll, mert van már egy ifjúsági átdolgozásunk Karády Ignáctól 1848-ból, azonkívül Horváth György műve is francia *átdolgozás* alapján készült, tehát elsősege Győry Vilmos fordításával szemben is csak viszonylagos. (Ld. Szinnyei: *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*. Bp. 1941. II. k. 17.) Talán nem ártott volna a bibliográfiában szereplő gyűjteményes kötetek tartalmát részletezve is közölni — pl. az *Alföldi színműtár* esetében. Egyébként a műben közölt címlap-facsímilek jól vannak megválogatva: érdekes pl. 20. századi vonatkozásban Buday Dezsőnek, Kecskemét 1919-es mártírjának művéről készült címlap-fénykép.

Nagy Miklós

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

Az Irodalomelméleti Csoport munkájáról

Irodalomtudományunk jelenleg egyik legelhanyagoltabb és legkevésbé művelt ága az irodalomelmélet. Folyóiratainkban csak szórványosan találunk irodalomelméleti tárgyú írásokat. Az irodalomtörténeti művekben pedig a szerzők az irodalomelméleti problémákat csak futólagosan érintik és részletesebb kifejtésükre csak ritkán vállalkoznak. Ez a tarthatatlan helyzet erősen kihat irodalomtudományunk ideológiai színvonalára, s egyik akadálya a marxista szemlélet és módszer további erősödésének. Ezért határozta el az Intézet igazgatósága irodalomelméleti csoport szervezését; a kutatómunka fellendítését tervezve ezen a területen is. A csoportot *Nyirő Lajos* vezeti s egyelőre három tagból áll, de a későbbiek során osztállyá bővülne. Feladat körébe tartozik más osztályok kutatóinak és külső kutatóknak a bevonása is az irodalomelmélet művelésébe. Az irodalomelméleti csoport viszonylag rövid működése során felmérte a tudományág helyzetét, körülhatárolta tevékenységének területét, kutatásának körét. Ennek alapján — figyelembe véve az irodalomtudomány, az irodalmi és művészeti élet, az iskolai oktatás, az olvasóközönség igényeit — kijelölte feladatait s ezek megvalósítására tervet dolgozott ki.

Legfontosabb feladatának tekinti, hogy létrehozson egy marxista irodalomelméleti kézikönyvet, mely az irodalomelméleti kérdések átfogó, elmélyült, rendszeres kifejtését és megvilágítását tartalmazná. Az Irodalomelméleti Kézikönyv elkészítését sokoldalú szervezési és tudományos előmunkákat kíván, mert számos feltáratlan, kidolgozatlan kérdésre is választ kell majd adnia. Emellett tisztázni kell az élő irodalom legfontosabb, aktuális elvi problémáit, s feldolgozni többek közt irodalmunk felszabadulás utáni fejlődésének elméleti tanulságait.

A kézikönyv előmunkálataként irodalomelméleti tanulmányok gyűjteményes kötetekben való megjelentetését tervezzük. Az egyes kötetek tanulmányai egy-egy problémakör (pl. műfajelmélet, szocialista realizmus, irodalmi irányzatok stb.) különböző részeit, vonatkozásait dolgoznák fel. Jelenleg már számos elméleti tanulmány van készülőben. Néhányat megemlítnék: Irodalomelmélet és műalkotás viszonya; Freudizmus és irodalom; Irodalom és világnézet; Irányzatosság az irodalomban; Irodalomtörténetírásunk módszere; Az összehasonlító irodalomtörténet módszere stb. Egy-egy téma részletes, átfogó feldolgozását egy megindítandó irodalomelméleti füzetsorozat keretében tervezzük megjelentetni. Pl. A dráma műfajelmélete; Tartalom és forma; Az írói egyéniség; Mai regényelméletek stb.

A Világirodalmi Osztállyal együtt a csoport elkészítené a külföldön megjelenő irodalomelméleti könyvek, tanulmányok rendszeres bibliográfiáját és gondoskodni kíván arról, hogy a Világirodalmi Figyelő és az Irodalomtörténeti Közlemények az eddigieknél sokkal több irodalomelméleti tárgyú tanulmányt közölhessen. A Világirodalmi Figyelőben a csoport alaposabb tájékoztatást ad majd a külföldi irodalomelméleti vitákról.

Külön sorozatot indítunk, megfelelő elő-, ill. utószóval, jegyzetekkel az irodalomelmélet legjelentősebb klasszikus alkotásainak magyar nyelven való kiadására. Tervbe vettük olyan fontos és nagyon nélkülözött művek megjelentetését, mint pl. Marx és Engels, továbbá Lenin irodalomról és művészetről szóló írásainak teljes gyűjteményét, valamint a szovjet irodalomelmélet eddigi alkotásainak legjavát. Olyan adósságokat is szeretnénk leróni, mint pl. Plechanov válogatott irodalomelméleti írásainak kiadása, mely már számos országban napvilágot látott. A sorozat keretében leghamarább — a jövő évben — Lessing irodalomelméleti és esztétikai művei fognak megjelenni *Vajda György Mihály* gondozásában. Felmerült a gondolat, hogy szükség lenne egy olyan sorozatra is, melyben a magyar irodalomelméleti örökség legjobb művei, irodalomteoretikusokról szóló értékelések, egy-egy kor irodalomelméleti törekvéseit, harcait bemutató gyűjtemények jelennének meg.

Az ismertetett nagy feladatokat az irodalomelméleti csoport csak akkor oldhatja meg, ha épít az Intézet egész tudományos tevékenységére. A csoport előtt ezért — egyes tagjai egyéni munkáján kívül — működésének e kezdeti szakaszán, főként szervezési feladatok állnak. Az 1961. évi intézeti terv elkészítésekor a csoport az Intézet többi osztályával együtt készíti el tervét, hogy annak végrehajtásában az Intézet minden részlege részt vállalhasson.

Ny. L.

A „Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből” című tanulmánykötet munkálatairól

Kévs munka keltett olyan osztatlan érdeklődést a világirodalmi kérdésekkel foglalkozó magyar irodalomtörténészek s az orosz és az orosz-szovjet irodalom minden magyarországi olvasója körében, mint ez a tanulmánykötet. Érthető is, hiszen ez a kötet újabb fontos lépés az irodalomtörténeti vonatkozású magyar—szovjet tudományos kapcsolatok terén és előfeltétele annak, hogy a közeljövőben átfogó mű keretében szintézisbe foglalják a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok történetét. A hangsúly ez alkalommal tehát nemcsak azon van, hogy ennek a „szintézis-kötet”-nek útból elhárítsák a korábban fennállott, majd a népi demokratikus Magyarország létrejöttétől, kezdve fokozatosan elenyészett kutatási nehézségeket, a kutatás hosszú időn át jelentkezett „fehér foltjait”. Ez a nagybblélegzetű tanulmánykötet arra is törekszik, hogy a világirodalmi relációk: a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok új eredményeinek feltárásán belül kiváltképp azokra az adatokra fordítson figyelmet, amelyek a korábbi emberöltők magyar irodalmában és irodalmi életében, hírlapjaiban, folyóirataiban, kéziratok és leveles anyagában fellelhetők voltak, de amelyekre a kutatók nem mindenkor fordítottak kellő figyelmet.

Ismeretes, hogy a Magyar Tudományos Akadémia és a Szovjet Tudományos Akadémia tudományos együttműködési egyezménye keretében — mint erről folyóiratunk még a múlt év tavaszán beszámolt (vö. B. K.: Közös kutatások a moszkvai Gorkij Intézetrel. ItK 1959, 365—367.) — az MTA Irodalomtörténeti Intézete és a moszkvai Gorkij Intézet közvetlen tudományos együttműködési kapcsolatot létesített. Ennek keretében kerül sor „A magyar—orosz és orosz—magyar irodalmi kapcsolatok története” című közös téma kidolgozására. Ennek előkészületeiről és a több mint húsz hónapig tartó szerkesztési munkáról kívánunk rövid tájékoztatót adni. Nyilvánvaló, hogy az első közös tervmunkaként megjelenő tanulmánykötet, úgy is, mint a szintézis előkészítő munkája során fel kellett mérnünk a tudományos kapcsolatok egész területét és a kutatások állásáról lehető teljes áttekintéssel kellett szolgálnunk. Ez a nagyfotosságú előkészítő feladat formálta ki a „Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből” című tanulmánykötet arculatát.

A tanulmánykötet tematikai tervét már 1958 decemberében megküldöttük a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézetnek, valamint a leningrádi Orosz Irodalomtörténeti Intézetnek (Puskin-ház). A moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézet értékes tudományos észrevételeinek felhasználásával készülő kötet, amely történeti fejlődésükben kíséri nyomon a magyar—orosz és orosz—magyar irodalmi kapcsolatok alakulását, két nagy részben, két kötetben mutatja be anyagát. A tanulmányok első része az irodalmi kezdetektől a XX. századig, illetve 1917-ig tárgyalja a kapcsolatokat. A tanulmánykötet második része, második köteté pedig a XX. századtól, közelebből a Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól a legújabb időkig, napjainkig kíséri végig ezt a kapcsolattörténeti fejlődést. Ebben a munkában, melyben a magyar irodalom kérdéseivel foglalkozó szovjet irodalomtörténészek, így *Lyuda Sargina* és *Oleg Rosszjanov* is részt vettek a magyar irodalom 1870—1900. évek közötti oroszországi fogadtatásáról, illetve „Ady Endre fejlődése és az orosz irodalom” című új anyaggyűjtésen alapuló, átfogó tanulmányokkal — az említett folyóirat-bejelentés óta eltelt 15 hónap alatt jelentős előrehaladást értünk el. Az eredetileg tervezett 42 tanulmányból 1960 áprilisáig bezárólag 40 elkészült, az elmaradt tanulmányokat pedig három önálló bibliográfiai melléklettel pótoltuk.

Talán nem érdektelen az alábbiakban közzétennünk a tanulmánykötet elkészült tanulmányainak és bibliográfiai mellékleteinek címeit, tartalomjegyzékét: Közös motívumok a magyar és orosz népköltészetben; Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai; Az Igor-ének kezdeti fogadtatása Magyarországon; Orosz tudományos és irodalmi vonatkozások a magyar nyelvű hírlapirodalomban (1770—1824); Magyarországi útiélmények és a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok a XIX. sz. első negyedében megjelent orosz kiadványokban; Puskin magyar vonatkozásaihoz; A reformkori magyar irodalom orosz vonatkozásai; A magyarországi szlávok és az oroszok kapcsolatához a reformkorban; A magyar olvasóközönség megismerkedése az orosz drámairodalommal; Arany János és az orosz irodalom; A Kolokol magyar vonatkozásai; Megjegyzések Puskin „Jevgenij Anyegin”-jének első magyar fordításához; Lermontov versművészete magyar kontextusban; Jókai és az orosz irodalom; Goncsarov Magyarországon; Adatok az orosz forradalmi demokraták múlt századi magyarországi fogadtatásához; Gogol útja a magyar irodalomban; A „Revizor” első magyarországi előadása (1874); Az orosz forradalmi narodnyikok és a magyar sajtó az 1878—1881. évi oroszországi forradalmi válság időszakában; Turgenev és Gozsdu; Turgenev magyar követői; Szabó Endre az orosz irodalom magyar népszerűsítője; A magyar irodalom fogadtatása Oroszországban az 1870—1900 közötti években; Gorkij és Madách; A Rajongók (Fejezet a XX. század eleji magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből); Dosztojevszkij Magyarországon; Lev Tolsztoj „Háború és Béke” című regényének magyar fordításai; Csehov drámái Magyarországon; Ady Endre fejlődése és az orosz irodalom;

A Nyugat és az orosz irodalom; Orosz—magyar irodalmi vonatkozások (1917—1919); A „Kassai Munkás” mint a szovjet irodalom első magyar közvetítője; A szovjet irodalom és a magyar írók az ellenforradalmi korszakban; Majakovszkij Magyarországon (1945 előtt); Gorkij alakja és munkássága a két világháború közötti időszak magyar sajtójában; Solohov és a szovjet irodalom a 30-as évek magyar irodalmi kritikájában; Az „Új Hang” és a magyar—szovjet irodalmi kapcsolatok; Orosz és szovjet líra fogadtatása Magyarországon a felszabadulás után; Az orosz és a szovjet próza Magyarországon a felszabadulás utáni könyvkiadás tükrében; Orosz és szovjet drámák bemutatói Budapesten a felszabadulás után. A kötet bibliográfiai mellékletei: A tanulmánykötet bibliográfiájában eddig nem szerepelt adatainak bibliográfiája; Magyar—orosz irodalmi kapcsolatok bibliográfiája (1957—1959); Orosz drámák — magyar színpadon (Bemutatók és bírálatok bibliográfiája, 1874—1959).

A tanulmánykötet szervezési munkájával párhuzamosan — ennek a munkának határ-ideje a folyó év március közepe volt — lezajlott a szerkesztőbizottság (Bor Kálmán, Czine Mihály, Kemény G. Gábor szerkesztő, Nyíró Lajos, Rejtő István) belső lektori munkája is. A közös összefoglaló jelentés elkészítése után a szerkesztőbizottság átadta a kéziratát a külső tudományos lektoroknak. A lektori véleményekben foglalt kívánalmak érvényesítése után a munka visszakérül a szerkesztőbizottsághoz. Ekkor veszi kezdetét a filológiai sajtó alá rendező munka, mely kiterjed a lehető egységes jegyzetközlésen kívül mindazokra a kívánalmakra is, amelyek az igényes mű egységes irodalomtörténeti tárgyalásmódját biztosítják.

K. G. G.

Vita a magyar barokk irodalom kialakulásáról

Az Intézet Régi Magyar Irodalmi Osztálya 1960. május 16-án megvitatta Klaniczay Tibor tanulmányát a magyar barokk irodalom kialakulásáról, melyet folyóiratunk ez évi 3. és 4. száma között két részletben. A vitatásban részt vett V. L. Tapté, a Sorbonne professzora, Jozef Mindrik, a Szlovák Irodalmi Intézet munkatársa, Sötér István, az Intézet igazgatója, az egyetemek régi magyar irodalommal foglalkozó munkatársai, a Történettudományi Intézet kutatói és az Intézet más osztályainak számos tagja. Az ülést Gerézi Rabán osztályvezető nyitotta meg, majd Sötér István igazgató üdvözölte a megjelent külföldi vendégeket. Az előzetesen írásban közrebocsátott tanulmányhoz az értekezlet számos résztvevője fűzött megjegyzéseket. A hozzászólásokat az alábbiakban röviden ismertetjük.

Bán Imre az előadás nagy értékének tartotta a magyar társadalom fejlődésének vizsgálatát, a feudális arisztokrácia osztályérdekei és a barokk művelődés összefüggéseinek feltárását. Első pillanatra megdöbben, hogy a barokk stílus nálunk csak 1640 táján bontakozik ki, de e tétel is elfogadható oly formában, hogy ekkor lesz valóban korstílus. Felhívja azonban a figyelmet Pázmány prédikációi alaposabb vizsgálatának szükségességére. Zrínyi művészetének értelmezésében az előadó okfejtésének több pontjával egyetért, figyelemztet azonban arra, hogy Klaniczay Tibor Zrínyi esetében a barokkot kikerülhetetlen és kényszerítő erejű művészi eljárásnak nevezi, Hajnal Mátyásnál viszont csak szabadon választható irodalmi stílusnak. Klaniczay a Szigeti veszedelem több oly vonását (pl. a hősök emberfeletti emelése) minősíti sajátosan barokknak, amelyet általában eposzinak nevezhetünk. A protestáns nemesi (kuruc) költészet barokk jellegével, de még inkább a prédikátor költészet ilyenmő felfogásával kapcsolatban aggodalmak vannak. A „protestáns barokk” kategóriáját általában nem tartja megnyugtatónak: a francia hugenotta példa magyar viszonyainak párhuzamaként nem egészen meggyőző: a hugenotta szoltár éppúgy nem öltött soha barokk köntöst, ahogy a magyar protestantizmus liturgiája sem lett azzá. Igaz viszont, hogy a nemesi reprezentáció jellegzetes témái (pl. a temetési beszédek) a magyar irodalomban is hódolnak a barokk formáknak (Verestői György). Végül felvetette, hogy egy-egy műalkotás meddig és mily mértékben tartható barokknak. Elég néhány pusztá stílusjegy a sajátosan barokk tartalmak nélkül? Azt a kívánságát fejezte ki, hogy Klaniczay történelmileg kiválóan megalapozott fejlődésrajzát részletes művészi-stilisztikai elemzéssel kell kiegészíteni.

Pirnát Antal igen fontos eredménynek tekintette az ellenreformációs tartalom és barokk formák szétválasztását a XVII. század első harmadában, valamint annak pontos elemzését, hogy a kezdetben tisztá reneszánsz formákban jelentkező, ellenreformációs ideológiát kifejező művek miként színeződnek fokozatosan barokk jellegű formai elemekkel. Ezzel kapcsolatban megállapította, hogy a magyar reneszánsz és barokk műpróza fejlődésének tengelyében a retorikus művek állnak. Hangsúlyozta a XVI—XVII. századi magyar nyelvű ékesszólás további tanulmányozásának fontosságát, különös tekintettel Pázmány munkásságára, valamint Zrínyi prózái műveire.

Angyal Endre hozzászólásának középpontjában a poznani barokk-vita (nyomtatásban megj. a *Biuletyn Historii Sztuki* 1958. évi XX. kötetében) főbb eredményeinek, elsősorban Stanisław Herbst, Jan Białostocki, Władysław Tomkiewicz, Roman Pollak és Piotr Bohdziewicz előadásainak és hozzászólásainak ismertetése állt. Téziseikből és más kutatók (a spanyol Batllori, a csehszlovák Wollman) eredményeiből kiindulva, helyesnek tartotta barokk és nemesi osztálykultúra összekapcsolását, viszont vitába szállt az ellenreformációs kapcsolatok erős hangoztatásával. Örül, hogy a barokk-kutatás, a barokk korszak pozitív értékelése hazánkban is újra megindult. Ugyanakkor szeretné a figyelmet felhívni a „Varsó–Dubrovnik-tengelyre”, azaz a magyar barokk irodalom, művészet, művelődés lengyel és horvát összefüggéseinek vizsgálatára. Véleménye szerint a magyar barokk megértéséhez okvetlenül szükséges a szarmatizmusnak, a XVII. és XVIII. századi Lengyelország nemesi (és részben polgári) kultúrájának ismerete. A kelet-európai barokknak ez a sajátos lengyel változata sok rokonvonalat mutat a magyar barokkal, s gyakran, mint például Gyöngyösi esetében, közvetlen kapcsolatok is feltételezhetők. A szarmatizmus figyelembevételével a „magyar manierizmus” problematikájának megoldásához is hozzásegíthet. Érdekesekek azonkívül a horvát kapcsolatok is. Ezek már a XVI–XVII. század fordulóján jelentkeznek (Pethő Gergely, Lackner Kristóf), s csúcspontjukat Zrinyi működésében érik el. Zrinyi költészetének megértéséhez okvetlenül szükségesnek tartja a horvát-szerb népi epika, valamint a dalmáciai horvát humanizmus és barokk tanulmányozását. Végül — ismét Frank Wollman eredményeinek felhasználásával — Nagyszombat kelet-európai szerepét méltatja és kíváncsinosnak tartja Nagyszombat magyar és szláv irodalmi és kulturális jelentőségének összehasonlító szemléletű kutatását.

V. L. Tapié örömet fejezte ki a felett, hogy részt vehet a magyar barokk irodalom kérdéseinek megvitatásán és hangsúlyozta, mennyire fontos a kelet-európai népek barokk kultúrájának vizsgálata az egyetemes barokk kutatás szempontjából. Rámutatott arra, hogy a barokról szóló különböző nemzetközi tudományos összefüggéseken általában nem esik szó a kelet-európai népekről, sokszor egyedül ő figyelmeztet arra, hogy az egyetemes barokk kultúrában fontos helye van a szláv nemzetek és a magyarság művészi-irodalmi alkotásainak is. Fontos ezért, hogy a magyar kutatók mennél több szilárd, biztos eredményt érjenek el a magyar barokk vizsgálatában, s ezeket a nemzetközi tudományosság számára is hozzáférhetővé tegyék. Ezután a nyugat-európai és amerikai barokk kutatás néhány sokat vitatott mai problémájáról beszélt, így mindenekelőtt a barokknak részben a manierizmustól, részben a rokokótól és a klasszicizmustól való elhatárolásának kérdéséről. Van egy olyan tendencia, mely a barokknak elismert alkotások, jelenségek egyre nagyobb részét elvitatja a manierizmus, illetve a rokokó részére. Másrészt viszont a francia klasszicizmust nyilvánítják mindenestül a barokk kultúra részének. Ezzel kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy a francia klasszicizmus egy olyan abszolutizmussal függött össze, mely igen nagy mértékben polgári erőkre támaszkodott, s a klasszicizmus éppen e polgári bázis igényeit elégítette ki, szemben a barokk földesúri feudális jellegével. A vita alapjául szolgáló tanulmány egyes megfogalmazásaival kapcsolatban azt az aggályát fejezte ki, hogy nem helyes arról beszélni, hogy valamely osztálynak szüksége volt osztályérdekei szempontjából a barokk kultúrára; sokkal inkább arról van szó, hogy bizonyos osztályok igényeinek a kielégítését jelentette a barokk.

Dömötör Tekla rövid hozzászólásában a XVII. századi magyarországi színjátékok barokk jellegével foglalkozott. Megállapította, hogy a latin nyelvű drámák között vannak olyanok, amelyek teljes egészükben a barokk stílus képviselőinek tekinthetők, a magyar nyelvűek kivétel nélkül csak több-kevesebb számú barokk vonást mutatnak, egészükben (szerkezet, színpadi hatások stb.) nem tekinthetők barokkoknak.

Benda Kálmán hozzászólásában ismertette a két háború közötti magyar történeteszek egymásnak nem egyben szögesen ellentmondó álláspontját a barokk tartalmi és formai jegyeiről, valamint a hazai fejlődésben való jelentőségéről. Kiemelte, hogy a referátum nagy érdeme, hogy miután elvi síkon tisztázta a barokk általános meghatározó jegyeit és tartalmát, annak magyarországi megjelenését és elterjedését, a gazdasági és társadalmi fejlődésnek az irodalmat is meghatározó keretei között vizsgálja. Így eredményei az általános történeti kutatások számára is szilárd alapul szolgálnak. Véleménye szerint volt magyarországi protestáns barokk: a XVI. század második felében meginduló refeedalizálódási folyamatnak a protestáns nemesség is részese volt, s ahogy a társadalmi fejlődésben a forradalmi vonások egyre jobban eltűntek, hogy helyet adjanak az örökös jobbágyság rendszerének, úgy hódított a földesúri mindenhatóság tükröképét mutató barokk kultúra. Szükségesnek látná a kor egyházi és szépirodalma mellett a politikai és államelméleti művek tüzetes megvizsgálását is.

Jenői Ferenc hiányolta a jelentős külföldi kapcsolatok vizsgálatát. Róma mellett fontos Bécs, Grác és Olmütz szerepe is. Nyéki Vörös Mátyással kapcsolatban felhívja a *Dialogus* és a *Tintinnabulum* előzményeire a figyelmet: a protestáns ars bene moriendi a halálra, Nyéki a túlvilágra készít elő. Fontosnak tartja Batthiány Ádám és Nádasdy Ferenc szerepének vizsgálatát a barokk kialakulásában, úgy szintén a ferences rend tevékenységét is. Végül a magyar

barokk osztálybázisának vizsgálatánál nem mellőzhetők véleménye szerint a nyugati ország-rész jelentősebb városai, mert a vagyonos polgárság körében a barokk már a XVII. század első felében otthonos volt.

Heckenast Gusztáv szerint történész számára nehéz hozzászólni Klaniczay tanulmányához, mert — éppúgy mint a reformációról vagy a sztoicizmusról és manierizmusról írott tanulmányok esetében — olyan történeti, elsősorban társadalomtörténeti eredményekhez jutott el, amelyek egybeesnek a történészek legújabb kutatásaival. Az irodalomtörténészek azonban úgy látszik jobban ismerik a forrásanyagot, mint a történészek (az irodalomtörténeti források jobban hozzáférhetők, mint a gazdaság- és társadalomtörténetiek), ezért Klaniczay előbb tudja kimondani az eredményeket. Azok a következtetések, amelyeket Klaniczay az irodalmi barokk fejlődési útjának bemutatása során a magyar főúri osztálypolitika és a nemzeti függetlenség viszonyainak változásaira vonatkozólag ebben a tanulmányában levont, mint pl. Eszterházy Miklós és Pázmány Péter politikájának levezetése a Bocskai-szabadságharc rendi, legpregnansabban Illésházy által képviselt politikájából, vagy Esterházy Pál és Koháry István, de ugyanakkor Zrínyi Miklós és II. Rákóczi Ferenc politikájának levezetése Eszterházy Miklós és Pázmány politikájából, vagy a kuruc nemesi barokk elhalása 1711 után, ami ugyanakkor a barokk haladó tartalmának elenyészését is jelenti, teljesen megfelelnek a legújabb történeti kutatások irányvonalának.

Klaniczay Tibor a hozzászólásokra adott válaszában megköszönte az értékes kiegészítéseket és szempontokat, majd néhány felmerült vitás kérdésre tért ki. Ezek egyike, hogy vajon néhány stílusjegy, vagy pusztán egyes tartalmi mozzanatok alapján lehet-e egy irodalmi művet barokknak minősíteni. Véleménye szerint az a fő kérdés, hogy vajon egy irodalmi műben egyes barokk vonások mellett vagy azokkal szemben érvényesülnek-e valamely más stílusrendszer sajátosságai is. Ez különösen a stíluskorszak kezdetén és a végén igényel beható aprólékos vizsgálatot, annak megállapítása érdekében, hogy még a régi vagy pedig már az új stílus jelenségei vannak-e fölényben. Ezt az elvet követte a tanulmány is, a XVII. század első felének a vizsgálatában, amikor azt igyekezett meghatározni, hogy a reneszánsz és manierista stílussal szemben mikor jelentkezik már döntő módon az új barokk jellegű mondanivaló és forma. Más azonban a helyzet egy olyan műnek a vizsgálatakor, amelyik az adott stíluskorszak, tehát jelen esetben a barokk-kor kelles közepén keletkezett, s amely semmiféle kapcsolat sem mutat már a reneszánszsal, s még semmit a klasszicizmussal. Ha ilyen esetben a barokk jelenségek csak bizonyos pontokon mutathatók is ki, ez nem teszi kétségesé a mű barokk jellegét, mert nem egy másik stílus, hanem egyszerűen stílustalanság, művészi igénytelenség áll vele szemben. A régi magyar irodalom egyes műfajaiban az efféle igénytelenség, a művészi ábrázolásról való lemondás elég gyakori, s ilyenkor valóban csak néhány jel emlékeztet esetleg a stílushoz és a stíluskorszakba való tartozásra. Ettől azonban az ilyen művek a barokk irodalom részei maradnak, mivel a barokk az egyetlen stílus, mely bennük felismerhető. A másik vitatott kérdésben, a protestáns barokk problémájában, egy véleményen van Benda Kálmánnal, mert nyilvánvaló, hogy — miként azt a tanulmány is hangsúlyozta — ha a barokk társadalmi alapja a feudális osztály egésze és fejlődés egy bizonyos szakaszában, akkor ennek a feudális osztálynak a protestáns képviselői, illetve ezek szószólói alapjaiban ugyanazon világnézet, mondanivaló és izlés irányába orientálódnak, mint katolikus társaik. Tapié professzornak arra a megjegyzésére, hogy a barokkban nem olyan jelenséget kell látnunk, melyre az uralkodó osztálynak szüksége van, hanem amely az igényeit kielégíti, azt válaszolta, hogy mind a kettőt. Elismerte, hogy a Tapié által említett kétféle nézőpont nem azonos, s azt is elfogadja, hogy tanulmányában kevésbé hangsúlyozta az utóbbit, bár ez sem hiányzott, különösen a „négy végső dolog” témakörének elemzése során. Ugyanakkor szerinte nem lehet tagadni, hogy az osztály számára fennállt az új életszemlélet és stílus elfogadásának a szükségessége is, nagy belső ellentmondásokon nyugvó hatalmi helyzetének erősítése érdekében.

A vitaülés *Gerédy Rabán* elnöki zárszavával ért véget.

T. A.

Vitaülés az összehasonlító irodalomtörténet problémáiról

Az Intézet Világirodalmi Osztályán 1960. április 7-én *L. Sargina* beszámolt a Moszkvában 1960. január 11—15-ig tartott konferenciáról, melyen a szovjet irodalomtörténészek az összehasonlító irodalomtörténeti kutatás helyzetét vitatták meg.

A konferencián kilenc referátum hangzott el, részben az összehasonlító irodalomtörténeti kutatás elvi kérdéseiről, részben a Szovjetunióban és a külföldön folyó kutatások mai helyzetéről. A konferenciának számos elvi és gyakorlati kérdés tisztázása mellett egyik legfontosabb eredménye, hogy felhívta a szovjet irodalomtörténészek figyelmét az egy idő óta elhanyagolt összehasonlító irodalomtörténeti kutatások jelentőségére. A kilenc előadás közül a legtöbb vitát és elismerést Neupakojeva és Zsirmunskij általános elvi kérdésekkel foglalkozó referátuma váltotta ki.

Neupakojeva „Nemzeti irodalmak kölcsönös kapcsolatainak és kölcsönhatásainak kutatási problémái” című előadásában a nyugati irodalomtörténészek komparatista kutatásai és a szovjet összehasonlító irodalomtörténet között fennálló különbség elemzéséből indult ki. Megállapította, hogy míg a nyugati komparativizmus a körébe tartozó jelenségeket csak egy belső irodalmi fejlődés szűk keretei között vizsgálja, a szovjet irodalomtudomány ugyanezeket a jelenségeket az egész társadalmi fejlődés szemszögéből, a marxista esztétika alapján ítéli meg. Neupakojeva ezért a különböző nemzeti irodalmak között kimutatható sokféle kapcsolatot és párhuzamos folyamatot két csoportra osztotta: az ún. érintkező „kontakt” kapcsolatok és az olyan rokonjelenségek csoportjára, amelyek hasonló történelmi helyzetben keletkezett irodalmi folyamatokban gyökereznek.

A „kontakt” kapcsolatokon Neupakojeva általában az olyan kapcsolatokat érti, amelyeken keresztül valamely nép megismerkedhet egy másik nép irodalmával: tehát a személyes kapcsolatokat, a fordításokat, az idegen művekkel foglalkozó kritikai irodalmat stb. Az ilyen kapcsolatok feltárása az irodalmak közti kapcsolatok vizsgálatának alapvető feltétele. Az ilyen irányú kutatások számára Neupakojeva a történelmi sorsuk szerint közelálló népek irodalmának (pl. szláv, skandináv, latinamerikai irodalmak), a közös nyelvű, de különböző irodalmak kapcsolatainak, (pl. angol-amerikai ausztráliai vagy német-osztrák irodalmak), és az eszmeileg vagy esztétikailag közelálló vagy más történelmi körülmények között kialakult irodalmi irányzatoknak a vizsgálatát tartja különösen alkalmasnak.

A nemcsak két vagy több nép, hanem egy egész kontines, vagy egész világ irodalomtörténetének távlatából nézve az irodalmi kapcsolatok körébe, nemcsak a közvetlen érintkezésből, hanem a világméretű történelmi folyamat egységéből származó jelenségek is beletartoznak. Ilyenek az önálló, független fejlődés eredményeként, hasonló történelmi alapon, néha nagy időbeli eltéréssel felbukkanó rokonjelenségek, mint pl. a hősi eposzok, a lovagi líra, a kritikai realizmus, szocialista realizmus stb.

Zsirmunskij akadémikus „Az összehasonlító kutatás módszerének problémája” című előadásában kifejtette, hogy az összehasonlító irodalomtörténeti módszer helyes alkalmazása az emberiség egysége, általános törvényszerűségek alapján való fejlődésnek marxista felfogásából indul ki. Eppen ezért helytelen, hogy a polgári komparativizmus mereven elválasztja az „összehasonlító” irodalomtörténetet az „általános” irodalomtörténettől, és túlozza az irodalmi hatások szerepét. Zsirmunskij gondolatmenete Neupakojeva fejtegetéseivel érintkezik, mikor megállapítja, hogy a hasonló társadalmi körülmények között élő különböző népeknek keletkezhetnek közös ideológiai jelenségek, attól függetlenül, hogy van-e közvetlen érintkezés közöttük. Különböző népeknél a társadalmi fejlődés hasonlósága magyarázza az irodalmi és képzőművészeti irányok — pl. a reneszánsz, barokk, klasszicizmus, romantika, realizmus — hasonló egymásutánját is. Zsirmunskij ezért az összehasonlító irodalomtörténet fő feladatának az ún. „történelmi-tipológiai hasonlóságok” kutatását tartja, s mivel szerinte nincs önálló kutatási tárgya és módszere, nem tekinti önálló tudományágnak.

A konferencián elhangzott többi referátumot *L. Sargina* vázlatosan ismertette, s a beszámolót vita követte.

Sziklay László Zsirmunskij felfogását helyeselve hangoztatta, hogy az összehasonlító irodalomtörténet nem önálló tudományág, hanem az általános irodalomtörténet szerves része. A magyarországi különböző nyelvű irodalmak történetére hivatkozott, amelyek hosszú időn keresztül azonos történelmi körülmények között fejlődtek, s egymásra gyakorolt hatások nélkül aligha tanulmányozhatók.

Rába György megállapította, hogy Neupakojeva és Zsirmunskij előadásai közt nincs lényeges elvi különbség, inkább csak hangsúlyeltolódásról van szó. Neupakojeva egy lényeges megállapításának illusztrálására, mely szerint vannak pusztán kölcsönzéssel nem magyarázható világméretű folyamatok (pl. lovagi líra, eposz, stb.) a közép-kelet-európai romantika párhuzamos jelenségeire főként a naiv eposznak a magyarban és a szomszédos irodalmakban való megjelenésére hivatkozott. Megemlítette, hogy az ilyen rokonjelenségekkel az elmúlt

évben, a II. francia összehasonlító irodalomtörténeti kongresszus is hasonló értelemben foglalkozott.

Kemény G. Gábor a felvetett kérdésekkel kapcsolatban az irodalmi kapcsolatok történeti kutatásának fontosságát hangsúlyozta és kitért az ezzel összefüggő bibliográfiai feladatokra, amelyeket a Bibliográfiai Osztály a Világirodalmi Osztállyal együtt kíván megoldani.

Nyíró Lajos elmondotta, hogy a szovjet folyóiratok — elsősorban a Voproszi Lityeraturi, az Izvesztija Akadémia Nauk és a Russzkaja Lityeratura — újabban több cikket, tanulmányt szenteltek az összehasonlító irodalomtörténet kérdéseinek. Újraértékeltek pl. a nagy szovjet összehasonlító irodalomtörténész, Veszelovszkij egész munkásságát s az összehasonlító kutatások valóságos reneszánszáról lehet beszélni. Ezt a fellendülést azért tartotta fontosnak, mert a komparatista kutatások eredményei nélkül számos irodalomtörténeti kérdést nem lehet megoldani. Pl. érdekes megoldásra váró feladat annak a magyarázata, hogy az elmaradt társadalmi viszonyok ellenére a XIX. sz.-i orosz irodalom miként juthatott a fejlődés legmagasabb csúcsaira.

A magyar-orosz kapcsolatokról készülő tanulmánykötettel kapcsolatban megemlítette, hogy ez csak az első és főként felületi jelenségeket vizsgáló lépés ezen a területen, amelyet a mélyenjáróbb hatáskutatásnak kell követnie. A komparatista kutatást Zsirmunszkijjal ellentétben nem pusztán módszernek tekintette.

Kovács József szerint az összehasonlító irodalomtörténet az általános irodalomtörténeten belül csupán részletkérdéseket old meg, és ezzel nagyobb, átfogóbb kérdések eredményes vizsgálatához járul hozzá.

Horányi Mátyás azt fejegette, hogy bár a nemzeti irodalomtörténetek nem nélkülözhetik a komparatista kutatások eredményeit, ezeknek sokkal részletesebb és távolabb vezető feladataik vannak, mint amilyeneket a nemzeti irodalmak kutatása tesz szükségessé. A komparativizmus mint önálló tudományág és az általános irodalomtörténet között nincs ellentmondás. Az összehasonlító irodalomtörténet a legtöbb tudományághoz hasonlóan egy bizonyos terület speciális feldolgozásával végső soron az átfogóbb szaktudomány céljait szolgálja. Bragyinszki előadásával kapcsolatban Marinetti, D'Annunzio, Camões stb. példájára hivatkozva megjegyezte, hogy a kétnyelvűségnek egy életmű megítélésében nem mindig helyes elsődleges jelentőséget tulajdonítani.

L. Sargina a vitában felmerült kérdésekre megadta a szükséges felvilágosítást és kijelentette, hogy ezeknek a kérdéseknek a napirenden tartása továbbra is fontos feladat.

Vajda György Mihály a vita eredményeit összefoglalva megállapította, hogy a Világirodalmi Osztály munkájában az összehasonlító kutatásnak különös jelentősége van s a jelenleg folyó tudományokkal kapcsolatban főként az ún. „kontakt” kapcsolatok kutatására nyílik alkalom. A történeti, „tipológiai” kategória felvetéséről megjegyezte, hogy a marxista módszer alapján nyilvánvalóan csakis a társadalmilag és történelmileg indokolt analógiák kimutatásának van célja és létjogosultsága. Francia, német és orosz példákkal bizonyította, hogy a fejlettebb társadalmi viszonyok nem járnak szükségszerűen együtt fejlettebb irodalommal is. Számos példa igazolja, hogy az irodalomnak emelkedő periódusait a forradalmakra való előkészület determinálja. A világirodalomtörténet és a komparatista kutatások mint egyaránt irodalmak közötti összefüggésekkel foglalkozó területek közötti határvonalat olyan értelemben vonta meg, hogy az előbbi főként a csúcson jár, a másodiknak részletfeladatai is vannak, és módszerbeli sajátosságok is megkülönböztetik. Felhívta a figyelmet arra, hogy a Veszelovszkij-iskola is intenzíven foglalkozott az irodalmi folklór kérdésével s hogy ez a komparatista kutatásnak továbbra is nyilvánvalóan fontos területe marad.

A Világirodalmi Osztály jelenlegi munkájáról elmondotta, hogy a legtöbb feldolgozás alatt levő téma komparatista vonatkozású is és a Világirodalmi Figyelőben folytatni kell az összehasonlító irodalomtörténeti tájékozódást elősegítő bibliográfiák és szemlék közlését, továbbá intenzívebben kell kutatni a magyar irodalom külföldi kapcsolatait.

H. M.

Intézeti hírek

(1960. június 1—augusztus 31)

A Magyar Tudományos Akadémia és a Vietnami Tudományos Akadémia között érvényben levő csereegyezmény keretében május 21-én Budapestre érkezett Hanoiból *Vu Kieou*, a Vietnami T. A. filozófiai osztályának szaktitkára és *Ho Ton-trinh*, az Irodalomtudományi Intézet tudományos titkára. A két vietnami szakember egy hónapig Intézetünk vendége volt. Elsősorban tudományszervezési tapasztalatok tanulmányozására érkeztek ide: számos megbeszélést folytattak az Intézet vezetőivel és osztályvezetőivel; részt vettek egy osztályértekezleten; megismertek az Intézet szervezeti felépítésével, tervezésével, munkájával. Behatóan érdeklődtek az egyes kutatók munkája, valamint a magyar irodalomtudomány és a gyakorlati élet kapcsolatai iránt is. Tanulmányozták ezenkívül az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának szervezetét és munkáját. Látogatásuk az első konkrét lépés a két népi demokratikus ország társadalomtudományi kapcsolatainak kiépítésére.

*

A Tudományos Minősítő Bizottság június 24-én rendezte meg *Szabolcsi Miklós* osztályvezető kandidátusi disszertációjának vitáját. „A magyar szocialista irodalom történetének néhány kérdése” című értekezés opponensei *Tolnai Gábor* akad. lev. tag és *Király István*, az irodalomtudomány kandidátusa voltak. A bíráló bizottság egyhangúlag javasolta a kandidátusi cím odaítélését.

*

Az Intézet igazgatósága június 27-én tartotta az 1960. év első felének munkáját lezáró és értékelő összintézeti értekezletet. *Sötér István* igazgató ismertette az elmúlt időszak alatt elért eredményeket és rámutatott a munka során felferült nehézségek és hiányosságok okaira. Hangsúlyozta, hogy az intézeti tudományos munka ebben a félévben az eddigieknél pontosabb és realisabb tématerv alapján, újabb szervezeti keretek közt, s tudományos és ideológiai szempontból erőseget jelentő új munkatársak részvételével folyt. Az értekezleten került sor a félévi jutalmak kiosztására is.

*

Június 27-én került sor *Kemény G. Gábor* osztályvezető „Mocsáry Lajos és a nemzetségek” című kandidátusi értekezésének megvitatására. A disszertáció opponensei *Sötér István* akad. lev. tag és *Arató István*, a történettudományok kandidátusa voltak. Az opponensek véleményei alapján a bíráló bizott-

ság a kandidátusi cím megadását javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak.

*

Czine Mihály tudományos munkatárs „Móricz Zsigmond útja a forradalmakig” című disszertációjának nyilvános vitáját július 4-én rendezte a Tudományos Minősítő Bizottság. *Béka László* és *Sötér István* akad. lev. tagok opponensi véleményeinek elhangzása és a vita után a bíráló bizottság az értekezést elfogadta és a kandidátusi cím odaítélését javasolta.

*

Hans Henning, a weimari Zentralbibliothek der deutschen klassischen Literatur igazgatója, július 15-én látogatást tett Intézetünkben és hosszas beszélgetést folytatott az Intézet világirodalmi osztályának tagjaival.

*

Július 18-án meglátogatta Intézetünket *Werner Bergmann*, a lipcsei Deutsche Bücherei vezető munkatársa, akivel Intézetünk egyes munkatársai tárgyalást folytattak a németországi magyar proletáriródlom bibliográfiájának elkészítése ügyében.

*

Sötér István, az Intézet igazgatója, mint a Magyar Pen Club elnöke július 18-tól augusztus 3-ig Braziliában, Rio de Janeiroban és Sao Paoloban tett látogatást és részt vett a Nemzetközi Pen Club kongresszusán.

*

Augusztus 5-én dr. *Gerhardt Steiner*, a Német Tudományos Akadémiához tartozó Institut für deutsche Sprache und Literatur osztályvezetője meglátogatta Intézetünket és beszélgetést folytatott az Intézet munkatársaival a két intézet kapcsolatairól s közös problémáiról.

*

Sziklay László és *Vajda György Mihály* tudományos munkatársak július—augusztus hónapokban több hétig a Német Demokratikus Köztársaságban tartózkodtak, ahol felkerestek számos az Intézetünkkel kapcsolatban álló tudományos intézményt, valamint magyar irodalomtörténeti szempontból fontos könyvtárakat és levéltárakat.

*

Szent-Iványi Béla professzor, a berlini Humboldt Egyetem Finn-ugor Intézetének tanára augusztus 17-én az Intézet vezetőivel

és munkatársaival a két intézet közös feladatairól, valamint a magyar irodalomtörténetnek a Német Demokratikus Köztársaságban való műveléséről folytatott megbeszélést.

*

Augusztus folyamán több ízben látogatást tett Intézetünkben *Csapláros István*, a varsói egyetem magyar irodalomtörténet-tanára, s eredményes eszmecseréket folytatott a magyar—lengyel irodalmi kapcsolatok kutatásának kérdéseiről.

*

Az Intézet több munkatársa, *Somogyi Sándor*, *Törő Györgyi*, *Törökné Erdélyi Ilona* és *Varga József*, részt vettek az augusztus folyamán Weimarban rendezett nyári egyetemen.

*

A magyar—román Akadémiai Munkaközösség még 1956 nyarán javasolta, hogy

annak az útvonalnak az emlékhelyeiről, amelyen Petőfi 1849 júliusában — Mezőberénytől Segesvárig — végighaladt, valamint magáról a segesvári csataterrről népszerű-tudományos jellegű dokumentumfilm készüljön, mely a közönség elé is kerülne, de ugyanakkor tudományos célokra is szolgálna. A Budapest Filmstúdió Dokumentumfilm Osztálya a filmet ez év augusztusában — 20 munkanap alatt — a helyszínen elkészítette, *Dienes András*, tudományos munkatárs vezetésével. A film rendezője *Lakatos Vince*, az operatőr *Purczell Miklós*, a gyártásvezető *Sike István*. A színes film előre láthatólag 1961. január 1-én, a költő születésének évfordulóján kerül bemutatásra.

*

Az Intézet kiadványainak sorában augusztus folyamán megjelent Sylvester János Újtestamentumának hasonló kiadása a „Bibliotheca Hungarica Antiqua” sorozat keretében. A facsimile kiadás gondozása és az utószó *Varjas Béla* munkája.

Szemle

II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei (<i>Esze Tamás</i>)	597
A régi szlovák irodalom történetének új szintézise (<i>Angyal Endre</i>)	602
Szigeti József: Irodalmi tanulmányok (<i>Weber Antal</i>)	606
Komlós Aladár: A magyar költészet Petőfitől Adyig (<i>Szabó György</i>)	608
Babits Mihály válogatott művei (<i>Nagy Péter</i>)	612
Páls Emlékkönyv (<i>Klanczay Tibor</i>)	616

Makay Gusztáv: „Édes hazám fogadj szívedbe!...” — Fitz Jenő: A középkori Székesfehérvár. — Comenius, Johannes Amos: Alátható világ. — Vörös Károly: Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez. — Környei Elek: Eötvös József Ercsiben. — Rejtő István: Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák. — Budapest munkásmozgalma 1919—1945. — Gereblyés László: Így volt. — Joós Ferenc és Fenyvessiné Góhér Anna: Az első kecskéméti könyvnyomda története és kiadványainak bibliográfiája. (<i>Martinkó András, V. Kovács Sándor, Szentesi Miklós, Kovács Győző, Bertényi Iván, Pusztai Gyula, Rigó László, Patyi Sándor, Nagy Miklós.</i>)	618
--	-----

Az Intézet életéből

Az Irodalomelméleti Csoport munkájáról	624
A „Tanulmányok a magyar—oroszi irodalmi kapcsolatok köréből” című tanulmánykötet munkálatairól	625
Vita a magyar barokk irodalom kialakulásáról	626
Vita a az összehasonlító irodalomtörténet problémáiról	629
Intézeti hírek (1960. június 1—augusztus 31.)	631

СОДЕРЖАНИЕ

<i>М. Саболич</i> : Одна глава из жизни Атиллы Йожеф	525
<i>В. Виндиш Э.</i> : Дьяньдеш и «Возрождающийся из собственного пепла Феникс» ...	535
<i>А. Курц</i> : Впечатление связанные с словами в поэзии Миклоша Радноти	558

Краткие сообщения

Документация

<i>А. Визкегети</i> : Произнесенная речь Андраша Барта на возведении на престол князя Ференца Ракоци II.	578
<i>М. Надь</i> : Неизданные письма Йокаи у родственников-Йокаи в Будапеште	581
<i>И. Иллеш</i> : Известные письма I. Арпада Тот	588

Обзор

Избранные письма Ференца Ракоци II (<i>Тамас Эсе</i>)	597
Новый синтез истории старословацкой литературы (<i>Эндре Андьал</i>)	602
Йожеф Сигети: Литературные очерки (<i>Антал Вебер</i>)	606
Аладар Комлош: Венгерская поэзия от Петефи до Ади (<i>Дьёрдь Сабо</i>)	608
Избранные сочинения Михая Бабиш (<i>Петер Надь</i>)	612
Очерки о честь Дежэ Пайжа (<i>Тибор Кланицай</i>)	616

Из жизни Института

INHALT

<i>M. Szabócski</i> : Ein Abschnitt aus dem Leben des Attila József	525
<i>É. V. Windisch</i> : Gyöngyösi und der „Aus seiner Asche wiederbelebte Phönix“	535
<i>A. Kurcz</i> : Die Wortstimmung in der Dichtkunst von Miklós Radnóti	558

Kleinere Mitteilungen

Dokumentation

<i>Á. Vizkelety</i> : Die an der Fürsteninauguration des Ferenc Rákóczi II. gehaltene Rede von András Bartha	578
<i>M. Nagy</i> : Die in der Jókai-Verwandschaft zu Budapest befindlichen unveröffentlichten Jókai-Briefe	581
<i>I. Illés</i> : Unbekannte Briefe des Árpád Tóth (I.)	588

Rundschau

Ausgewählte Briefe von Ferenc Rákóczi II. (<i>Tamás Esze</i>)	597
Neue Synthese der Geschichte der alten slowakischen Literatur (<i>Endre Angyal</i>)	602
József Szigeti: Literarische Studien (<i>Antal Wéber</i>)	606
Aladár Komlós: Die ungarische Dichtung von Petőfi bis Ady (<i>György Szabó</i>)	608
Ausgewählte Werke des Mihály Babits (<i>Péter Nagy</i>)	612
Festschrift für Dezső Pais (<i>Tibor Klaniczay</i>)	616

Aus dem Leben des Instituts

FONTES AD HISTORIAM LITTERARIAM HUNGARIAE SPECTANTES

(A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS FORRÁSAI) cimmel

(Szerkesztik: *Somogyi Sándor és Tóth Dezső*)

új sorozatot indít az Irodalomtörténeti Intézet. A sorozatban forráskiadványok, irodalmi levelezések, kiadatlan és nehezen hozzáférhető írások stb. látnak napvilágot a régi magyar irodalom és a XIX. század irodalmának köréből.

A sorozat közeljövőben megjelenő és előkészületben levő kötetei:

Csokonai emlékek (Szerk.: *Vargha Balázs*)

Erdélyi János levelezése (Szerk.: *Erdélyi Ilona*)

Gyulai Pál levelezése 1843—1867 (Szerk.: *Somogyi Sándor*)

Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai (Szerk.: *Szauder József*)

Gyulai Pál kiadatlan írásai (Szerk.: *Bisztray Gyula és Komlós Aladár*)